

कतिपय- नैपालसंस्कृतग्रन्थकार- परिचयः

पथिकृत्-

शिवराज आचार्यः कौण्डिन्यायनः

कार्यकर्तारः-

ग्रामोद आचार्यः कौण्डिन्यायनः

प्रियवंवदाम्बा कौण्डिन्यायनी

प्रमोद आचार्यः कौण्डिन्यायनः

सुमोद आचार्यः कौण्डिन्यायनः

सम्मोद आचार्यः कौण्डिन्यायनः

वशवंवदाम्बा कौण्डिन्यायनी

अतिसम्मोद आचार्यः कौण्डिन्यायनः

डॉ. संकर्षण त्रिपाठी के व्यक्तिगत संग्रह से

स्वाध्यायशाला

प्रकाशिका-

देवी आचार्यानी

स्वाध्यायशालाकुटुम्बस्य कृते

प्रथमं संस्करणम्, १००० पुरतकानि

२०४८

मूल्यम्-

भारतीयानि रुप्यकाणि १२५/-

नेपालीयानि रुप्यकाणि ~~१२५/-~~

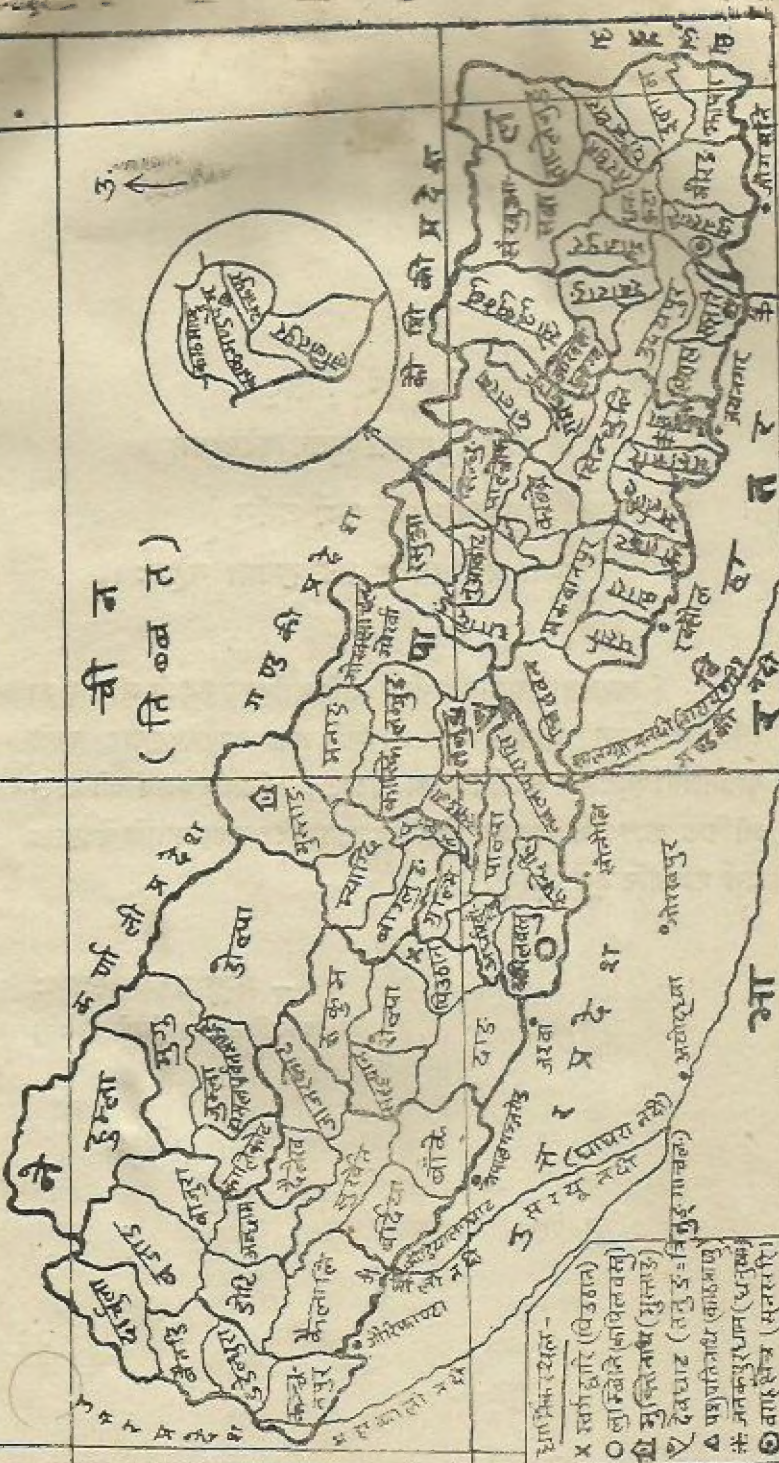
मुद्रकः-

कान्तिपुरीमुद्रणालयः

लाजिम्पाट, दूरस्वनः ४११६६४

चीन (तिब्बत)

उ

- १. स्वर्ण प्रदेस (विजयनगर)
- २. लुम्बिनी (कपिलवस्तु)
- ३. मुक्तिनगर (भुल्लुङ)
- ४. देवघाट (सुदुङ = तिब्बत का चोखो)
- ५. पञ्चपतिनगर (काठमाण्डू)
- ६. जतकपुराधाम (धनुस्)
- ७. गंगारि (सुनरि)

तत्रैहलौकिकसुखार्थेषु दण्डनीतिर्

वार्तेति शास्त्रयुगलङ्ग गुरुणोपदेश्यम् ।

यः पारलौकिकमभीप्सति शर्म धर्मन्

त्रय्या प्रबोधयति तङ्ग कृपया महेशः ॥

[ज्ञान-उपासना-र-कर्मका अधिकारिहरू मध्ये जो कर्मका अधिकारि छन् तिनमा एस लोकको सुख चाहनेहरूलाई गुरुले दण्डनीतिविद्या र वार्ता विद्या पडाउन उचित हुन्छ । जो पारलौकिक कल्याण चाहन्छ तेसलाई कृपागरेर परमात्माले वेदद्वारा धर्म राम्ररि बुजाउँछन् ।]

— गङ्गाधरशास्त्रिणः
(प्रतिबिलासिसन्लापे ४।८८)

उपोद्घातः

संस्कृतवाङ्मयस्य महत्त्वम्

नेपालदेशे

संस्कृत- वाङ्मय-संरक्षण- सर्वे वर्धन-प्रयासः

संस्कृतशिक्षाया वर्तमाना शोचनीया अवस्था

तस्स्या अवस्थाया निराकरणस्य मार्गश्च

१. संस्कृतवाङ्मयस्य महत्त्वम्

सम्पूर्णमानवजातेः कृते संस्कृतवाङ्मयस्य महत्त्वम्

भूमण्डलस्य यस्मिन् कस्मिन्नपि भागे निवसतां सर्वेषाम् मानवानाङ्क कृते संस्कृतवाङ्मयस्य प्रभूतम् महत्त्वमस्तीति सुविदितमेव । प्राचीने काले संस्कृत-भाषायाः प्रचारस्य कक्षेत्रवत् विशालमासीदित्यत्र प्रमाणत्वेन फ्रांसा-इङ्गल-रोम-शर्मण्य-रुस-प्रिमादि-युरोप-भाषासु पारसभाषायाञ्च प्राप्य संस्कृत-शब्दमूलक-शब्दभाण्डागारम् प्रस्तोतुं शक्यते । पञ्जाबि-हिन्दि-नेपालि-मैथिलि-गुजराति-मराठि-बङ्गालि-प्रभृतीनाम् भारतीयाणामाधुनिकभाषाणाम् मूलं संस्कृतमेवेति तु सर्वविदितमेव ।

संस्कृतवाङ्मये विद्यानाम् विविधा विधाः प्राप्यन्ते । चार्त्तया विद्यायाः कविशास्त्रम्, पशुशास्त्रम् (अश्वशास्त्रम्, गजशास्त्रम्), वाणिज्य-शास्त्रम्, स्थापत्यशास्त्रम्, मूर्तिशास्त्रम्, यन्त्रशास्त्रम्, विमानशास्त्रम् आयुर्वेद-शास्त्रमित्यादीनि शास्त्राणि; कामशास्त्रम्, मङ्गीतशास्त्रम्, चित्रशास्त्रम्, काव्यशास्त्रम्, नाट्यशास्त्रम् इत्यादीनि ललितकला-शास्त्राणि, अन्यानि चतुष्पष्टेः कलानामन्तर्गतानि कलाशास्त्राणि, काव्य-नाट्य-कथा-इत्येवमिहिका-लक्षणादिरूपाण्यनेकानि शास्त्राणि, अथवा विद्याया वेदाः, वेदाङ्गानि, स्मृति-संहिताः, पुराणानि, उपपुराणानि, इतिहासः, वेदाङ्गविरोधीनि वैष्णव-शैव-शाक्त-गौर-गाणपत्य-कौमारादीनि तन्त्राणि चेत्यनेकानि शास्त्राणि; दण्डनीत्या विद्याया नीतिशास्त्रम्, प्रशासनशास्त्रम् (अर्थव्यवस्थाप्रचारः), न्यायशास्त्रम् (धर्मसंस्थायम्), युद्धशास्त्रम् आयुधशास्त्रम्, खरपट्ट इत्यादीनि शास्त्राणि, आन्व्योक्तिकया विद्याया तर्कशास्त्रम्, पदार्थशास्त्रम्, साङ्ख्यशास्त्रम्, योग-शास्त्रम् इत्यादिकानि शास्त्राणि संस्कृतवाङ्मये सन्ति । काव्य-नाट्य-

केवाऽऽख्यायिकादिकया ललितकलाप्रधाना नाना- विद्या- सिद्धान्तगर्भा अनेके ग्रन्थाश्च संस्कृते वर्तन्ते । संस्कृतवाङ्मये यादृशी प्राचीनताऽविच्छिन्नता च वर्तते तादृशी प्राचीनताऽविच्छिन्नता चाऽन्यत्र सुदुर्लभा प्रतीयते । मानवसम्भ्यताया विभिन्नानाम् पक्षाणामितिहासस्योपलब्धेरचाऽनुसन्धानञ्च चिकीर्षूणाञ्च कृते संस्कृतवाङ्मयमवलम्ब्यो निधिरस्तीति तत्स्थं सर्वस्वीकृतव् वर्तते ।

एवम् मानवानाञ्च कृते सार्वजनिकनिधिरूपेण स्थितं संस्कृतवाङ्मयमेतस्मिन् कोलाहलपूर्ण आधुनिके मानवसमाजे नैतिकताया मानवताया विश्वबन्धुतायाश्च प्रसारणेऽपि महत्त्वपूर्णम् भवितुं शक्नोतीति संस्कृतवाङ्मयस्योपनिषद्-गीतादिग्रन्थानां स्वल्पमपि परिचयम् प्राप्तवानाञ्च जनानामतिरोहितम् । रोगाणान् निवारणे, मानवसन्तुलनस्य स्थापने, मानवबलस्योपलम्भे, शान्तेर् लाभे च योगशास्त्रप्रविक्रयाणाम् महत्त्वमपि बहुर्चाचितमेवास्ति । उपनिषदामद्ध्ययनात् शोषन् हावर्, बर्ट्रण्ड् रसल्, टोमस् हट्टर्ज्ज् एलिअट् इत्यादयश्च चर्चिताः पाश्चात्या दार्शनिका ग्रन्थकाराः कथयश्च गभीररूपेण प्रभाविता इति च विज्ञा जानन्त्येव । मानवजीवनरहस्यान्वेषणे संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वोपकारकताऽपि विचारशीलानाञ्च जनानां सुविदितैव ।

तावदेव न, भौतिकविज्ञानानुसन्धानार्थम् प्रेरकाणि अनेकानि वस्तून् अपि संस्कृतवाङ्मये प्राप्यन्ते । विख्याता भारतवर्षीया वैज्ञानिका जगदीश-चन्द्रबसु-चन्द्रशेखरवेङ्कटकरमणादयस् संस्कृतवाङ्मयेन तस्यैकेन शब्देन वा दत्तया प्रेरणया प्रयोगान् विधाय नवीनकर्वे, वैज्ञानिकञ्च ज्ञानम् प्राप्तवन्त इति च तेषाञ्च जीवनचरित्राणि ज्ञातवन्तो विवेचका महानुभावाः कथयन्ति । सुसङ्गमनयन्त्रस्य कम्प्युटराख्यस्य कृते सर्वाधिकतया समुचिता भाषा संस्कृतमेव भवितुं शक्नोतीति विचारश्च चर्चायामगतोऽस्ति । अतश्च संस्कृत-भाषायास् स्वरूपमपि व्यवस्थिततमव् वैज्ञानिकञ्च चेत्त्वप्यवगम्यते ।

वैदिकानामार्याणां सर्वेषाम् भारतवर्षनिवासिनाञ्च कृते संस्कृतवाङ्मयस्य विशिष्टम् महत्त्वम्

हिन्दुधर्म इति वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मस्यैवाऽऽधुनिकत्वं लौकिकत्वं व्यावहारिकन् नाम वर्तते । ऋग्वेदप्रतिपादित-सिन्धुसम्भ्यता-पालका वैदिका आर्या एव लोके हिन्दव उच्यन्ते । अतो हिन्दूनाञ्च कृते वेद-वेदाङ्ग-स्मृति-पुराणादिसंस्कृतवाङ्मयस्य महत्त्वव् वर्णनातीतव् वर्तते । हिन्दुभिस् सह वर्तमानस्य वेदवेदाङ्गादिसंस्कृतवाङ्मयसम्बन्धस्य सर्वथा विच्छेदः क्रियते तर्हि हिन्दूनां हिन्दुत्वमेवाऽवगच्छति । हिन्दूनाञ्च जन्मतः प्रभृति मरणय् यावत् सर्वे

धार्मिकक्रियाकलापा वेदवेदाङ्गादि संस्कृतवाङ्मयस्यास्यैवाधारे संस्कृतभाषाप्रयोगे-
णैव च क्रियन्ते । हिन्दुराष्ट्रियतायाश्चोक्तो वेदादेव प्रवहति, हिन्दुनैतिकता
संस्कृतवाङ्मयेनैव प्रकाशिता भवति । हिन्दुजीवनपद्धतिर् वेदेर् वेदाङ्गैश्चैव
निर्दिष्टाऽस्ति । हिन्दूनाम् विशिष्टायाश्च शिक्षापद्धतेः परम्परा स्थिराङ्क कृत्वा
हिन्दुराष्ट्रियताम् बलीयसीङ्क कर्तुं हिन्दूनाङ्क गौरवम् वर्धयितुम् च संस्कृतविद्या-
परम्पराया विशिष्टा भूमिका भवति । तस्माद् हिन्दूनाङ्क कृते संस्कृतवाङ्मयस्य-
विशिष्टम् महत्त्वमप्यस्ति । हिन्दूनाम् मूलस्य स्थलस्य भारतवर्षस्य प्रदेशेषु
हिन्दु-प्रायजनसमुदायेषु वर्तमानानाम् अहिन्दूनाङ्क कृतेऽपि समन्वयपूर्णं
ज्ञानिपूर्णञ्च च जीवनयात्रां सञ्चालयितुम् उपयोगिनो ज्ञानस्य उपलम्भकतया
संस्कृतवाङ्मयस्य महत्त्वम् प्रभूतमेव वर्तते ।

नेपालवासिनाङ्क कृते संस्कृतवाङ्मयस्य विशिष्टम् महत्त्वम्

नेपालदेशो भूमण्डले एकमेव हिन्दुराज्यमुच्यते । एतन्निवासिनाङ्क कृते
संस्कृतवाङ्मयस्य महत्त्वम् प्रभूतमस्ति । नेपालवासिनां राष्ट्ररूपेणकताया एकम्
प्रबलं सूत्रम् नेपालीयभाषा वर्तते । सा च संस्कृतमुत्पादति । नेपालीयभाषायाम्
अभिगव्यक्तिगतेर् वर्धनाय सौन्दर्यस्याऽऽधानाय च पदपदे संस्कृतभाषायाश्च
शब्दाः प्रयुज्यन्ते । नेपालदेशस्य धर्म-संस्कृति-प्रशासनसम्बद्धस्य शिल्प-
सम्बद्धस्य कलासम्बद्धस्य चेतिहासस्य महत्त्वपूर्णोऽंशम् संस्कृतवाङ्मये
सुरक्षितोऽस्ति । नेपालवासिषु मध्ये प्रभूततरेषु मनुष्येषु धर्मभावनाया
संस्कृतिजागरणस्य नैतिकतायाः कलात्मकानुभूतेश्च सम्पादने चरित्रबलस्या-
ऽभिवर्धने च संस्कृतवाङ्मयस्य महती भूमिकाऽस्ति । भौतिकविकासस्यापि
मूलरूपेण तिष्ठन्त्या वास्तविकहिन्दुराष्ट्रनीतेर् विकासाय च संस्कृतवाङ्मयस्य
नितान्तमावश्यकता वर्तते । दैनन्दिनजीवनयात्रायाः कृतेऽपि बहुसङ्ख्यका
नेपाला जना संस्कृतवाङ्मयस्थञ्च ज्ञानमपेक्षन्ते । अस्माकं हिन्दूनाम् मुख्यायाः
परम्परायाम् साधीयसः परिचयस्य प्रदाने समर्थानाम् वेद- स्मृति- पुराणानाम्
व्याख्यातृणां विदुषाम्; धार्मिककृत्यव्यवस्थापनसहायकानाम् धर्ममीमांस-
कानाम्; धार्मिककृत्यापेक्षितकालनिर्णयसहायकानाम् ज्योतिषिकाणाम्; वेद-
स्मृतिपुराणादिप्रतिपादित-धार्मिककृत्यपद्धतीनाम् ज्ञातृणाम् प्रयोक्तृणां च
पण्डितानाम्; वैदिकदर्शनस्य व्याख्यातृणां विदुषाम्; वैदिकदर्शनस्य तर्केण
संरक्षणम् पोषणञ्च कर्तुं क्षमाणान् तार्किकाणाम्; आयुर्वेदज्ञानाङ्क
कुशलानाम् चिकित्सकानाम्; सङ्ग्रहालयविधानां शिल्पकला- स्थापत्यकला-
ऽऽयुर्वेदविज्ञानादिविषयाणामनेकेषाम् महत्त्वपूर्णानाङ्क ग्रन्थानामनुसन्धानाङ्क कृत्वा
तेषु स्थितानाम् नवानाम् व्यावहारिकाणां शास्त्रीयाणाञ्च विषयाणाम् प्रति-
पादने प्रकाशने च समर्थानामध्येतृणाम्; उक्तानां सर्वासाम् विद्यानाम्

परम्परायास् संरक्षणे समर्थानां विशिष्टानां शिक्षकाणाम्, तथा प्रच्छन्नौपनि-
वेशिक-विदेशि-विधर्मिशासककार्यकर्तृतुल्य- वैदिकधर्मसंस्कृतिपरम्पराचारविचार-
शून्य- संस्कृतवाङ्मयपरिचयविधुर-कथित-समाजसेवक-राष्ट्रसेवकानां स्थाने
साधारणशिक्षाम् प्राप्तवतां जनेन कर्तुं शक्यानि समाजसेवायां राष्ट्रसेवायाश्
च विविधानि कार्याणि कर्तुं समर्थानां स्वीय-धर्मसंस्कृति-परम्पराऽऽचारविचारा-
ऽऽदरवतां संस्कृतवाङ्मयपरिचययुक्तानां संस्कृतमूलकसाधारणशिक्षाम् प्राप्तवतां
समाजसेवकानां राष्ट्रसेवकानां राष्ट्रनीतिसम्बद्धकार्यकर्तृणां राष्ट्रनेतृणाञ्च
भूमण्डले-द्वितीये हिन्दुराष्ट्रभूमिरूपे नेपालदेशे परमावश्यकता वर्तते। एतस्मात्
कारणान् नेपालवासिनाः कृते संस्कृतवाङ्मयस्याऽतीव महत्त्वम् वर्तते इति
स्पष्टम् भवति ।

२. नेपालदेशे संस्कृतवाङ्मय-संरक्षण-सर्व्वर्धन-प्रयासः

भूमण्डले जम्बूद्वीपे भारतवर्षक्षेत्रे हिमालयमध्यभागे दक्षिणपार्श्वे
नेपालदेशश्च स्थितोऽस्ति । एष देशोऽनादेः कालात् प्रभृत्येव वैदिकानामार्याणाम्
पुण्यभूमिरिति वेदेषु स्मृतिषु पुराणेषु रामायणे महाभारते रघुवंश-कुमारसम्भवा-
दिमहाकाव्येषु च हिमवतः पर्वतराजस्य महिम्नो गीतत्वादवगम्यते । शान्ति-
प्रिया ऋषयो जनसम्मर्दरहितासु कोलाहलशून्यासु हिमालयप्रत्यन्तपर्वतोपत्य-
काधित्यकासु आश्रयान् संस्थाप्य विद्यायास् साधनाः कुर्वन्ति स्म । तत्र
देवघटप्रदेशादिषु वसिष्ठादीनामाश्रमास् स्थिता इति पुराणतिह्यविदो
जानन्त्येव ।

भारतवर्षे यवन-शक-हूण-मुसलमान-मुगलानामाक्रमणेषु जातेषु तु
वेदस्मृतिपुराणादिविद्यानाम् वर्णश्रमधर्माणाञ्च चाऽनुपालनम् नेपालदेशे एव
विशेषरूपेणाऽभूदिति चेतिह्यविदामतिरोहितम् ।

रामायणस्य महाभारतस्य च प्राचीनतमं हस्तलिखितम् पुस्तकम्
नेपालदेशे एव सुरक्षितम्, बहूनां शाक्ततन्त्र-ग्रन्थानाम् बौद्धतन्त्रग्रन्थानाम्
च प्राचीनतमा हस्तलिखितग्रन्था नेपालग्रन्थालयेऽप्येव सुरक्षिताः, अश्वघोष-
कृत-सौन्दरानन्द-सागरनदिकृतनाटकलक्षणरत्नकोष-शुभङ्करकृतहस्तमुक्ताव-
ल्यादयोऽनेके ग्रन्था अपि अन्यत्र लुप्ता नेपालदेशे एवोपलब्ध्या प्रकाशकैः
प्रकाशिता इति विद्वद्भिर्जानन्त्येव । अन्यत्र दुर्लभानि निष्पन्नयोगावल्यादि-
ग्रन्थहस्तलिखितपुस्तकान्यपि नेपालग्रन्थालयेऽप्येव सुलभानीति हरप्रसाद-
शास्त्रिसूनुर्विजयतोषो भट्टाचार्यो नेपालदेशम् अध्येतुं स्वर्गम् भणतीति च
नेपालविद्याविदो विदन्त्येव ।

नेपालदेशे लिच्छविसम्प्रशासनकाले संस्कृतभाषाविद्याप्रचारः स्वधर्म-
रक्षाप्रशसञ्च प्रशंसनीय आसीदिति तदानीन्तनाः प्रथममानदेवाऽनुपरमगुप्त-
भारवि-द्वितीयजयदेव-बुद्धकीर्तिप्रभृतीनाम् प्रौढाः प्राञ्जलाश्च शिलाभिलेखा-
दयो लेखास् स्फुटम् प्रकाशयन्ति । कर्णालीप्रदेशे गण्डकीप्रदेशे च संस्कृतभाषा-
विद्या-स्वधर्म-रक्षाप्रयत्न उल्लेखनीय एवासीदिति तत्कृत्यसुवर्णपत्र-ताम्र-
पत्रशिलापट्टोट्टङ्कितशासनलेखादयो लेखा अवगमयन्ति । मूलकालेऽपि निगमा-
ऽऽगमविद्याया अन्येषां विषयाणाञ्च संस्कृतग्रन्थानाम् प्रणयनविधिछान-
तया प्रचलद् दृश्यते ।

अर्वाचीने कालेऽपि नेपालदेशे प्रचलन्ती संस्कृतग्रन्थप्रणयनपरम्परा नैपा-
लानाञ्च जनानां संस्कृतभाषाविद्यासु अनुत्कटमपि गभीरमनुरागं व्यनक्त्येव ।

वैदिकसनातनवर्णाश्रम-धर्मानुयायिनामस्माकं राष्ट्र-समाज-कुटुम्ब-
व्यक्ति-प्रकृतिविषयाणां विचारानाम् अजस्रोत्स्वरूपेण वर्तमाना संस्कृत-
शिक्षाऽपि अनादेः कालात् प्रभृति नेपालदेशे गृहेगृहे स्वतन्त्रतया धर्मिण्यतया च
पण्डितैर् ब्राह्मणैः, धनिकैर् बलिभिश्च कुटुम्बभिरपि पण्डितब्राह्मणद्वारा
सञ्चाल्यते स्म । एतया प्रणाल्यैव संस्कृतशिक्षाल् लब्धवन्तो जनाः पुराकाले
महान्तो विद्वत्सो ग्रन्थप्रणेतारश्च जाता विज्जयन्ते । अर्वाचीने काले नेपाल-
देशे विद्याविवृद्धये महत् उल्लेखनीयस्य राष्ट्रियप्रयासस्याऽभावाद्
विद्यायाम् महती प्रगतिर् नैव दृश्यते स्म, तथापि संस्कृतभाषाश्रितविद्यया
राष्ट्रियचरित्रस्य साधारणतया संरक्षणं तु क्रियमाणमेवाऽऽसीत् । यमलपर्वत-
मण्डलाधिपतिना श्रीवत्सराजेन वैक्कमाब्दानां षोडशस्य शतकस्य प्रारम्भेऽ-
भिनवानि विद्याकेन्द्राणि स्थापितानीति, वैक्कमाब्दानामेकान् विद्याश्रिताऽऽद्याः
पूर्वेषु कास्किमण्डलराजेन सिद्धिनारायणसाहेन तु जगन्नाथ-मणिभद्र-कुलराज-
हर्षदेवादिपण्डितान् अध्येष्य छात्रावासादिव्यवस्थाञ्च कृत्वा भूमिदानेन
विद्यालयोऽपि सञ्चालित इत्यपि ऐतिहासिका वदन्ति ।

३. नेपालदेशे संस्कृतशिक्षाया वर्तमाना शोचनीयाऽवस्था

एतादृशे व्यतिकरे नेपालदेशे जङ्गवाहादुरेण १९०० तमे वैक्कमेऽब्दे(?)
विद्यालये सञ्चालनीयाया आङ्गलशिक्षाया बीजे रोपिते शतशतैस् संस्कृत-
शिक्षाऽपि विद्यालये सञ्चालनीयत्वेन परिणता किल । प्रथममेतादृशं संस्कृत-
विद्यालयो जङ्गवाहादुरपुरेण सेनापतिना जितजङ्गेन विष्णुहरि-रिमालम्
पण्डितं नियुज्य काष्ठमण्डपनगरस्थे पशुपति देव-पत्तने राजराजेश्वरीवृद्धे
स्थापित इति सोमनाथसिंदेलो वदति स्म । अन्ये स्वन्न्यर्थेव प्रदर्शयन्ति । १९२५-
तमे वैक्कमेऽब्देऽपि नीलदेवपण्डित-वाचस्पति-पण्डितौ नेपाल-सम्प्रशासनेन

दैतर्त्तं वेतनमुपभुज्य नैपालसम्प्रशासनदत्तवृत्तिभोजिनो विद्यार्थिनः पाठयतस्मेति तत्स्थमिदानीम् प्रकाशमागतम् दृश्यते । विद्यालयेषु वेतनभोगिषु पण्डितेषु संस्कृतशिक्षान् दातुलं लम्बेषु तत्प्रभावाद् गृहेगृहे स्वतन्त्रतया निर्देतनतया निशुल्कतया च सञ्चाल्यमाना संस्कृतशिक्षा शैथिल्यम् प्राप्ता किल ।

यदा ख्रिस्तधर्मप्रचारकविद्यालयान् सञ्चाल्य नेपालदेशस्य शासन-सूत्रधारत्वेनाऽर्थबलवत्त्वेन च प्रभावशालिनाञ् जनानां सन्ततीस्तेषु प्रवेश्य तन्मस्तिष्केषु स्वीयधर्मसंस्कृतिपरम्पराम् प्रति घृणामनादरभावमुपेक्षाभाववत् कोत्पादयितुम् पाश्चात्यजनेभ्यो नैपालशासकेनाऽनुमतिर् दत्ता, नेपालदेशस्य स्वायत्तताशक्तेर् निधानत्वेन शासनशक्तेस् स्रोतस्त्वेनाऽऽत्मानञ् घोषयिष्यन् जनोऽपि निस्सङ्कोचञ् ख्रिस्तधर्मप्रचारकविद्यालये शिक्षाञ् ग्रहीतुम् प्रवेष्टुलं लग्नः, तदा तु परम्परागतसंस्कृतशिक्षायाञ् जनानामादरोऽपि शिथिलताम् प्राप्तुलं लग्नः । २०११तमे वैक्रमैऽब्दे पाश्चात्यानाम् प्रभावान् नेपालसम्प्रशासनेन २०११तमाद् वैक्रमाब्दात् पूर्वन् नेपालदेशे सर्वन् देशमभिध्याप्य स्थितान् २३३ सङ्ख्याकान् संस्कृतविद्यालयान् रूपान्तरम् प्राप्य तेषु परम्परागतरूपेण प्रचलितन् दुर्गाकवच-चण्डी-रुद्दी-श्राद्धपद्धत्यादिकर्मकाण्ड-शीघ्रबोध-मुहूर्तमार्तण्ड-भास्वत्वादि-ज्योतिषग्रन्थ-चाणक्यनीतिदर्पणहितोपदेश-पञ्चतन्त्रादि-नीतिशास्त्रग्रन्थाऽमरकोष-लघुकीमुदी-रघुवंशादिपाठनन् निषिद्ध्य नेपालदेशे संस्कृतशिक्षाया मूलम् प्रायेणोन्मूलितम् । तच्च च राज्ञा त्रिभुवनेन महेन्द्रेण चाऽनुमोदितम् । संस्कृतोच्चशिक्षाया अपि रूपान्तरणन् तदानीन्तनैः पाश्चात्यानुग्रहापेक्षभिरीहितम्, किन्तु तदा संस्कृतशिक्षोच्चपरीक्षाणाव् वाराणसेय-राजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयेन सम्बद्धत्वादन्यैश्च च कारणैस् तदा तैस् तथा कर्तुन् न पारितम् । किन्तु यदा २०२८ तमे वैक्रमैऽब्दे राष्ट्रियत्वेन रूपिता अराष्ट्रिया नव्या शिक्षापद्धतिर् नेपालसम्प्रशासनेन वृद्धानाव् विदुषां सम्मती असत्यामपि प्रचालिता द्वारेद्वारे आञ्जलिद्यालयान् स्थापयित्वा संस्कृतविद्यालया उन्मूलिताः, संस्कृतविद्यालयानां सम्पत्तयो जन्यतोऽपवाहिताः, पण्ड्यां मष्टम्याञ् कक्षायाञ् च प्रचलतो विशिष्टसंस्कृतशिक्षणस्य निरोधेन संस्कृतशिक्षणसंस्थासङ्ख्याया न्यूनीकरणेन साधारणमाध्यमिक-विद्यालयस्य पठनपठनमकक्षयोस्तेष्वक्षणीयतया निर्धारितस्य संस्कृतविषयस्योऽपि विद्यालयेषु पठनपाठनयोर् दृढायास् समीचीनायाश्च व्यवस्थाया अकरणेन अष्टम-नवम-दशमकक्षाणाम् पाठ्यक्रममाद् अनिवार्यसंस्कृतपत्रस्य निरसनेन च ग्रामीणानाञ् जनानाञ् कृते संस्कृतशिक्षा सर्वथा दूरस्था दुर्लभा अपरिचिता च कृता, कूटप्रयोगपूर्णतया संस्कृतमाध्यमिकशिक्षापाठ्यक्रमन्

निर्माय तत्र जनानाम् प्रवृत्तौ अर्थसा आहिता, जनाभिरुचौ तुपारापातश्च कृतः, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्-चालय-पाठ्यक्रम-निरपेक्षतया स्ववैशिष्ट्यरक्षणाऽनुपयोगितया संस्कृत-शिक्षा-संरक्षणमिवेण संस्कृतशिक्षा-वैशिष्ट्यविनाशनाय स्वधर्मनिष्ठा-दूरदर्शितोत्साहशून्याऽऽज्ञापाशवद्ध-प्रमाण-पत्रमास्त्रधारकजनद्वारा कूटप्रयोगपूर्णतया संस्कृतोच्चशिक्षापाठ्यक्रम-योजना निर्मापिता, आचार्यकक्षा-पर्यन्तम् प्रचलिता आबुर्वेद-शिक्षा मध्यम-कक्षा-पर्यन्ता कृता, संस्कृत-शिक्षा-प्रेमि-निकाये 'चण्डाल-चतुष्कम्' इति परिचितानाम् पुरुषाणाम् तेषाम् परिचराणामेव च संस्कृत-शिक्षा-सञ्चालने नेतृत्वस्य स्थाने स्थापनस्य परम्परा च स्थापिता, संस्कृतशिक्षा-संरक्षणाय राष्ट्रेण क्रियमाणस्य अर्थविनियोगस्य सर्वविशेषनेतृत्वस्वार्थ-संरक्षणदृष्ट्या परिचालनस्योपक्रमश्च कृतः, तदा तु पूर्वमेव कपितमूलस्-संस्कृतशिक्षावृक्षो राज्ञो वीरेन्द्रस्य शासनस्य काले पुनरप्युत्प्रेदितजटम् सर्वथा शुष्कतान् निर्जिवतान् च प्रापितः। विद्यालयादिसङ्ख्या विद्यार्थिसङ्ख्या च काऽपि दृश्यमानाऽपि स्वविद्याधर्मे निष्ठादृष्ट्याऽकिञ्चित्करी एव प्रतीयते ।

२०२६तमे वैक्रमेऽब्दे समुद्भूता, नव्यशिक्षापद्धत्या निर्गोर्णा नेपालदेशे संस्कृत-विश्वविद्यालयस्थापनस्य चर्चा २०३९तमे वैक्रमेऽब्दे कूटप्रयोग-पूर्णतया पुनरुद्भूता । तथा च राजकीयशिक्षाऽऽयोगेन नेपालदेशे संस्कृतविश्व-विद्यालयस्य स्थापनं संस्कृतशिक्षाया विकासाय विस्ताराय सुदृढीकरणाय च न, घुष्ट-हिन्दुराज्य-नेपालदेशस्य वितसरूपेण पाश्चात्यानुसन्धानाऽभिविनयनिकायानुकृत्यात्मकतया कर्तुम् मार्गो निर्मितः । तथापि २०४९तमे वैक्रमेऽब्दे संस्कृत-विश्व-विद्यालयस्य शिक्षण-प्रशासनाऽर्थव्यवस्थानां विषये विस्तृतार्थ-योजनां कर्तुं संस्कृतज्ज्ञानां समितिर् नेपालसम्प्रशासनेन निर्मिता, तया समित्या तु राजकीयशिक्षाऽऽयोगस्य धारणामस्वीकृत्य नेपालदेशे संस्कृतशिक्षाया विकासार्थं विस्तारं सुदृढीकरणञ्च कर्तुं संस्कृतविश्वविद्यालयस्य शिक्षणप्रशासनार्थव्यवस्थानार्थं योजना प्रस्तुता । किन्तु सा योजना नेपालप्रशासनेनाऽवकरकरिण्डकायान् निविक्षता ।

२०४९ तमे वैक्रमेऽब्दे नेपाल-सम्प्रशासनेन संस्कृतविश्वविद्यालयस्-स्थापितत्वेन घुष्टः । अयम् विश्वविद्यालयो राजकीयशिक्षाऽऽयोगानुसारी नाममात्रेण च विश्वविद्यालयः, एतस्य शैक्षिककार्यक्रमस् सर्वथा निष्प्राणो नेपालदेशे संस्कृतशिक्षाया विकासविस्तारसुदृढीकरणानां कृते अकिञ्चित्करश्च दृश्यते ।

संस्कृतशिक्षाया इदानीन् नेपालदेशे प्रचलितः पाठ्यक्रम आङ्गलभाषायाः

अनिवार्यत्वाद् विशेषतो धर्मबुद्ध्या संस्कृतशिक्षायाः ग्रहीतुमिच्छुकान् संस्कृतविद्या-
लयान् सञ्चालयितुमिच्छुकान् च बाधमानो वर्तते; हितोपदेशशैलीक-नीतिशास्त्रा-
दीनाम् विषयाणामसमाविष्टत्वाद् गुह्यतरशास्त्रीयभारयुक्तत्वाच्च साधारणानाञ्
जनानां मर्काभाज् जातीनाञ् छात्राणाम् महिलानाञ् च प्रवृत्तये प्रतिकूलो वर्तते;
वार्ता त्रयी दण्डनीतिः आन्वीक्षिकी इत्येतासां सर्वासाव् विद्यानान् न्यूनतमेन
प्रातिनिध्येनापि रहितत्वाच्च सैद्धान्तिकरूपेणाऽतीव विकलोऽपि वर्तते ।

इदानीन् नेपालदेशे आसन्नचत्वारिंशत् संस्कृतमाध्यमिकविद्यालया
वर्तन्ते; येषु अष्टम-नवम-दशमवक्षासु (१) नेपालीभाषा (२) गणिता-
(३) ऽऽङ्गलभाषा-(४) व्यावसायिकविषय-(५) स्वैच्छिकविषयाणामेकैकम्
पत्रम्, (६) संस्कृतभाषाया एकम् पत्रम्, (७) वेद-व्याकरण-ज्योतिष-न्याय-
साहित्यानामेकतमस्य विषयस्त्रैकम् पत्रञ्चेति सप्त पत्राणि पाठ्यन्ते ।
शिक्षा निष्पुलकाऽस्ति । नेपालदेशे इदानीं सप्त महाविद्यालयास् सन्ति; येषु
कुत्र चिद् उत्तरमध्यमान्तम्, कुत्र चिच्च शास्त्र्यन्तम्, कुत्र चिदाचार्यन्तम्,
कुत्र चिद् विद्यावारिध्यन्तम् पाठ्यन्ते ।

किन्तु तेषां विद्यालयानाम् महाविद्यालयानाञ्च शैक्षिककार्य-
क्रमस्य निष्पन्नत्वात् ते सर्वेऽपि चित्समात्रतयैव सञ्चालिताः प्रतीयन्ते ।

संस्कृतशिक्षाया एतादृश्याः स्थितेः परिणामश्च समाजेष्वन् दृश्य-
मानो वर्तते यदिदानीन् नेपालदेशे पठितवस्तु जनेषु स्वधर्मे स्वदेशे च स्थित्वा
स्वजन्मभूमिम् पुण्यभूमिञ्च कर्मभूमिञ्च स्वीकृत्य सुकर्माणि संसेव्य पाश्चा-
त्यांस् तद्भृत्यांश् चाऽनपाश्रितत्वाऽपि मानवोचितञ् जीवनञ् जीवितुम्
अस्माभिरस्मत्सन्ततिनिष्ठञ्च शक्यते इति विश्वासेन युतो जनस् सुदुर्लभो
जायमानोऽस्ति । इतोऽधिकं वैदिकार्य-भारतवर्षीय राष्ट्रियताविनाशस्य
वास्तविकनेपालीयराष्ट्रियताविनाशस्य च किम् मूलम् भवितुं शक्नुयात् ।

४. नेपालदेशे वर्तमानायाः संस्कृतशिक्षायाः शोचनीयावस्थाया तिराकरणस्य मार्गः

अस्माकम् विचारे नेपालदेशे संस्कृतशिक्षाया विकासाय विस्ताराय
सुदृढीकरणाय चाऽश्लेषिता व्यवस्था कार्या-

१. इदानीन् नेपालदेशे प्रचलन् संस्कृतशिक्षायाः पाठ्यक्रमः प्राथिक-
दृष्ट्या विषयानामेव, उद्बुद्धस्य समर्थस्य स्नेहवतश् चाऽभिभावकस्य मार्गदर्शन-
सम्प्राप्नुवताम्, प्रायेण संस्कृतशिक्षाम् प्रति हार्दिकद्वया रहितानामेव च शिक्षा-
विनाम् प्रवृत्तेर् विषयताम् प्राप्तोऽस्ति । तत्र प्रवर्तमानशिक्षाधिहृद्गतोद्दे-
श्यदृष्ट्या विचारेण एव पाठ्यक्रमः 'काशीमनञ्जु कुतिमार्गेण' इति नेपालीयाऽऽ-

भागकस्य चित्तिवृत्तिवज्ज कुर्वन्तस्ति। एतन् दोषम् परिहृतुं स पाठ्यक्रमः खलु प्रमुखतया (क) धार्मिकोद्देश्यप्रधानः, (ख) वेदवेदाङ्गादिशास्त्राणाञ्च गभीर-मध्ययनञ्च कर्तुंमत्सुकैः, (ग) ज्योतिषास्युर्वेदादिप्राच्यविज्ञानानाञ्च विशिष्ट-मध्ययनञ्च कर्तुमिच्छद्भिः, (घ) शास्त्रीयताया गुरुकम् भारवन् विनैव स्वधर्म-संस्कृतिवाङ्मयपरम्पराणां साधारणञ्च ज्ञानञ्च कृत्वा व्यवहारोपयोगिनीं सामान्यां संस्कृतशिक्षामूलां शिक्षाञ्च ग्रहीतुं वाञ्छद्भिस् साधारणैर् जनैर् महिलाभिश्च स्वस्त्वानुकूला विषया यथा चेतुं शक्यास् स्युः तथा निर्धारणीयः। वर्त-मानस् संस्कृतशिक्षापाठ्यक्रम उक्तेषु चतुर्विधेषु अनेषु मध्ये एकविधस्याऽपि जनस्व आकाङ्क्षायास् साधुतयाऽनुकूलो नास्ति। एतन् दोषन् निराकृत्य संस्कृतशिक्षायाः पाठ्यक्रमं समुचितञ्च कर्तुम् [अ] धार्मिकोद्देश्यप्रधानतया संस्कृतशिक्षाञ्च ग्रहीतुं संस्कृतविद्यालयं तच्चालयितुञ्च वाञ्छताम् बाघि-काया आङ्गलभाषाया अनिवार्यक्षेत्रादपसारणञ्च कर्तव्यम्; [आ] शास्त्रीयाणाञ्च वेदादिविषयाणां समकक्षतया हितोपदेशशैलीकं नीतिशास्त्रम् इति विषयश्च समावेशनीयः; [इ] अनिवार्यसंस्कृतव्याकरणे कीमुदीपकतेर् विकल्पे भट्टिकाव्य-पद्धतिः, संस्कृतभाषाशिक्षणाधुनिकपद्धतिश्च स्वीकार्या; [ई] व्यावसायिक-विषयेषु व्यावहारिकज्योतिषम्, सङ्गीतम्, गृहविज्ञानम्, आयुर्वेदीयवास्थ्य-कार्यकर्तृशिक्षणञ्च स्वीकार्यम्; [उ] ऐच्छिकविषयेषु गणितम्, विज्ञानम्, इतिहासः, भूगोलविद्या, समाजशास्त्रम्, नेवारभाषा, मैथिलभाषा, हिन्दभाषा, फ्रेञ्चभाषा, आङ्गलभाषा, जर्मनभाषा, रुसभाषा, चीनभाषा चेत्यादयो विषया देयाः; [ऊ] शास्त्रीयमुख्यविषयस्सोत्तरमध्यमायाम् प्रतिखण्डन् द्वे द्वे पत्रे, शास्त्र-परीक्षायाञ्च प्रतिखण्डन् त्रीणि त्रीणि पत्राणि निर्धारणीयानि; [ऋ] ऐच्छिका-ऽऽधुनिकविषयविकल्परूपेण शास्त्रीयसहायकविषयस्य द्वे द्वे पत्रे उत्तरमध्यमायाम्, त्रीणि त्रीणि पत्राणि शास्त्रपरीक्षायान् निर्धारणीयानि; [ॠ] साधारणमाध्यमिक-विद्यालयादिषु तत्तत्कक्षासु साधारणपत्रत्वेन निर्धारितमाङ्गलभाषापत्रं षष्ठकक्षातः प्रभृति शास्त्रिकक्षायां वावदतिरिक्तैच्छिकपत्ररूपेण निर्धारणीयम्।

२. नेपालीयहिन्दुराष्ट्रस्य राष्ट्रियचरित्रस्य संरक्षणाय परिपोषणाय च यावत्कालपर्यन्तम् माध्यमिकविद्यालयेषु प्रतिशतन् दश संस्कृतमाध्यमिक-विद्यालयाः, माध्यमिकपरीक्षाधिपु च प्रतिशतन् दश संस्कृतमाध्यमिकविद्-द्यालयच्छात्रा न भवन्ति तावत्कालपर्यन्तं संस्कृतशिक्षा सर्वथा निःशुल्का यथोचिति सद्भूतिका च कार्या।

३. संस्कृतशिक्षणसंस्थानाम् पर्यावरणं संस्कृतशिक्षाया आदर्शस्य अनुसृत्य कर्तुं समुचितशिक्षकनेतृत्वस्य विकासनम्; शिक्षकाणाञ्च कर्मचारिणाञ्च चोक्ताऽऽर्थानुरूपऽऽभार-व्यवहार-वैपभूषा-विचार-वचनानां मूलम्बनस्य व्यव-

स्थायाः करणम्; अधिकारिणामपि शिक्षककर्मचारिविद्वाधिनः प्रति विद्वां-
धर्मसत्यन्यायवीरतापराकर्मकौशलपरिश्रमादिष्वास्थावै वर्धयितुमनुकूलया
रीत्या व्यवहरणस्य व्यवस्थाया विधानञ्च कर्तव्यम् । संस्कृतशिक्षाकेन्द्रेषु
विद्वाधर्मसाधनाकार्यं सम्भ्यग् भवतु, संस्कृतशिक्षास्नातकद्वारा समाजे
विद्वायाः प्रचारणेन धर्मस्य संस्थापनेन च राष्ट्रस्य आधिपतिकी आधि-
दैविकी आध्यात्मिकी चोन्नतिर् भवतु इति हृदि निधाय सर्वस्व संस्कृतशिक्षा-
सम्बद्धैर् व्यवहर्तव्यम् ।

४. शास्त्रीयपाण्डित्यपरम्पराक्षायै आचार्यकक्षायां तत्तद्-
विषयेषु प्रविष्टानां विद्वाधिनाम् मध्ये इच्छुकैभ्यो योग्येभ्यश्च कतिपये-
भ्यो विद्वाधिविद्वाधिनो विशिष्टस्य सौविध्यस्योपलम्भनम्, तैस् सफलतापूर्वकम्
अध्ययने पूर्णं कृतेऽध्ययनादिकक्षेत्रेऽन्यस्या आकर्षकवृत्तेः प्राप्तिर्यं यावत्
तेभ्यस् सहायकप्राध्यापकवैतनतुल्याया अनुसन्धानविद्वद्वृत्तेः प्रदानम्,
योग्यनिर्देशकस्य निर्देशकत्वे आवश्यककतिपयेऽनुसन्धानकार्यं तेषां नियोजनञ्
च कार्यम् । एतादृश्यावै व्यवस्थायाः कृतायामेव शास्त्रीयपाण्डित्यपरम्परायां
संरक्षणं सम्भवेत् । स्वपुत्रान् अन्यत्रैव प्रवर्तयताम्, अनाथा विपन्ना बादध्यता-
वशेनैव संस्कृतशिक्षायाम् प्रवृत्ता जीविकोपार्जनचिन्ताग्रस्ताश्च शिक्षाधिनो
वेदवेदाङ्गादिशास्त्रपाण्डित्यपरम्परासंरक्षणरूपमतिगहनञ् कार्यं सम्पादयेयुरिति
बालिश्यपूर्णवै विचारन् धारयतावै विद्वाधैतसिकानां धर्मवैतसिकानां
च दिवास्वप्नरूपेण विचारेण किमपि फलन् नैव सिद्ध्येत् ।

५. संस्कृतविद्यालयादिसम्पत्तीनां संस्कृतशिक्षाविकासविस्तारसुदृढी-
करणेऽप्येकोपयोजनवै विधेयम् ।

६. व्यावहारिकाणां विषयाणामाधुनिकञ् ज्ञानं तत्तद्विषयाणामस्मा-
कम् प्राचीने ज्ञाने मेलयित्वाऽस्माकं तानितानि प्राचीनानि ज्ञानानि परिष्कु-
तानि आधुनिकावश्यकतापूर्तिक्षमाणि च विधाय विकसितानि कृत्वा तेषां
मध्ययनाध्ययने सञ्चाल्य तत्तद्विषयाणां स्ववैशिष्ट्ययुतायाः परम्परायाः
स्थापनस्योद्देश्येन कार्यं कृत्वा परदेशमूलकाऽऽयातीकृतशिक्षायाः क्षेत्रञ्च
क्रमेण न्यूनन् न्यूनतरन् न्यूनतमञ्च कर्तुं वै विशिष्टप्रकारकस्य स्वकीय-
शिक्षाक्षेत्रस्य विस्तारञ्च कर्तुं च राष्ट्रेण प्रयत्नः कर्तव्यः, तदनुकूलञ्
गहनं शास्त्रीयमनुसन्धानकार्यञ्च सञ्चालयितव्यम् ।

७. संस्कृतच्छात्रावासानां स्थापनम्, तेषां सुसञ्चालनम्, तेषु शास्त्रीय-
स्याऽध्ययनस्य सदाचारस्य च समुचितवै व्यवस्थापनञ्च कार्यम् ।

८. पुस्तकालयानाञ्च कृते सौविध्ययुक्तानाम् भवनानाम्, पर्याप्तानाम्
पुस्तकानाम्, अनुसन्धानपत्रिकाणाम्, पुस्तकादीनां सुवर्गीकृतस्य व्यवस्थापनस्य,

जीववृत्ताश्रुतायास् सुलभायास् सेवायाः, वाचनालयस्य, दैनिकसाप्ताहिकादि-
पत्रिकाणाञ्च व्यवस्थायाः करणे प्रयत्नितव्यम् ।

९. शोधग्रन्थानां शोधपत्रिकाणां समुचितसामयिकपाठ्यग्रन्थानाञ्च
च प्रकाशनस्य व्यवस्था कार्या ।

१०. साधारणमाध्यमिकविद्यालयादिष्वपि उच्चवक्ष्यापर्यन्तये,
यथासम्भवं संस्कृतपत्रमनिवार्यञ्च कर्तव्यम् ।

११. स्वमादर्शनं धर्मं दर्शनं संस्कारमाचारवै विचारै, व्यवहारवै
वेषम्, स्वाम् भाषाम् भूपान् नीतिं संस्कृतिम्, स्वराष्ट्रं स्वगौरवं स्वाभिमानञ्च
रक्षितुमिच्छद्भिस्तेषु विषयेषु रममाणैस् संस्कृतशिक्षाविकासविस्तार-
सुदृढीकरणकामैर् नेपालैर् जनैः परस्परं समागमाः, सल्लापाः, आवश्यकता
उपयोगिनोऽन्ये च कार्यक्रममा आयोजनीयाः ।

५. नेपालदेशे संस्कृतशिक्षायास् संरक्षणाय पण्डितानाम् प्रयासः

एतस्मिन् विषये २०११तमाद् वैष्णवक्रमाब्दात् प्रभृत्येव के चन वैदिक-
संस्कृतिसंस्कृतास् संस्कृतानुरागिणस् स्वाभिप्रायम् प्रकटयन्तोऽभूवन् । २०२८-
तमाद् वैष्णवक्रमाब्दात् प्रभृति तु के चन विद्वांसो नेपालदेशे संस्कृतशिक्षाया
वैशिष्ट्यस्य पृथगस्तित्वस्य च संरक्षणाय प्रयत्नोऽत्र कुर्वाणस् सन्ति । ते हि
पञ्चायत्कालरात्रिसमयेऽपि नेपालसम्प्रदायस्य कूटप्रयोगयुक्तस्य संस्कृतभा-
ष्यमिकशिक्षा- पाठ्यचक्रमनिर्माणकार्यक्रमस्य बहिष्करणेन, सभासुपस्थिते-
रवसरे प्राप्ते सभायामुपस्थितौ सभानिर्णये आत्मनोऽसम्मती असम्मतिटिप्पणी-
लेखनेऽधिकारस्य मार्गणेन^१, अपेक्षितविषयाणां सुदृढतयापस्थापनेन, सभा-
पारिश्रमिकनिरपेक्षतया व्यवहारेण, अन्त्याय्यरूपेणाधिकृतेन व्यवहारे कृते
सभायाः परित्यागेन, पाठ्यचक्रमनिर्माणपारिश्रमिकपरित्यागेन, अधिकृतानाम्
अन्यायस्स्याऽऽ देशस्त्वतिरस्कारेण, निरधिकारक-वित्तसंरूप-सदस्यधर्मस्याऽ-
स्वीकारेण चेत्येवैर्विधैः कार्यैः; गोष्ठ्यादीनामायोजनेन, बहूनां विदुषां
हस्ताक्षरैस् सहितानाम् मार्गणपत्राणामधिकारिण्युपस्थापनेन, दैनिकसाप्ताहि-
कादिपत्रिकासु एतद्विषयकानालं, लेखानाम् प्रकाशनेन^२, संस्कृतविषय-

१. वे खलु इदानीमात्मानलं लोकतन्त्रवादिनमुद्घुष्य अग्रपङ्क्तौ स्थित्वा
स्वार्थं साधयन्ति, तेऽपि वित्तशिकासु सखायम् तदैतादृशस्याधिकारस्या-
ऽन्वेषकन् नानाविधेण छद्मपूर्णव्यवहारेरेकाकिनञ्च कृत्वाऽऽत्मानञ्च कृतार्थयन्ति
स्मेति चाऽनुभूतोऽयम् विषयः ।

२. गोर्खापत्रे (२०२५।१।३०, २०२६।६।२१, ३०३२।२।२२ २०४२।५।३,
२०४३।१।१४, २०४३।१।२८), दैनिकसमाजे (२०४२।१।२२, २०४३।३।३१)
साप्ताहिकमञ्चे (२०४४।१।१९, २०४४।१।२९, २०४४।४।२८, २०४४।५।४
२०४४।६।२८) भाण्डावे (वाराणस्याम् ८१९ श२१, १९८३ फरवरि २२-२८) ।

विद्यालयपाठ्यक्रमनिर्माणकार्यबहिष्कारेण च स्वाभिप्रायम् प्रकटयन्तस्
सन्ति । सर्वस्य स्वकुटुम्बस्य संस्कृतशास्त्राध्ययनादौ नियोजनेनाऽप्येके
नेपालदेशे संस्कृतशिक्षापरम्परायाम् संरक्षणे प्राणवर्षेणाऽपि सत्नैः लज्जास् सन्ति ।
तथापि कथमपि क्षामनाधिकारमाहवाः पाश्चात्यशिक्षापक्षपातिनः पराजित-
विचारा आकृत्या नेपाला विचारेण पाश्चात्वात् सर्वे एतेषामभिप्रायान्
तिरस्कारं कुर्वन्तः कूटप्रयोगपूर्ण- संस्कृतशिक्षापाठ्यक्रम- संस्कृतशिक्षण-
संस्थावातावरणं च निर्माय नेपालदेशे संस्कृतशिक्षाया मूलस्योन्मूलने परेपाज्जुते
उपकारीभूय प्रवर्तमानास् सन्तीति बहुदृष्ट्यो वर्देष्टव्योऽनुभूयमानमस्ति ।
इदानीमप्येतस्मिन् विषये उल्लेखनीयम् परिवर्तनं नाऽनुभूयते । इदानीन्तन-
नेपाल- राष्ट्रिय- शिक्षाऽऽयोगेऽपि संस्कृतमिष्टानार्थं वास्तविकानां संस्कृत-
प्रेमिणाम् प्रातिनिध्यम् नैव दृश्यते । संस्कृतविश्वविद्यालयोऽपि वर्तमानान्
विभागानपि विभागान्तरे विलीनान् कुर्वन् आचार्यकक्षाद् ध्यापन- समय-सङ्कोचा-
दिकं च कुर्वन् संस्कृतशिक्षाया मङ्गकोचनायैव प्रक्रमं कुर्वन् लक्ष्यते ।
एतस्त्वाम् परिस्थितौ नेपालदेशे संस्कृतशिक्षा- विकास- विस्तार-
सुदृढीकरण कार्याय काचपि चेष्टाऽ कर्तुं प्रस्तूयमानः कतिपय- नेपाल-
संस्कृतग्रन्थकार-परिचय-सङ्ग्रहम् संस्कृतशिक्षानुरागिणां वैदिकानामायाणाम्
अस्माकं कृते केनाऽपि रूपेणोपयोगी भवेदित्याशास्यते ।

स्वाध्यायशालाकुटुम्बेन वैदिक- समाजवादि- लोकतान्त्रिक- प्रस्कार-
प्रवर्धनसभायां सहकारितया २०४८।१।७-८ दिनयोः उपाकर्मपर्वणः पावने प्रसङ्गे
वेद- स्मृति- पुराण- रामायण- महाभारतादि-संस्कृतकाव्यमाऽनुशीलनाय नेपाल-
समाजेऽभिरुचिं जागरितां कर्तुं एका नेपालानां संस्कृतज्जानाम् मुद्रि-
तानां संस्कृतग्रन्थानाम् प्रदर्शनी वाल्मीकिविद्यापीठभूवने काष्ठमण्डपनगरस्थे
समायोजिताऽभूत् । तस्त्वाः प्रदर्शना आपूर्तिमन्त्रिणा श्रीचिरञ्जीविबाग्ले-
महोदयेनोद्घाटनं कृतमासीत् । तत्र १३४ संस्कृतग्रन्थाः प्रदर्शिता अभूवन् ।
तत्प्रदर्शनीप्रसङ्गेनाऽस्माभिरस्य कतिपयनेपालसंस्कृतग्रन्थकारपरिचयग्रन्थस्य
रचना कृता । अत्र यथाशक्ति यथोपलब्धि नेपालानां संस्कृतग्रन्थकाराणां
सङ्क्षिप्तः परिचय उपस्थापितो वर्तते । अत्र साधारणस्वाध्यायनस्य फलम्
प्रस्तुतं वर्तते, निशिष्टेनाऽध्ययनेनास्य विषयस्य परिष्करणं, विस्तृती-
करणञ्च यथावसरम् भविष्यति । उक्तायाः प्रदर्शनीया आयोजनाय एतस्य
ग्रन्थस्य प्रकाशनाय च धैर्य- धनवद्भिर् मनोवद्भिश्च साहाय्यं कृतं तेभ्य
उदारेभ्यो महानुभावैर्भ्यस् साधुवादास् समर्प्यन्ते ।

स्वाध्यायशालायाम्

— स्वाध्यायशालाकुटुम्बगृह्यैः ।

२०४८।१।२१ इति मिते दिने ।

उपोद्घात

संस्कृतवाङ्मयको महत्त्व

नेपालमा संस्कृतवाङ्मयको संरक्षण-संवर्धनको प्रयास
संस्कृत शिक्षाको वर्तमान शोचनीय अवस्था

तथा

तेस अवस्थाको निराकरणको मार्ग

१. सम्पूर्ण मानवजातिका लागि संस्कृतवाङ्मयको महत्त्व

भूमण्डलको जुनसुकै पनि भागमा बस्ने सम्पूर्ण मानवजातिका लागि संस्कृतवाङ्मयको ठेरै महत्त्व छ भन्ने कुरा सबैले बुझ्ने गर्छन्। प्राचीनकालमा संस्कृत-भाषाको प्रचारको क्षेत्र विशाल थियो भन्ने कुराको प्रमाणका लागि फ्रेञ्च, अङ्ग्रेजि, रोमन, जर्मन, रुसि, ग्रीक आदि युरोपीय भाषाहरूमा र पारसि भाषामा समेत पाइने संस्कृत-शब्दसूचक शब्दमण्डारलाई अगाडि सार्न सकिन्छ। नेपालि, हिन्दि, मैथिलि, गुजराति, मराठि, बङ्गालि आदि भारतवर्षभित्रका आधुनिक भाषाहरूको मूल संस्कृत भाषा नै हो भन्ने कुरा त कसैबाट पनि छिपेको छैन।

संस्कृतवाङ्मयमा विद्याका विविध विधा पाइन्छन्। वार्ताविद्याका कृषिशास्त्र, पशुशास्त्र, (अश्वशास्त्र, गजशास्त्र), वाणिज्यशास्त्र, स्थापत्य-शास्त्र, मूर्तिशास्त्र, यन्त्रशास्त्र, विमानशास्त्र, शल्यतन्त्र-शालाक्यतन्त्र-कौमार-भृत्यादि-अष्टाङ्गयुक्त आयुर्वेदशास्त्र इत्यादि शास्त्रहरू, कामशास्त्र, सङ्गीतशास्त्र, चित्रशास्त्र, काव्यशास्त्र, नाट्यशास्त्र इत्यादि ललितकलाशास्त्रहरू र अरु चौसठ्ठि-कला-अन्तर्गत पर्ने कलाशास्त्रहरू; काव्य-नाट्य-कथा-आकस्मादिकाल-वक्षणादिरूपका अनेकशास्त्रहरू; त्रयी विद्याका वेदहरू, वेदाङ्गहरू (१. शिक्षा २. कल्प ३. व्याकरण ४. निरुक्त ५. छन्द ६. ज्योतिष), स्मृतिसंहिताहरू, पुराणहरू, उपपुराणहरू, इतिहास, वेदाङ्गविरोधि वैष्णव-शैव-शाक्त-सौर-गाण-पत्य-कौमारादि-तन्त्रहरू समेत अनेक शास्त्रहरू, दण्डनीति-विद्याका नीतिशास्त्र, प्रशासनशास्त्र (अध्यक्षप्रचार), न्यायशान्त्र (धर्मस्थायी), वृद्धशास्त्र, आयुष-शास्त्र, खरपट्ट (चौर्यशास्त्र) इत्यादि शास्त्रहरू, आन्वीक्षिकीविद्याका तर्कशास्त्र, पदार्थशास्त्र, साङ्ख्यशास्त्र, योगशास्त्र इत्यादि लोकायतविचारका समेत शास्त्रहरू संस्कृतवाङ्मयमा छन्। अनेक विद्याहरूले र सिद्धान्तहरूले अनुप्राणित

काव्य-नाट्य-कथा-अध्यायिकादिको ललितकलाप्रधान अनेक ग्रन्थहरू संस्कृत-
वाङ्मयमा पाइन्छन्। संस्कृतवाङ्मयमा जस्तो प्राचीनता र अविच्छिन्नता अन्वय
पाउन सकिन्छ। मानवसभ्यताका विभिन्न पक्षहरूको इतिहासको र उपलब्धि
अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूका लागि संस्कृतवाङ्मय अक्षय भण्डार छ भन्ने तथ्य
सबैले स्वीकारै छन्।

एसप्रकार मानवहरूका लागि सार्वजनिकनिधिका रूपमा रहेको संस्कृत-
वाङ्मय कोलाहलपूर्ण आधुनिक समाजमा नैतिकता-मानवता-र-विश्ववन्द्यताको
प्रसारका लागि पनि महत्त्वपूर्ण हुनसक्छ भन्ने कुरा संस्कृतवाङ्मयको उपनिषद्-
गीतादि-ग्रन्थहरूको अलिकति पनि परिचय पाएका मान्छेहरूबाट छिपेको
छैन। रोगनिवारणका लागि, मानसिकसन्तुलन-स्थापनका लागि, मानसिकबल
प्राप्त गर्नका लागि र शान्तिका लागि सभैत योगशास्त्र प्रक्रियाहरूको महत्त्व
बहुचर्चित छैदैन। उपनिषद्हरूको अध्ययनबाट सोपन् हावर्, बर्ट्रण्ड रसल्,
टोमस् पेट्रिज एलिअन् इत्यादि चर्चित पाश्चात्य दार्शनिक-ग्रन्थकारहरू र कवि-
हरू पनि गम्भीर रूपले प्रभावित भएको कुरा विज्ञहरूले जानेकै छन्। मानव-
जीवनको रहस्यको खोजिका लागि संस्कृतवाङ्मयको सर्वोपकारकता पनि
विचारशीलहरूले मानेकै कुरा हो।

तेति मन्त्र हैन, भौतिकविज्ञानको अनुसन्धानका लागि प्रेरक अनेक
वस्तुहरू पनि संस्कृतवाङ्मयमा पाइन्छन्। जगदीशचन्द्र वसु, चन्द्रशेखर वेङ्कट-
रमण आदि सुविख्यात भारतवर्षीय वैज्ञानिकहरूले संस्कृतवाङ्मयले वा तैसको
एक शब्दले दिएको प्रेरणाले प्रयोगहरू गरेर नए वैज्ञानिक ज्ञान पाएका हुन्
भन्ने कुरा उनिहरूको जीवन-चरित्रका अभिलेखहरू भन्दछन्। कम्प्युटरका
लागि पनि सर्वाधिक उपयुक्त भाषा संस्कृत नै हुन सक्छ भन्ने विचार पनि चर्चामा
आइसकेको छ। एसबाट संस्कृतभाषाको स्वरूप पनि व्यवस्थित र वैज्ञानिक छ
भन्ने बुझिन्छ।

वैदिक आर्यहरूका लागि र सबै भारतवर्षनिवासिहरूका लागि संस्कृतवाङ्मयको विशिष्ट महत्त्व

‘हिन्दुधर्म’ वैदिक सनातनवर्णाश्रमधर्मको नै आधुनिक लौकिक व्याव-
हारिक नाम हो। ऋग्वेदप्रतिपादित-सिन्धुसभ्यताका पालक वैदिक आर्यहरू नै
लोकमा हिन्दु भनिन्छन्। अतः हिन्दुहरूका लागि वेदवेदाङ्गस्मृति-पुराणादिसंस्कृत-
वाङ्मयको महत्त्व वर्णनातीत छ। हिन्दुहरूसित वेदवेदाङ्गादि संस्कृतवाङ्मयको
सम्बन्ध सर्वथा विच्छिन्न गरियो भने हिन्दुहरूको हिन्दुत्व नै नष्ट हुन्छ।
हिन्दुहरूको जन्मदेखि मरणसम्मका सबै धार्मिकक्रियाकलाप वेदवेदाङ्गादि
संस्कृतवाङ्मयकै आधारमा संस्कृतभाषाकै प्रयोग गरेर गरिन्छन्। हिन्दुराष्ट्र-

राष्ट्रको लोत वेदबाट नै बहन्छ । हिन्दुनैतिकता संस्कृतवाङ्मयबाटै थाहा हुन्छ । हिन्दुजीवनपद्धति वेदवेदाङ्गहरूबाटै निर्दिष्ट छ । हिन्दुहरूको विशिष्ट शिक्षापद्धतिको परम्परालाइ स्थिर राखि हिन्दुराष्ट्रियतालाइ बलियो बनाउन र हिन्दुहरूको गौरव बढाउनका लागि पनि संस्कृतविद्यापरम्पराको विशिष्ट भूमिका हुन्छ । तेस कारण हिन्दुहरूका लागि संस्कृतवाङ्मयको विशिष्ट महत्त्व स्पष्ट रूपमा देखिन्छ । हिन्दुहरूको मूल शत्रो भारतवर्षका प्रदेशहरूमा हिन्दुप्राय जनसमुदाय-हरूमा वर्तमान अहिन्दुहरूका लागि पनि हिन्दुहरूका विचमा समन्वयपूर्ण र शान्तिपूर्ण जीवनयात्रा सञ्चालन गर्नका निमित्त आवश्यक उपयोगि ज्ञान दिने वाङ्मयका दृष्टिले पनि संस्कृतवाङ्मयको महत्त्व प्रचुर मात्रामा छ ।

नेपालिहरूका लागि संस्कृतवाङ्मयको विशेष महत्त्व

भूमण्डलमा नेपाल एकमात्र हिन्दुराज्य भनिन्छ । अतः यहाँका वासिन्दाका लागि संस्कृतवाङ्मयको महत्त्व धेरै छ । नेपालिहरूको राष्ट्रिय एकताको एक पबल सूत्रको रूपमा रहेको नेपालि भाषा संस्कृतमूलक भाषा हो । अतः नेपालि भाषामा अभिव्यक्तिक्षमता र सौन्दर्य बढाउनका लागि समेत पदेपदे संस्कृतभाषाका शब्दहरू प्रयोगगर्नुपर्छ । नेपाल देशको धर्म-संस्कृति-प्रशासन-र-कलात्मक सम्बद्ध इतिहासदिको महत्त्वपूर्ण अंश संस्कृतवाङ्मयमा सुरक्षित छ । नेपालिजनतामध्ये धेरैजसोमा धर्मभावनाको, सांस्कृतिक जागरणको नैतिकताको, कलात्मक अनुभूति समेतको सम्पादनमा र चरित्रबल बढाउनमा पनि संस्कृतवाङ्मयको भूमिका ठुलो छ । नेपालमा भौतिक विकासको मूल आधारका रूपमा रहन सक्ने वास्तविक हिन्दु राष्ट्रनीतिको विकासका लागि संस्कृतवाङ्मयको नितान्त आवश्यकता छ । दैनन्दिनजीवनयात्राका लागि पनि बहुमहत्त्वक नेपालिहरू संस्कृतवाङ्मयमा रहेको ज्ञानको अपेक्षा राख्दछन् । हामि हिन्दुहरूको मुख्य परम्पराको राम्रो परिचय प्रदान गर्ने समर्थ वेद-स्मृति-पुराणहरूको व्याख्या गर्ने विद्वान्हरूको; धार्मिककृत्यव्यवस्थापनमा सहयोगि हुने धर्ममी-भासकहरूको, धार्मिककृत्यापेक्षितकालनिर्णयमहयोगि ज्योतिषिहरूको; वेदस्मृति-पुराणादि-प्रतिपादित-धार्मिककृत्य-पद्धतिहरूका ज्ञाता र प्रयोक्ता पण्डितहरूको; वैदिक-दर्शनको व्याख्या गर्ने विद्वान्हरूको; वैदिक दर्शनको तर्कले संरक्षण र पोषण गर्ने मन्त्र तार्किकहरूको; आयुर्वेद ज्ञानले कुशल चिकित्सक-हरूको; सज्जप्रहालयादिमा रहेका शिल्पकला-स्थापत्यकुला-आयुर्वेदविज्ञानादि-विषयहरूको र अरु अनेक महत्त्वपूर्णग्रन्थहरूको अनुसन्धान गरेर नयाँ भएका नयाँ व्यावहारिक र आश्चर्य विषयहरूको प्रतिपादन-प्रकाशनमा समर्थ अध्येताहरूको; उक्त सबै विद्याहरूको परम्पराको संरक्षणमा समर्थ विशिष्ट शिक्षकहरूको,

तथा औपनिवेशिक विदेशि विधर्म शासकका कार्यकर्ता जस्ता वैदिकधर्मसंस्कृति-परम्परासञ्चारविचारजन्य संस्कृतवाङ्मयपरिचयरहित कथित समाजसेवक कथित राष्ट्रसेवकहरूका स्थापना साधारण शिक्षा पाएका भाञ्छेले गर्न सकिने समाज-सेवाका र राष्ट्रसेवाका विविध कार्य गर्ने समर्थ, आपनो धर्मसंस्कृतिपरम्परा-आचारविचारहरूमा आदर गर्ने, संस्कृतवाङ्मयपरिचययुक्त, संस्कृतमूलक-साधा-रण-शिक्षा पाएका समाजसेवकहरूको, राष्ट्रसेवकहरूको र राष्ट्रनीतिसम्बद्ध काम गर्ने राष्ट्रनेताहरूको पनि भूमण्डलको अद्वितीय हिन्दुराष्ट्र भनिने नेपाल-राष्ट्रमा परमावश्यकता छ । एउटा नेपालीहरूका लागि संस्कृतवाङ्मयको अत्यन्तै महत्त्व र आवश्यकता छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

ऐले नेपालि राष्ट्रियताका विषयमा विचार गर्दा अधोनिर्दिष्ट तथ्य देखा पर्दछ । नेपालि राष्ट्रका लागि आवश्यक तत्त्वहरूमध्ये वर्तमान नेपालको निश्चित भूभाग, कामचलाउ रूपमा रएको साजा नेपालि भासा; नेपालदेशमा बसोबास गर्ने बाउना, छेत्रि, नेवार, मगर, गुरुम्, राइ, लिम्बु, सेर्पा, तमाङ, थकालि, भोटे, माकि, कामि, दमै, गाइने, पाङ्ति, वनुवार, मुनुवार, दरे, कुमाल, कायस्थ, कुमि, केवट, धानुक, थारु, कोचे, मेचे, सुतार, धिमाल, धाङ्ग, दुमाद डोम, मुसलमान, क्रिस्तान इत्यादि विभिन्न जातजाति-भाषाभाषि-धर्मानुयायि-हरूको परस्परमा परिचय, हेलमेल, परम्परागत विशिष्ट प्रकारको तहअस्तित्व र भिलिजुलि एउटा राष्ट्रका रूपमा रहि व्यक्तित्व, सामाजिक र राष्ट्रिय रूपमा जीवन-यात्रा चलाउने इच्छा नै प्रमुख पुँजिका रूपमा रएका देखिन्छन् । इनै पुँजिको वृद्धिमत्तापूर्वक परिचालन गरि नेपालि राष्ट्रलाई भारतवर्षीय उपमहाद्वीपमा स्वतन्त्र, सुसमन्वित, सुविकसित, समृद्ध, शान्तिपूर्ण र सुखि रूपमा उभ्याउन र अनन्त कालपर्यन्त जीवन्त राख्न विचारपूर्वक काम गर्ने पर्ने देखिन्छ । एस्तो नेपालि राष्ट्रियताका दृष्टिले पनि नेपालमा संस्कृतशिक्षाको विकास विस्तार र सुदृढीकरण उचित, आवश्यक र लाभदायक देखिन्छ ।

२. नेपालमा संस्कृत-वाङ्मय-संरक्षण-संवर्धन-प्रयास

भूमण्डलको जम्झूझीपान्तर्गत भारतवर्षमा हिमालयका मध्यभागका दक्षिणपार्श्वमा नेपाल देश रहेको छ । यो देश अनादिकालदेखि नै वैदिक आर्य-हरूको पुण्यभूमिका रूपमा रहेको कुरा वेदमा, स्मृतिपुराणहरूमा, रामायण-महाभा-रतमा र रविवंश-कुमारसम्मवादिकाव्यमा समेत पर्वतराज हिमालयको महिमा गाइएकाले ज्ञात हुन्छ । शान्तिप्रिय ऋषिहरू जनसम्मर्द नभएका तथा कोलाहल-जन्य हिमालयका प्रत्यन्तपर्वतका उपत्यका-अधित्वकाहरूमा आश्रम-संस्थापन गरेर विद्याको साधना गर्दथे । देउघाट देशादिस्थानमा वसिष्ठादि ऋषिका आश्रम

रएका थिए भन्ने कुरा ऐतिहासिकहरू भन्दछन् ।

भारतवर्षमा यवन-शक-कुण-मुसलमान-भुगलहरूका आक्रमण भएपछि त वेद-स्मृति-पुराणादि-विद्याको र वर्णाश्रमधर्मको अनुपालन विशेष रूपमा नेपालमा नै भएको कुरा पनि इतिहासज्ञहरूबाट छिपेको छैन ।

रामायणको र महाभारतको पनि प्राचीनतम हस्तलिखित पुस्तक नेपालमा नै सुरक्षित रएको पाइन्छ । शाक्ततन्त्रका र बौद्धतन्त्रका पनि धेरै ग्रन्थहरूका प्राचीनतम हस्तलिखित पुस्तकहरू नेपालका पुस्तकालयमा नै सुरक्षित रएका देखिन्छन् । अश्वघोषको सौन्दरनन्द, सागरनन्दको नाटकलक्षण-स्तनकोष, शुभङ्करको हस्तमुक्तावली इत्यादि अनेक ग्रन्थ अन्त्यतः लुप्त भएका र नेपालमा नै प्राप्त गरि प्रकाशकहरूले प्रकाशित गरेको कुरा पनि विद्वान्हरूलाई अवगत भएकै विषय हो । अन्त्यतः दुर्लभ भएपनि निष्पक्षयोगावली आदि ग्रन्थका हस्तलिखित पुस्तकहरू नेपालका पुस्तकालयहरूमा सुलभ भएका कुरा-हरूबाट समेत प्रभावित भै हरप्रसाद शास्त्रिका सुपुत्र विनयताप भट्टाचार्यले 'नेपाल अध्येताहरूका लागि स्वर्ग हो' भनेर भनेको कुरा पनि नेपालविद्या-विद्हरूले सुनेकै छन् ।

नेपालमा लिच्छवि-सम्पशासनकालमा संस्कृतभाषानिबद्ध विद्याको प्रचार र स्वधर्मरक्षाको प्रयास पनि प्रशंसनीय थियो भन्ने कुरा तैस समयका प्रथममानदेव-अनुपरमगुप्त-द्वितीयजयदेव-बुद्धकीर्ति-प्रभृतिका प्रौढ र प्राञ्जल शिलालेखहरूबाट स्पष्ट बुजिन्छ ।

कर्णाली-प्रदेशमा र गण्डकी-प्रदेशमा पनि संस्कृतभाषानिबद्ध विद्याको र स्वधर्मरक्षाको प्रयास उल्लेखनीय रूपमा हुँदै आएको कुरा पनि सुवर्णपत्र-ताम्रपत्र-शिलापट्ट-आदिमा उद्घाटित शासन-लेखहरूबाट बुजिन्छ । मल्लहरूका शासनक्षेत्रमा र समयमा पनि निगमाऽऽनुरादिहरूको अनुशीलन-अनुपालन र संस्कृतग्रन्थप्रणयन-कार्य उल्लेखनीय रूपमा भएको देखिन्छ ।

आजसम्म पनि नेपालमा अविच्छिन्न रूपमा चल्दै रहेको संस्कृत-ग्रन्थ-प्रणयनको परम्पराले नेपाली जनताको संस्कृतभाषानिबद्ध विद्याहरूमा र संस्कृतभाषामा मेरो अनुराग रएको कुरालाई स्पष्ट गर्दछ ।

वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मका अनुयायि हामिहरूका राष्ट्र-समाज-कुटुम्ब-व्यक्तिका प्रकृति-सम्बन्धि विचारका अवलम्बी नृपतिहरूको संस्कृतशिक्षा पनि अनादिकालदेखि नै नेपालका जनधर्मका अङ्गका रूपमा पण्डित-ब्राह्मणहरूले स्वतन्त्ररूपमा र धर्म-वर्म-कुटुम्बहरूले पनि पण्डित-ब्राह्मणहरूद्वारा खलाईदै गरेको बुजिन्छ । एस्तै नेपालीहरू संस्कृतशिक्षा पाएका

मानिसहरू उडलेइ ठुला विद्वान् र ग्रन्थकार समेत भएको देखिन्छ । अर्वाचीन कालमा नेपालमा उल्लेखनीय ठुलो राष्ट्रिय प्रयास केइ नभएको हुँदा विद्यामा धेरै प्रगति भएको त देखिन्थेन, तथापि संस्कृतभाषानिवद्ध विद्याद्वारा राष्ट्रिय-चरित्रको साधारणतया संरक्षण भने गरिरहेका थियो । यमलपर्वत-मण्डलाधिपति वत्सराजले सोरी" शताब्दीका प्रारम्भमा नएँ विद्याकेन्द्रहरूको स्थापना गरेका थिए भन्ने कुरा तथा कास्किका राजा सिद्धिनारायण साहले जगन्नाथ, मणिभद्र, कुलराज, हर्षदेव इत्यादि पण्डितहरूलाई राखेर छात्रावास, पुस्तकालय इत्यादि सुविधाको व्यवस्था समेत गरेर भूमिदानद्वारा विद्यालय-सञ्चालन गरेका थिए भन्ने कुरा गोपीनाथशर्माको 'नेपालमा शिक्षाको इतिहास' भन्ने ग्रन्थबाट देखिन्छ ।

३. ऐले नेपालमा संस्कृतशिक्षाको शोचनीय अवस्था

नेपालमा उपर्युक्त प्रकारको परम्परा रैआएकामा जङ्गवाहादुरले १९०८ संवत्मा (?), विद्यालयमा चलाइने अङ्गरेजि शिक्षाको बीजारोपण गरेपछि विस्तारै संस्कृतशिक्षा पनि विद्यालयमा चलाइने रूपमा परिणत भएच । सर्वे-भन्दापैला एस्तो संस्कृतविद्यालय जङ्गवाहादुरका छोरा जनरलजितजङ्गले पण्डित विष्णुहरि रिमाललाई नियुक्त गरेर काठमाण्डुको पशुपति-देवपत्तनमा राजराजे-श्वरीघाटमा स्थापित गरेका थिए भन्ने कुरा सोमनाथ सिम्देलले 'नेपालमा शिक्षा' भन्ने ग्रन्थको नेपालि संस्करणमा भनेका छन् । अरुहरूले भने एस सम्बन्धमा आर्को किसिमको कुरा देखाएका छन् । १९२५ वैश्रमाब्दमा नीलदेव पण्डित र वाचस्पति पण्डित नेपालको सम्प्रशासनले दिएको वेतन खाएर नेपालको सम्प्रशासनले नै दिएको वृत्ति खाने विद्यार्थीहरूलाई पढाउँथे भन्ने कुरा प्रज्ञाको त्रिपथी" अङ्कमा प्रकाशित गरचन्द्र भट्टराइको लेखबाट प्रकाशमा आएको छ । एस प्रकारसित विद्यालयहरूमा वेतनभोगि पण्डितहरूले संस्कृत-शिक्षा दिन थालेपछि तैसका प्रभावले घर-घरमा स्वतन्त्ररूपमा निर्वेतनरूपमा र निशुल्क-रूपमा सञ्चालित हुँदै गरेको संस्कृतशिक्षा शिथिल हुन थालेच ।

जब क्रिश्चियन-धर्म-प्रचारक- विद्यालयहरू सञ्चालित गरेर नेपालको शासनतन्त्रका र अर्थतन्त्रका प्रभावशालि व्यक्तिहरूका सन्तानलाई भर्ना गरि पढाइ तिनका मस्तिष्कमा आफ्नु सनातन-हिन्दु-धर्म-संस्कृति-परम्परा प्रति घृणा वा अनादर वा उपेक्षाभाव उत्पन्न गराउन पाश्चात्य (पश्चिमा) मानिस-हरूलाई नेपालका सम्प्रशासकहरूले अनुमति दिए, नेपालको सार्वभौमसत्ता- (स्वायत्तताशक्ति)का निश्चानका रूपमा र नेपालको संविधानको स्रोतका रूपमा उब्धिनेवाला व्यक्तिले पनि क्रिश्चियन मिसनरि-स्कूलबाट शिक्षा लिन थाले, तैस

पछि त परम्परागत संस्कृतशिक्षामा जनताको आदरभाव पनि शिथिल हुन थालेको देखियो ।

२०११वर्षकमान्दमा नेपालि हिन्दुजनताका ससाना धार्मिककेन्द्रका रूपमा एका दुर्गाकवच-वेद-रुद्री-चण्डीहरू, अग्निस्थापना, श्राद्धपद्धति आदि कर्मकाण्ड, शीघ्र-बोध-मुहूर्तमार्तण्ड-भास्वती-आदि उद्योतिषग्रन्थ, चाणक्यनीतिदर्पण-हितोपदेश-पञ्च-तन्त्रादि नीतिशास्त्रग्रन्थ तथा अमरकोश-लघुकीमुदी-रघुवंशादिग्रन्थको पठन-पाठन हुने २३३ भाषापाठशालाहरू सातसमुद्रपारका सस्लाहकारका सस्लाहका र तिनै-का आशामुखिहरूले गरेका शिफारिसका भरमा रूपान्तरित गरेर तिनमा उपर्युक्त ग्रन्थहरूको पठनपाठन प्रतिबन्धित गरियो । तेसलाई राजा त्रिभुवनले र महेन्द्रले अनुमोदनगरे । एसरी नेपालमा संस्कृतशिक्षाको फेदीमा प्रहार गर्न थालियो । संस्कृतका उच्चशिक्षाको पनि रूपान्तरण गर्न तेस बेलाका पाश्चात्यानुग्रहापेक्षि-हरूले चाहेका थिए । तर तेस बेला संस्कृतको उच्चशिक्षा वाराणसेय-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयमित सम्बद्ध भएकाले र अन्य कारणहरूले गर्दा तेस बेला तिनहरूले तैसो गर्न सकेनन् ।

तर जब २०२२सालमा राष्ट्रिय भनिएको अराष्ट्रिय नएँ शिक्षायाोजना-लाइ वरिष्ठ विद्वान्हरूको असम्मति र विरोध हुँदाहुँदै पनि नेपालको सम्प्रजासनले लागुगयो; दैलादैलामा अङ्करेजि-शिक्षापद्धति-अन्तर्गतका विद्या-लयहरू खोलेर संस्कृत शिक्षापद्धति-अन्तर्गतका विद्यालयहरूको उन्मूलन गर्‍यो; छैटो र सातौँ कक्षामा चलि रहेको त्रिशिष्ट-संस्कृत-शिक्षणमा रोक लगाएर, संस्कृत-शिक्षण-संस्थाहरूको सङ्ख्या घटाएर, संस्कृत-शिक्षण-संस्थाहरूको सम्पत्तिमा लुब्धचुँडि गराएर, साधारण माध्यमिक विद्यालयका छैटो र सातौँ कक्षामा राख्दैमा उपेक्षणीय रूपमा राखिएको संस्कृत विषयको पनि विद्यालयहरूमा पठनपाठनको दृढ र राम्रो व्यवस्था नगरेर, आठौँ - नवौँ-र-दशौँ कक्षाहरूमा रहेको अनिवार्य संस्कृतपत्र पाठ्यक्रमबाट हटाएर र इ सदै उपायहरूको प्रयोग गरेर ग्रामीण जनताका लागि संस्कृतशिक्षा टाढाको, दुर्लभ र अपरिचित बस्नु बनाइयो; षड्यन्त्रपूर्ण रूपमा संस्कृत - माध्यमिक - शिक्षाको पाठ्यक्रम बनाएर मानिसहरूको प्रवृत्तिमा आउलो हालियो र जन-अभिरुचिमा तुषारापात गरियो; वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रमसँग निरपेक्ष गराउनुका साथै आफ्नु वैशिष्ट्यको रक्षाका लागि पनि अनुपयोगि हुने गरि संस्कृतको संरक्षण गर्ने छलले संस्कृत शिक्षाको वैशिष्ट्य नष्ट गर्नका लागि स्वधर्मनिष्ठा - दूरदर्शिता-उत्साह-शून्य आशापाशबद्ध प्रमाणपत्रले मानिसहरूद्वारा षड्यन्त्रपूर्ण रूपमा संस्कृतको उच्चशिक्षाको पाठ्यक्रमयोजना बनाइयो; आचार्यसम्मचलेको आयुर्वेद-

शिक्षाकाइ मध्यमासम्म मात्र सीमित गरियो ^१, संस्कृतशिक्षाप्रैमिहरूमा 'चण्डालजीकडि' भनेर प्रसिद्ध भाण्डे र तिनैका पिछलभुहुरलाइ मात्र संस्कृत-शिक्षाको सञ्चालनमा नेतृत्वका स्थानमा राख्ने परम्पराको स्थापना गरियो; संस्कृतशिक्षाको संरक्षणका लागि राष्ट्रले गरेको आर्थिक लगानिको पनि धनी-बलि-गोपक-सामन्तका र तिनका परिधिका व्यक्तिको नेतृत्व र स्वार्थ संरक्षणमनै दृष्टिले मात्र परिचालन हुने, संस्कृतशिक्षाको र संस्कृतवाङ्मयको श्रीवृद्धि गर्ने काममा उक्त लगानिको कुनै उल्लेख्य उपयोग हुन नपाउने स्थिति बनाइयो; तब त पैलेइ नै फेदमै प्रहारगरिएको संस्कृतशिक्षावृक्ष राजा बीरेन्द्रका शासनकालमा जरै उखेलिएर सर्वथा शुष्क र निर्जीव हुन पुग्यो। संस्कृतका मा.वि.हरूका विद्यापीठहरूका र विद्याथिका सङ्ख्या केइ देखिए पनि स्व-विद्या-धर्म-निष्ठाका दृष्टिले ति सर्वथा अकिञ्चित्कर हुन गएका देखिए । वर्णमालाको पनि यथार्थ ज्ञान नभएका भाण्डे वैयाकरण - कोषकार - प्राज्ञशिरोमणि समेत बनाइने कुरा साधारणजस्तो हुन गयो ।

२०२६ सालमा निस्किएर २०२८ सालमा हराएको संस्कृतविश्व-विद्यालयस्थापनाको कुरा २०३९ सालमा पङ्क्यन्त्रकारिरूपमा उठ्यो । २०३९ भाद्र १ गते गठित भै २०४० श्रावण ८ गते आफ्नो प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने साहि-उच्च-शिक्षा-आयोगले नेपालमा संस्कृत-शिक्षाको विकास विस्तार र सुदृढीकरणका लागि हैन, हिन्दुराज्य भनिएको नेपालको सम्प्रशासनको मुकुण्डोकारूपमा र पाश्चात्यका अनुसन्धान-सम्बन्धि तालिम दिने संस्थाका नक्कलका रूपमा मात्र रहने गरि नेपालमा संस्कृत-विश्व-विद्यालयको स्थापना गर्ने बाटो बनायो । तथापि २०४१ सालमा संस्कृत-विश्वविद्यालयको शैक्षिक, प्राशासनिक र आर्थिक व्यवस्थाका विषयमा विस्तृत योजना तयार गर्ने संस्कृतजहृकको जुन संस्कृत-विश्वविद्यालय-तयारि-समिति नेपाल-सम्प्रशासनले बनायो, तेस समितिले त साहि-उच्चशिक्षाआयोगको धारणालाइ अस्वीकारगरि नेपालमा संस्कृतशिक्षाको विकास विस्तार र सुदृढीकरण गर्ने संस्कृत-विश्वविद्यालयको शिक्षणव्यवस्था -

१. नेपालमा संस्कृतभाषानिवद्ध विभिन्न आर्दजास्त्रहरूको अध्ययन - अध्यापनमा शिथिलता ल्याउन परचविकबाट चलाय्थेको चालबाजिको तिरस्कार गर्दै बेला-बेलामा पत्रिकाहरूमा लेख छपाइ ति शास्त्रहरूको पठनपाठनपरम्पराको संरक्षण गर्ने तिर सबैको ध्यानाकर्षण गर्ने प्रयास गर्दै आइएको हो । आयुर्वेद-शिक्षाका विषयमा पनि 'आयुर्वेदलाई कसरि लोकश्रिय बनाउने' भन्ने लेख (गो. प. २०२६।६।२१) र 'आयुर्वेदको प्रगति कसरि?' भन्ने लेख (विश्वा-त्मदर्शन २०२९ चैत्र) प्रकाशितगराइ विचारहरू जनसमक्ष राखिएका हुन् ।

प्रशासनव्यवस्था - २ - अर्थव्यवस्थाको योजना प्रस्तुत गरेको थियो । तर तैस योजनालाई नेपालको सम्प्रशासनले रद्दको टोकरिमा प्याँकिदियो ।

२०४३ सालमा नेपालको सम्प्रशासनले 'संस्कृत-विश्वविद्यालय स्थापित गरियो' भनेर घोषणा गर्‍यो । तर यो विश्वविद्यालय साहि-उच्चशिक्षा-आयोगले परिकल्पना गरेजस्तो नाममात्रको विश्वविद्यालयको रूपमा रएको छ । एस विश्वविद्यालयको शैक्षिककार्यक्रम सर्वथा निष्प्राण र नेपालमा संस्कृतशिक्षाको विकास विस्तार र सुदृढीकरण गर्ने दिशामा भिन्नको पनि नसार्ने खालको भएको देखिन्छ ^२ ।

ऐले नेपालमा चलेको संस्कृतशिक्षाको पाठ्यक्रमले अङ्गरेज भाषाको अनिवार्यताले गर्दा विशेष गरि धार्मिक दृष्टिले संस्कृत शिक्षा लिन चाहान्ने माञ्छेलाइ र धार्मिक दृष्टिले संस्कृत-विद्यालय सञ्चालनगर्न चाहान्ने माञ्छेलाइ बाधा पारेको देखिन्छ । यो पाठ्यक्रम नीतिशास्त्र जस्तो विषयको समावेश नभएको हुनाले र तल्ला तहमा नै शास्त्रीयताको मरुङ्गो भारले लादिएको हुनाले (क) साधारण शिक्षार्थिका लागि (ख) सर्व जातिका छात्रका लागि र (ग) महिलाहरूका लागि पनि प्रतिकूल देखिन्छ । बार्ता त्रयी दण्डनीति र आन्विक्षिकी इ सर्व विद्याहरूको न्यूनतम प्रतिनिधित्व पनि नभएको हुनाले सैद्धान्तिक रूपमा वृद्धिपूर्ण र विकलाङ्ग (अपाङ्ग) पनि भएको छ ^३ ।

२. (क) २०४३ सबत्मा स्थापित संस्कृत-विश्वविद्यालयको अङ्गमा रएका वृद्धिहरूको र छात्रस्रोतका समस्याहरूको निराकरणका सम्बन्धमा शासनतन्त्रले संस्कृतशिक्षाको पाठ्यक्रमको निर्धारणमा र पाठ्यपुस्तक लेखाउनमा गरेका उपेक्षापूर्ण वा पङ्खन्त्रपूर्ण कामका विषयमा समेत वस्तुस्थिति जनसमक्ष राख्ने गो.प.मा २०४३।११।४ मा 'संस्कृत-विश्वविद्यालय : छात्रस्रोतको व्यवस्था' भन्ने लेख र २०४३।११।२८ मा 'सत्य कुरामा विवेकदृष्टि रहोस्' भन्ने सम्पादकलाई बिठि प्रकाशित गरिएका थिए । (ख) संस्कृत-विश्वविद्यालय खुलेपछि पनि नेपालमा संस्कृतशिक्षाको विकास विस्तार र सुदृढीकरण हुने लक्षण नदेखिएको र तैसका प्रतिकूल लक्षणहरू देखिएका हुनाले राष्ट्रका अभिभावक-र-उद्युक्तजनपद (नागरिक)हरूको ध्यान आकृष्ट गर्न २०४४।६।२८ को साप्ताहिक भन्धमा आवश्यक-विवरण-युक्त 'नेपालमा संस्कृत-शिक्षाको विकास विस्तार र सुदृढीकरण हुने आशा अस्वन्तै छीनो' भन्ने लेख प्रकाशित गराइएको थियो ।

३. संस्कृतशिक्षालाई पूजाकोठाका विषयमा सीमित गरेर वा आधुनिक विषयको

ऐले नेपालदेश-भोरिमा करिब चालिस ओडा जाति संस्कृतमाध्यमिक विद्यालयहरू छन्; जसमा आठौँ नवौँ र दशौँ कक्षामा (१) नेपालि (२) गणित (३) अङ्ग्रेजि (४) व्यावसायिक विषय (५) ऐच्छिक विषयहरूको एक पत्र (६) संस्कृतभाषाको एक पत्र र (७) वेद, व्याकरण, ज्योतिष, न्याय र साहित्य इ पाँच विषयमध्ये एक विषयको एक पत्र गरि जम्मा सात पत्र पढाइन्छन् । शिक्षा निश्शुल्क छ । तेस्तै नेपालदेश-भोरिमा ऐले सात संस्कृत-महाविद्यालय (विद्यापीठ) छन् ; जसमा कतै उत्तरमध्यमासम्म, कतै शास्त्रिसम्म, कतै आचार्यसम्म र कतै विद्यावारिधिसम्म पढाइ हुन्छ।तर ति माध्यमिक विद्यालयका र विद्यापीठहरूका शैक्षिककार्यक्रम निष्प्राण भएका हुनाले ति सबै नै मुकुण्डोको रूपमा मात्र चलाइएका प्रतीत हुन्छन् ।

संस्कृतशिक्षाको एस्तो अवस्थाले गर्दा समाजमा अत्यन्त शोचनीय अवस्था उत्पन्न भएको देखिन्छ । ऐले पढेलेखेका नेपालिमध्ये आफ्ना सन्तति स्वधर्ममा र स्वदेशमा नै राएर आफ्नो जन्मभूमिलाइनै पुण्यभूमि र कर्मभूमि मानेर सुकर्म गरेर पापवात्स्यहरूको र तिनका पिछलग्गुहरूको आश्रय नलिएर पनि मानवोचित जीवन जिउन सक्छन् भन्ने विश्वास भएका माझ्छे नेपालमा अत्यन्तै दुर्लभ हुन गएका छन् । वैदिकार्यभारत-वर्षीय राष्ट्रियताको वा वास्तविक नेपालि राष्ट्रियताको विनाशको योभन्दा ठुलो जड अरु के हुनसक्ला र ।

४. नेपालमा संस्कृतशिक्षाको शोचनीय अवस्थाको निराकरणको मार्ग

हाम्रो विचारमा नेपालमा संस्कृतशिक्षाको विकास, विस्तार र सुदृढीकरण गर्ने तल-लेखिए-अनुसारको व्यवस्था गर्ने पर्चे-

१) ऐले नेपालमा चलेको संस्कृतशिक्षाको पाठ्यक्रम आर्थिक दृष्टिले विपन्न, उद्बुद्ध र समर्थ अभिभावकको स्नेहपूर्ण मार्गदर्शन नपाउने, तथा प्राय

अत्यधिक चापले स्वदेखिष्टचशून्म्य बनाएर तथा संस्कृतशिक्षाकार्यक्रमलाई चतुरस्त्र हुन नदिएर नेपालमा संस्कृतशिक्षाको सार्थक पृथक् अस्तित्व समाप्त गर्ने २०११ सालदेखि परचक्रहरूले जमर्को गरेको र सो कुरा २०२५ साल पछि बर्ता स्पष्ट हुँदै आएको कुरामा ध्यान आकृष्ट गरि तसको प्रतीकार गर्ने आह्वान गर्दै २०४४/४५/२५मा र २०४४/५१/४ मा साप्ताहिक मञ्च पत्रिकामा 'संस्कृत शिक्षाको वैशिष्ट्य र पृथक् अस्तित्व समाप्त गर्ने योजना अर्जै सक्रिय ?' भन्ने लेख प्रकाशित गरिएको विषय ।

संस्कृतशिक्षाप्रति हार्दिक श्रद्धा नभएका शिक्षार्थीहरूको मात्र प्रवृत्ति हुने खालको भएको छ । एसमा प्रवृत्त हुने शिक्षार्थीका हृदयको उद्देश्यका दृष्टिले हेर्ने हो भने एस पाठ्यक्रमले “काशि जानु कुतिको बाटो” भन्नि नेपालि उखान-लाइ चरितार्थ गर्दछ भन्न सकिन्छ ।

यो दोष हटाउन संस्कृतपाठ्यक्रम (१) धार्मिक उद्देश्य प्रधान भएका व्यक्तिले (२) वेदवेदाङ्गादिशास्त्रको गहन अध्ययन गर्ने उद्देश्य लिनै व्यक्तिले (३) ज्योतिष आयुर्वेद जस्ता प्राञ्च्य विज्ञानको विशिष्ट अध्ययन गर्ने चाहनेहरूले र (४) शास्त्रीयताको गरुडो भार नबोकिन हाम्रो आफ्नो धर्म-संस्कृति-वाङ्मय-परम्पराको सामान्य ज्ञान गर्दै व्यवहारोपयोगि संस्कृत-मूलक साधारणशिक्षा लिन इच्छा गर्नेहरूले तथा महिलावर्गले र नेपालि समाजका विविध समुदायका व्यक्तिहरूले समेत आफुलाई अनुकूल पर्ने विषयहरू रोज्न पाउने गरि निर्धारण गरिनु पर्छ । वर्तमान संस्कृतशिक्षापाठ्यक्रम उक्त चार प्रकारका व्यक्तिमध्ये एकप्रकारका व्यक्तिको पनि आकाङ्क्षाको अनुकूल छैन ।

एस दोषको निराकरण गरि संस्कृतशिक्षाको पाठ्यक्रम समुचित र सन्तुलित पार्न --(१) धार्मिक उद्देश्य प्रधान भएका संस्कृतशिक्षार्थीलाई र संस्कृतविद्यालयस्थापनेच्छुकहरूलाई बाधा पार्ने अखरेज भाषालाई अनिवार्य-क्षेत्रबाट हटाउन पर्छ, (२) शास्त्रीय वेदादिविषयको समकक्ष रूपमा हितोपदेश-शैलीको नीतिशास्त्र विषयको पाठ्यक्रममा समावेश गर्नुपर्दछ^१ (३) अनिवार्य-संस्कृतव्याकरणमा कौमुदीपद्धतिका विकल्पमा भट्टिकाव्यपद्धति र संस्कृतभाषा-शिक्षणको आधुनिक-पद्धति पनि समाविष्ट गर्नुपर्दछ । (४) व्यावसायिक विषयमा

४. वास्तविक संस्कृतानुरागिपण्डितहरू नेपालका सबै समुदायका लागि समुचित संस्कृतशिक्षाको व्यवस्था गर्ने तत्पर भएको र ‘हितोपदेश-शैलीको नीति-शास्त्रजस्तो सबैका लागि विशेष उपयोगि हुने विषय पाठ्यक्रममा समावेश-गर्ने, तथा अनिवार्य व्याकरणमा कौमुदीपद्धतिका विकल्पमा भट्टिकाव्यपद्धति र आधुनिक संस्कृतभाषाशिक्षणपद्धतिको व्यवस्था गर्ने आदि कार्य गरि तेशो गर्नुपर्छ’ भनि जोडदिइरहेका देखिएको; तर सम्प्रज्ञासनले भने तेशो गर्न नचाहेको तथा केइ संस्कृतज्ञहरू पनि दबावमा वा सहकाइमा परेर एस विषयमा विरोधि वा उदासीन हुन गएको देखिएको कुरालाई २०४२।५।३ को गो. प. मा र २०४३।३।३१ को दैनिक समाजमा सम्पादकलाई पत्र लेखि स्पष्ट पारिएको थियो । २०४७ सालको परिवर्तनपछि पनि संस्कृत-विश्व-विद्यालयले अरु विषयहरू श्रृप्ता पनि एक मुख्य विषयका रूपमा नीतिशास्त्र विषय राख्न आजसम्म पनि आनाकानि गरिराखेको छ । यो कुरा ओच्च्य छ ।

व्यावहारिक-ज्योतिष, सङ्गीत, गृहविज्ञान, आयुर्वेदीय स्वास्थ्यकार्यकर्तृ शिक्षा इत्यादि विषयहरू पनि थप गर्नेपर्छ । (५) ऐच्छिक विषयमा गणित, विज्ञान, स्वास्थ्यशिक्षा, इतिहास, भूगोल, संस्कृति, राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, पत्रकारिता, नेवारिभाषा, मैथिलिभाषा, हिन्दिभाषा, फ्रेञ्चभाषा, - अङ्ग्रेजिभाषा, जर्मनभाषा, रूसिभाषा, चिनिमाभाषा, जापानिभाषा इत्यादि विषयहरू राखिन-पर्छ । (६) शास्त्रीय मुख्य विषयको उत्तरमध्यमामा प्रत्येक खण्डमा (३/३ पूर्णाङ्कका) २/२ पत्र र शास्त्रीमा प्रत्येक खण्डमा ३/३ पत्र निर्धारित हुन पर्छ । (७) ऐच्छिक आधुनिक विषयका विकल्पका रूपमा शास्त्रीय सहायक-विषयका पनि (३/३ पूर्णाङ्कका) २/२ पत्र उत्तरमध्यमामा र ३/३ पत्र शास्त्रीमा प्रत्येक खण्डमा निर्धारित हुनपर्छ । (८) साधारण माध्यमिक विद्यालयहरूमा र क्याम्पसहरूमा त्योत्यो कक्षाको साधारण (अनिवार्य) पत्रका रूपमा राखिएको अङ्ग्रेजिभाषाको पत्र छोटोकादेखि शास्त्रिकक्षासम्म अतिरिक्त ऐच्छिक पत्रका रूपमा राखिन पर्छ ।

२) नेपालि हिन्दुराष्ट्रको राष्ट्रियचरित्रको संरक्षणका र परिपोषणका लागि माध्यमिक-विद्यालयमध्ये प्रतिशत दश संस्कृतमाध्यमिकविद्यालय र प्रवेशिकापरीक्षाधिसङ्घले प्रतिशत दश संस्कृतमाध्यमिकविद्यालयका परीक्षाधि-जबसम्म हुँदैनन्, तबसम्म संस्कृतशिक्षा सर्वथा निश्चुलक र यथोचितरूपमा सवृत्तिक पनि हुनपर्दछ ।

३) संस्कृतशिक्षणसंस्थाहरूको पर्यावरण संस्कृतशिक्षाको आदर्शको अनु-रूप गर्ने समुचित शैक्षिकनैतृत्वको विकास गर्ने; शिक्षक-कर्मचारिहरूले पनि उक्त-आदर्श-अनुरूप-आचार-व्यवहार-वेषभूषा-विचार-वचनको अवलम्बन गर्ने परिपाटि बसाल्ने, अधिकारिहरूले पनि शिक्षक-कर्मचारि-र-विद्यार्थिहरू प्रति विद्या-धर्म-सत्य-न्याय-कीरता-पराक्रम-कौशल-परिस्थम इत्यादिमा आस्था बडाउन अनुकूल हुने गरि व्यवहार गर्ने व्यवस्था मिलाउने इत्यादि कार्यहरू गर्ने आवश्यक छ । संस्कृतशिक्षणसंस्थाहरूमा विद्याधर्मको साधना राम्रोसँग होस्, तथा संस्कृतशिक्षाका स्नातकद्वारा समाजमा विद्याको प्रचारले र धर्मसंस्था-पनले राष्ट्रको आधिभौतिक, आतिदैविक र आध्यात्मिक उन्नतिका विषयमा गह्रकिलो काम होस् भन्ने कुरा मनमा राखेर संस्कृतशिक्षासँग सम्बद्ध सबै व्यक्तिहरूले र सबै संस्कृतप्रेमिले तदनुरूप व्यवहार गर्नुपर्छ । संस्कृतशिक्षाप्रति राष्ट्रिय नीति पनि उक्त कुराहरूको अनुकूल रूपमा निर्धारित हुनपर्दछ ।

५. (क) संस्कृतशिक्षाका विषयमा समुचित र स्पष्ट राष्ट्रिय नीतिको निर्धारण गर्नेमा र तत्तको कार्यान्वयनको सुव्यवस्था मिलाउनमा शासनले ध्यान

४) शास्त्रीय पाण्डित्यको परम्पराको संरक्षण गर्ने आचार्यैकक्षामा त्योत्यो विषयमा भर्ना भएका विद्यार्थिमध्ये योग्य र इच्छुक विद्यार्थिहरूलाई विशेष सुविधा दिने र तिनिहरूले सफलतापूर्वक अध्ययन पूरा गरेमा तिनलाई अध्यापनादिक्षेत्रमा आर्को आकर्षक जीविका प्राप्त नभएसम्म सहायकप्राध्यापक-वेतनसहको अनुसन्धानविद्वद्बृत्ति दिने र योग्यनिर्देशकद्वारा आवश्यक विषयमा अनुसन्धानकार्य गराउने गर्नु आवश्यक देखिन्छ। एस्तो व्यवस्था गरेमा मात्र शास्त्रीय पाण्डित्यको परम्पराको संरक्षण हुन सक्ने देखिन्छ । अर्पना छोराछोरि-लाई अर्नै लगाएका, अनाथ विपन्न बाध्यतावश संस्कृतशिक्षामा लागेका जीविको-पार्जनको चिन्ताले ग्रस्त जिज्ञासिहरूले वेदवेदाङ्गादिपाण्डित्यको परम्पराको संरक्षण जस्तो महत्त कार्य गर्लान् भन्ने मूर्खतापूर्ण विचार लिएका विद्वद्को रक्षामको मुकुण्डो लाएकाहरूको दिवास्वप्न जस्तो विचारले कुनै फल सिद्ध हुने देखिँदैन ।

५) संस्कृतविद्यालययादिका सम्पत्तिको संस्कृतशिक्षाविकास-विस्तार-र-सुदृढीकरणमा नै उपयोग गर्नु पर्दछ । ऐनेजस्तो हिनामिना गर्न हुँदैन ।

६) व्यावहारिक विषयका आधुनिक ज्ञानलाई तैसतेर विषयको हाम्रो प्राचीन ज्ञानमा मिलाएर हाम्रा तिन प्राचीन ज्ञानलाई परिष्कृत र हाम्रा आधुनिक आवश्यकतालाई पनि पूर्ति गर्ने खालका बनाएर विक्रमित गरि तिनको अध्ययनअध्यापनको परम्परा बगालि तिति विषयको स्ववैजिष्टधायुक्त परम्पराको स्थापना गर्ने उद्देश्यले कार्य गर्नुपर्दछ । एसरी कार्य-गरेर विदेशि आया-तित शिक्षाकोक्षेत्र सीमित गर्दै विविष्ट प्रकारको स्वकीय-शिक्षाको क्षेत्रको विस्तार गर्न पनि राष्ट्रले प्रयास गर्नुपर्दछ । तैस-अनुरूपको महत्त शास्त्रीय-अनुसन्धान-कार्य पनि सञ्चालित गर्नेपर्छ ।

७) संस्कृतचल्लावासाहरूको स्थापना सुसञ्चालन र तिनमा शास्त्रीय अध्ययनको र सदाचारको समुचित व्यवस्था पनि गर्नेपर्छ ।

८) पुस्तकालयहरूका लागि सुविधायुक्त भवन, पर्याप्त पुस्तकहरूको

नदिनु नै नेपालमा संस्कृतशिक्षासम्बन्धि सर्वै समस्याको मूल जरो हो भन्ने कुरा दैनिक समाजमा २०४२।१२।२२ मा प्रकाशित "संस्कृतशिक्षा : स्पष्ट समुचित नीति र कार्यान्वयनको खाँचो" भन्ने लेखद्वारा सप्रमाण जनसमक्ष राखिएको थियो ।

(ख) नेपालमा संस्कृतशिक्षाको विकास नहुनुमा मुख्य रूपमा पण्डितहरूको हैन, शासकहरूको नै दोष भएको कुरा २०४४।१।१ को र २०४४।१।२९ को साप्ताहिक मञ्चमा लेख लेखि उदाहरणहरूद्वारा स्पष्ट पारि देखान्नेको थियो ।

९. संस्कृतशिक्षामा जनअधिकारि नहुनुमा मुख्य कारण संस्कृतशिक्षाको उपेक्षापूर्ण वा पङ्ख्यन्त्रपूर्ण, बोक्के र आर्थिकदृष्टिले विपन्न अनाथ अदोष र यत्किञ्चित् सुविधाका लोभले नाम लेखाउने शिक्षार्थीको मात्र प्रवृत्ति हुने

व्यवस्था, पुस्तकको सुरक्षा, तिनको राम्रो वर्गीकरण र व्यवस्थापन, अनुसन्धान-पत्रिका र दैनिक साप्ताहिक मासिक आदि पत्रिकाहरूको व्यवस्था, छिटोछरितो सुलभ सेवाको व्यवस्था इत्यादि कुराहरू गर्ने प्रयास गर्नेपर्छ ।

९) शोधग्रन्थहरूको, शोधपत्रिकाहरूको तथा समुचित सामयिक पाठ्यग्रन्थहरूको प्रकाशनको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

१०) माध्यम-माध्यमिक-विद्यालयहरूमा र विद्यापीठहरूमा पनि उच्चकक्षासम्म नै संस्कृतपत्र अनिवार्य गरिनुपर्छ ।

११) आफ्नो आदर्श, धर्म, दर्शन, संस्कार, आचार, विचार, व्यवहार, वैष, भाषा, भूषा, नीति, संस्कृति स्वराष्ट्र, आत्मगौरव, स्वाभिमान आदिको रक्षा गर्न चाहने तथा संस्कृतशिक्षाको विकास विस्तार र सुदृढीकरण होस् भन्ने चाहने नेपालीहरूले परस्पर भेटघाट, परिचय र छलफल गरि अज्ञान र भ्रम हटाइ आवश्यक र उपयोगि कार्यक्रमहरूको आयोजना पनि गर्नेपर्छ र जनस्तरबाट पनि काम गर्नेपर्छ । अतः वर्तमान अवस्थामा हाम्रो वेदवेदाङ्गादि-शास्त्रमूलक संस्कृतशिक्षालाई नेपालमा सम्प्रशामन (सर्खार) ले उचित र पर्याप्त प्रश्रय नदिएसम्म सामाजिकरूपमा पनि संस्कृतशिक्षा गामगाममा चलाइन पर्छ । संस्कृतशिक्षाविना हाम्रो धर्मसंस्कृति मन्त्र हैन वैदिकराष्ट्र पनि जाग्दैन । तमर्थ ऐलेलाइ प्रथमतः बुडा-पाका नियतकार्यनिवृत्त पण्डितहरूलाई पत्रम्पुष्पम् गरि तिनैद्वारा सप्तम-अष्टम कक्षासम्मको गणित र दुर्गाकवच चण्डी, रुद्रो, तित्त्वकर्मवेदमन्त्रसङ्ग्रह, कर्मकाण्डपद्धति, वेद, अमरकोश, लघुकौमुदी, रघ्वंश, हितोपदेश, चाणक्यनीति आदि यथारुचि यथाशक्ति यथोचित गाम-गाममा पढाउनि व्यवस्था गर्नेपर्छ; अरु विषय पैलेइ नपढाए पनि हुन्छ, पछि आफै समात्चन्; आफ्ना सन्ततिलाई स्वधर्मानुकूल संस्कृतशिक्षा नै विशेष रूपमा दिन चाआनिहरूले विशेष संस्कृत-शिक्षाको व्यवस्था नभएका अछरेजि शिक्षापद्धति-अन्तर्गतका इस्कूलहरूमा छोरा-छोरि भरसक नपठाउने र अष्टम कक्षाको पढाइ समात्न सक्ने भएपछि संस्कृत-विद्यालयमा पठाउने तथा सं. मा. वि. खोल्ने र तिनलाई स्वीकृति माग्ने गर्नेपर्छ । संस्कृतशिक्षाको पाठ्यक्रमलाई तलदेखि माथिसम्मै माथि व्याख्या गरिएजस्तो वि-विध उद्देश्ययुक्त, सधैं किमिमका शिक्षाधिकालागि अनुकूल, युक्तियुक्त र परिष्कृत बनाउन लगाउन दबाव दिन प्रयास पनि गर्नेपर्छ । एसरि प्रयास गर्दा पनि संस्कृत-विद्यालयहरू नपाव्येमा तथा पाठ्यक्रममा उचित सुधार नभएमा र आफ्ना देशमा आफ्नो अभीष्ट शिक्षा प्राप्त हुन केइगरेपनि नसकेमा हुर्केका १४-१५

खालको शैक्षिक कार्यक्रम हो भन्ने कुरामा २०४२।१।३मा गो. प. मा 'संस्कृतशिक्षा प्रति अभिरुचिको कारण' भन्ने शीर्षक दिई केइ छोडि प्रकाशित गरिएको सम्पादकलाई चिठि लेखि जनताको ध्यान आकृष्ट गर्ने प्रयास गरिएको थियो ।

वर्षका स्वस्थ किशोरहरूलाई काशि-प्रयाग-हरिद्वार-हृषीकेशतिर जाँदा आफ्नो अभीष्ट शिक्षा प्राप्त हुन सक्छ त्यहाँ पढाइ शिक्षा दिने समुचित व्यवस्था मिलाउन पनि आवश्यक हुन आउला । विशेषरूपमा संस्कृतशिक्षा लिन नचाहनेले पनि यथोचित स्वधर्मानुकूल अनौपचारिक संस्कृतशिक्षा लिन व्यवस्थागर्नुपर्छ ।

५. संस्कृतशिक्षाको संरक्षणकालागि विद्वान्हरूको प्रयास

नेपालमा परम्परागत परिष्कृत संस्कृतशिक्षाको संरक्षणका लागि २०११ सालदेखि नै केहि संस्कृतानुरागिहरू आफ्ना अभिप्राय प्रकट गर्दै आएका देखिन्छन्^७ । २०२८ सालदेखि त केहि विद्वान्हरूले नेपालमा संस्कृत-शिक्षाको वैशिष्ट्यको र पृथक् अस्तित्वको संरक्षणका लागि निरन्तर प्रयास खलाइरहेका छन् । उनिहरू पञ्चायतको कालरात्रिका समयमा पनि नेपालसम्प्रशासनको षड्यन्त्रपूर्ण-संस्कृत-माध्यमिक-शिक्षा-पाठ्यक्रमनिर्माणको बहिष्कार गरेर, सभामा उपस्थित हुने अवसर पाउँदा उपस्थित भै आफ्नो पक्ष सबल रूपमा उपस्थापित गरेर, सभामा पैलेइ नै उपस्थितिमा हस्ताक्षर गर्न पर्ने, निर्णय हेरेपछि मात्र हस्ताक्षर गर्नेगर्न नपाइने कुराको विरोध गर्दै सभाबाट पारित लिखित निर्णय हेरेर निर्णयमा आफ्नो असम्मति हुँदा असम्मतिटिप्पणी लेखि हस्ताक्षर गर्ने वैदिक परम्पराका सभासदले अनादिकालदेखि उपभोग गर्दै आएको अधिकारको माग गरेर^८, अपेक्षित विषयलाई अधिकारिहरूका र जनताका समक्षमा सुदृढ रूपमा प्रस्तुत गरेर, सभाका पारिष्वमिकको परित्याग गरिकन पनि सभामा न्याय्य रूपमा व्यवहार गरेर, अरु उपाय नहुँदा सभाको परित्याग समेत गरेर^९, अधिकारिको अन्त्याय आदेशको तिरस्कार गरेर, अधिकार

७. एत विषयको अरु विशेष बर्चा “वैदिक धर्म मूलरूपमा” भन्ने ग्रन्थ (२०४५) का उपोद्घातमा ट-ठ-ड-ड-ण-त- पृष्ठहरूमा द्रष्टव्य छ ।

८. एत सम्बन्धमा संस्कृतशिक्षालाई लोकग्राह्य बनाउन संस्कृतको शैक्षिक कार्यक्रममा नै समुचित परिष्कार गर्नेपर्ने कुरा गीर्वाणमा २०३९।२।२२ मा ‘संस्कृतशिक्षालाई लोकग्राह्य बनाउने उपाय’ भन्ने लेख प्रकाशित गराइ जन-समक्ष राखिएको थियो । एत सम्बन्धमा ‘नेपालमा संस्कृतशिक्षा किन?’ भन्ने लेख पनि गो.प मा २०२५।१२।३०मितिमा नै प्रकाशित गराइसकिएको थियो ।

९. जो ऐले आँफुलाई प्रजातन्त्रवादि घोषित गरि अम्नपद्धतिमा गएर स्वार्थसाधन गरिराखेका छन्, ति मुकुण्डे मित्रहरूले पनि एस्तो अधिकारको माग गर्नेलाई नाना-प्रकारका छलछद्मपूर्ण व्यवहार गरि एकलो पारेर पञ्चायतकालमा आँफुलाई कृतार्थ गर्ने गरेको पनि अनुभवगरिएको कुरा हो ।

१०. संस्कृत-विश्वविद्यालयको स्थापना भएपछि सर्वप्रथम पाठ्यक्रमका विषयमा

नभएको मुकुण्डोको रूपमा मात्र प्रयोगगरिने सदस्यतालाई अस्वीकृत गरेर, गोष्ठी आदिको आयोजना गरेर, धेरै विद्वान्हरूको हस्ताक्षरसहितका मागपत्र अधिकारिहरूका समक्ष प्रस्तुत गरेर, दैनिक-साप्ताहिकादि पत्रिकाहरूमा एस विषयका लेखहरू प्रकाशित गरेर ^{११}, संस्कृत-विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम-निर्माणकार्यको बहिष्कार गरेर, तथा एस्तै अन्य कार्य पनि गरेर आफ्ना विचार-हरू प्रकट गरिरहेका छन् । कोइ पूरा आफ्नो कुटुम्बलाई नै संस्कृतशास्त्राध्य-यनमा लगाएर पनि नेपालमा संस्कृत-शिक्षाको संरक्षण गर्ने प्राणपणले लागिपरेका पनि छन् । तथापि कुनै प्रकारले शासनाधिकारमा बसेका पाश्चात्यशिक्षापक्ष-पाति, पराबद्धपित, आकृति मात्र नेपालिको लिएका विचारले पाश्चात्य भएकाहरू सँगै नै वास्तविक संस्कृतशिक्षाप्रेमिहरूका विचारहरूको तिरस्कार गर्दै संस्कृतशिक्षाको पाठ्यक्रमको तथा संस्कृतशिक्षणसंस्थाको दातावरणको षड्यन्त्र-पूर्ण रूपमा प्रयोग गरेर नेपालमा संस्कृतशिक्षाको मूलोच्छेदन गर्ने परचक्रहरूको हतियार भएर काम गरिरहेका छन् भन्ने कुरा पनि धेरै वर्षदेखि अनुभवगर्दै आएको छ । अझै पनि एस विषयमा उल्लेखनीय परिदर्शन भएको अनुभवमा आएको छैन। ऐलेको शिक्षा-आयोगमा पनि संस्कृतनिष्ठ वास्तविक संस्कृतप्रेमिको प्रतिनिधित्व भएको देखिँदैन । संस्कृत-विश्वविद्यालयले भएका विभागहरू पनि अरु विभा-गमा गाबेर, आचार्यदक्षाका अध्यापनलाई गौण रूपमा लगेर, संस्कृत-विश्व-विद्यालयलाई अन्य विश्वविद्यालयभन्दा तल्लो श्रेणिको देखाउने खालका छनोटसमिति पूर्ववत् राख्ने र नियुक्तिप्रक्रियामा अनियमितता गर्ने कामहरू समेत गरेर आजसम्मनै अनुचित व्यवहार गरिरहेको देखिएको छ । एस्ता सबै कुरामा सुधार ल्याउन संस्कृतप्रेमिहरूले जाँचर चक्काइ लागिपर्नुपर्छ ॥

विचार गर्न २०४४।११।१४।६ मितिमा सबै विषयसमितिहरूको संयुक्त बैठक काठमाण्डौको बालभीमविद्यापीठभवनमा बोलाइएकोमा विभिन्न विषय समितिका ४७ जना सदस्यअध्यक्षहरूका उपस्थितिमा आफ्नो मन्तव्य स्पष्ट रूपमा अगाडि राखि पाठ्यक्रमसम्बन्धि शुद्ध शैक्षिक केहि प्रस्तावहरू स्वीकृत होउन् भनि प्रस्तुत गर्दा संस्कृत-विश्वविद्यालयका तारकालिक शिक्षाध्यक्षले कुनै प्रस्तावमा विचारै गर्ने नदिइ प्रस्ताव निरस्त गरिदिँदा प्रस्तावकले सभा परित्याग गरेको र तेश विषयमा अरु महानुभावहरूबाट उक्त प्रस्तावमा छलछल भै प्रस्ताव स्वीकृत वा अस्वीकृत होस् भन्ने माग गर्ने सम्मको समुचित व्यवहार पनि हुन ननकेको कुरा अनुभवमा आएको हो ।

११. माथि दिइएका टिप्पणीहरूमा उल्लिखित श्रीशिवराजआचार्य-लिखित लेखहरू पढ्नुहोस् ।

एस्तो परिस्थितिमा नेपालमा संस्कृतशिक्षाको विकास-विस्तार-सुदृढीकरणका लागि कुनै प्रकारले प्रयास गर्न जागिर चलाउने दिशामा प्रस्तुत “कतिपय-नेपाल-संस्कृत-ग्रन्थकार-परिचय”-ग्रन्थ हामि संस्कृत-शिक्षाऽनुरागि वैदिक आर्यहरूका लागि उपयोगि होला भन्ने आशा गरिन्छ ।

स्वाध्यायशालाकुटुम्बको र वैदिक-समाजवादि-लोकतान्त्रिक-संस्कार-प्रवर्धन-सभाको सहकारितामा २०४८।१।७-८ मितिमा उपाकर्मपर्वका पावन प्रसङ्गमा वाल्मीकिविद्यापीठभवन[काठमाण्डू]मा वेद-स्मृति-पुराण-रामायण-महाभारतादि संस्कृतवाङ्मयको अनुशीलनका लागि नेपालि समाजमा अभिरुचि जागरित होस् भन्ने उद्देश्यले दुईदिने “नेपालि संस्कृतज्ञका मुद्रित संस्कृत-ग्रन्थहरूको प्रदर्शनी” आयोजित गरिएको थियो । तेस प्रदर्शनीको आपूर्तिमन्त्रि श्रीचिरञ्जीवि वाग्लेले उद्घाटन गर्नुभएको थियो । उक्त प्रदर्शनीमा दाताहरूबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त भएको थियो । श्रीविश्वराज आचार्य, श्रीपराशर आचार्य; कुमारीहरू सत्यवदा आचार्या, अमृतवदा आचार्या, कान्ता आचार्या र मिता आचार्या; श्रीअजय हुङ्गले आदिबाट विविध प्रकारले सहयोग पुऱ्याइएको थियो । श्रीसनत्-कुमार वस्तिले मोतिका दाना जस्ता अक्षरले आवश्यक पट्टहरू लेखिदिई सहयोग गर्नु भएको थियो । उक्त प्रदर्शनीमा पूर्व-पश्चिम पाहाड-मदेस सबै भेकका नेपालि संस्कृतग्रन्थकारहरूका १३४ संस्कृत-ग्रन्थहरू प्रदर्शित गरिएका थिए । एसबाट जागरण आइ अरु ग्रन्थहरूका र ग्रन्थकारहरूका परिचय उपलब्ध हुँदै छन्, आर्थिक सहयोग पनि प्राप्त भएको छ । तेस प्रदर्शनीका प्रसङ्गले एस ‘कतिपय-नेपाल-संस्कृत-ग्रन्थकार-परिचय’-ग्रन्थको रचना गरिएको हो । वाँहाँ यथाशक्ति यथोपलब्धि नेपालि संस्कृत-ग्रन्थकारहरूको सङ्क्षिप्त परिचय उपस्थापित गरिएको छ । यहाँ साधारण अर्द्धययनको र प्रयासको फल प्रस्तुत गरिएको छ । विशिष्ट अर्द्धययनले र प्रयासले एस विषयको परिष्कार र विस्तृतीकरण यथासमय हुँदैजाला । उक्त प्रदर्शनीको आयोजनाका लागि र एस ग्रन्थका प्रकाशनका लागि पनि जोजो संस्कृतप्रेमिहरूले उदारतापूर्वक सहयोग गर्नुभयो वाँहाँहल्लाई एस अवसरमा हामि विशेष साधुवाद टक्क्याउँचम् ।

—स्वाध्यायशालाकुटुम्बका गृह्यहरू

स्वाध्यायशाला, २०४८।१।२१

अनुरोध— फेरिफेरि पनि नेपालि संस्कृतग्रन्थकारहरूका मुद्रित संस्कृतग्रन्थ-हरूको प्रदर्शनी गर्दैरहने र एस परिचय-ग्रन्थको परिष्कार गर्दैजाने पनि कार्य-क्रम भएकाले तेस्ता नवीन ग्रन्थ र ग्रन्थकारहरूको परिचय उपलब्ध गराउनुहुन सबै संस्कृतप्रेमिहरूमा हार्दिक अनुरोध गरिन्छ ।

कतिपय-नेपाल-संस्कृतग्रन्थकार-परिचयानुवक्रमः

१. याज्ञवल्क्यस्मृतिकारः	२. प्रथम-मानदेव-शिलालेखकारः
३. अनुपरमः [गुप्तः]	४. राजा जयदेवः
५. बुद्धकीर्तिः	६. सुमतिनन्दकारः
७. स्यबिर-ज्ञानश्रीमित्रः	८. राजा नान्यदेवः
९. चण्डेश्वरः	१०. ज्योतिरीश्वरः
११. गोलहणः	१२. विद्याकरपण्डितः
१३. जयतः	१४. शिवदेवपण्डितः
१५. बालसरस्वतिमुमतिः	१६. धर्मगुप्तः
१७. धर्मराजो ज्योतिषी	१८. मणिकः
१९. विद्यानन्दनाथः	२०. राजा यक्षमल्लः
२१. गयपतिः	२२. मुरारिमिश्रः
२३. शुभराजशूद्रः	२४. बलभद्रो ज्योतिर्विद्
२५. महेश ठक्कुरः	२६. राजा द्रव्यसाहः
२७. चित्रविलासः	२८. रामोपाध्यायः
२९. राजा जगज्ज्योतिर्मल्लः	३०. वंशमणिः
३१. राजा लक्ष्मीनरसिंहः	३२. काशिनाथः
३३. रामभद्रशर्मा (कुनुशर्मा)	३४. राजा प्रतापमल्लः
३५. मान्धातृसिंहः	३६. वीरेश्वरोज्ज्यालः
३७. नवमोसिंहो भण्डेलः	३८. राजा भूपतीन्द्रमल्लः
३९. गोपालः	४०. धनश्यामः
४१. राजा जगज्जयमल्लः	४२. राजा रणजिन्मल्लः
४३. नीलकण्ठः	४४. गणेशः
४५. प्रेमनिधिपन्तः ✓	४६. गौरीश्वरः ✓
४७. जयमङ्गलसूरिः	४८. राजा त्रिविक्रमसेनः
४९. गङ्गाविष्णुः ✓	५०. कुलनिधिशर्मा
५१. टीकारामः	५२. लक्ष्मणकविः
५३. राजीवलोचनपण्डितः ✓	५४. राजा पृथ्वीनारायणः
५५. ललितावल्लभः	५६. शक्तिवल्लभो मट्टाचार्यः
५७. राधावल्लभो ज्ज्यालः	५८. चक्रपाणिरज्यालः
५९. राजा प्रतापसिंहः	६०. शशिधरः
६१. रामभद्र उपाध्यायः	६२. गोकुलानन्दशर्मा

६३. राघवशर्मा
 ६४. लक्ष्मीपतिः पाँडे ✓
 ६७. देवकीनन्दनोऽर्ज्यालः
 ६९. गौरीदत्तशर्मा पौड्यालः
 ७१. पृथ्वीपालसेनः
 ७३. भवदत्तः ✓
 ७५. मकरन्दपण्डितः
 ७७. सुन्दरानन्दः पण्डितः [बाँडा:]
 ७९. बाणोनिधिः
 ८१. शिवशर्मा सूरिः
 ८३. सुकृतिदत्तः पन्तः ✓
 ८५. पतञ्जलिः
 ८७. रामचन्द्रो जोतिः ✓
 ८९. मनोहरशर्मा झाः
 ९१. त्रिपुरानाथः
 ९३. विश्वनाथ आचार्यः
 ९५. जयदेवः सूरिः ✓
 ९७. डिल्लिसम्तेरवर्मा
 ९९. गिरीशवल्लभो जोतिः ✓
 १०१. श्रीकान्तो घिमिरेः
 १०३. करुणाकरः
 १०५. हेमराजशर्मा ✓
 १०७. करुणाकरः पनेरुः
 १०९. सोमनाथशर्मा सिन्देलः
 १११. देवरातः
 ११३. धनसम्तेरजङ्गो राणाः
 ११५. पद्मप्रसादो भट्टराइः
 ११७. दामोदरशर्मा झाः
 ११९. पुष्पराजो राजभण्डारी
 १२१. उमानाथ आचार्यः
 १२३. गणेशप्रसादः अर्ज्यालः
 १२५. अग्निप्रसादः खरेलः
 १२७. छविलालः पोखरेलः
 १२९. नरनाथ आचार्यः

६४. उदयानन्दोऽर्ज्यालः
 ६६. देवज्जकेसरि अर्ज्यालः
 ६८. बाणोविलासः पाँडे ✓
 ७०. रङ्गनाथः पौड्यालः
 ७२. अग्निधरदेवकोटाः
 ७४. इन्द्रसेनः
 ७६. अमृतानन्दः पण्डितः [बाँडा:]
 ७८. राजा गोर्वाणयुद्धविक्रमः
 ८०. धरणीधरपन्तः ✓
 ८२. राजा राजेन्द्रविक्रमसाहूः
 ८४. वाचस्पतिः पन्तः ✓
 ८६. तारानिधिः [मणिरामः] ✓
 ८८. छविलालस् सूरिर् दुङ्गयालः
 ९०. हरिनाथः प्याकुन्यालः
 ९२. प्रयागदत्तः पण्डितः
 ९४. खड्गपाणिः अर्ज्यालः
 ९६. क्षमादेवः पाँडे ✓
 ९८. सदाशिवो दीक्षिताचार्यः
 १००. उमानाथः अर्ज्यालः
 १०२. भुवनेश्वरप्रसादः पण्डितः ✓
 १०४. कुलचन्द्रो गौतमः
 १०६. वेदनाथो लामिछानेः
 १०८. दधिरामशर्मा मरासिनिः
 ११०. फल्यजङ्गपरावक्रमसाहूः
 ११२. नित्यानन्दस् सिग्देलः
 ११४. शिवप्रसादस् सिग्देलः
 ११६. जयराजशर्मा ✓
 ११८. शिवशङ्करो झाः
 १२०. रामनाथ आचार्यः
 १२२. कुसुमाकर उपाध्यायो रेग्मिः
 १२४. माधवप्रसादो देवकोटाः
 १२६. उमानाथः पन्थिः
 १२८. वद्विताथस् सुधेदी
 १३०. जीवनाथो झाः

१३१. रत्ननाथः ठक्कुरः
 १३२. चिरञ्जीवी पोखरेलः
 १३५. मीनप्रसादो नेपालः
 १३७. सोमनाथो घिमिरेः
 १३९. बुद्धिसागरः पराजुलिः
 १४१. नयराजः पन्तः
 १४३. हरिनाथ उपाध्यायो दुडुमेलः
 १४५. कृष्णप्रसादो घिमिरेः
 १४७. भीमकान्तः पन्थिः
 १४९. चूडानाथो भट्टरायः
 १५१. मेघराज उपाध्यायो नेउपानेः
 १५३. शालग्रामः पोखरेलः
 १५५. नरहरराजो घिमिरेः
 १५७. हरिशरण उपाध्यायो लम्सालः
 १५९. मेघराजशर्मा सापकोटाः
 १६१. हरिप्रसाद आचार्यः
 १६३. टीकारामः पन्थिः
 १६५. शिवराज आचार्यः
 १६७. ज्योतिःप्रकाशो जोसिः
 १६९. ठाकुरप्रसाद आचार्यः
 १७१. स्थानेश्वरो गौतमः
 १७३. ऋषिप्रसादशर्मा रिजालः
 १७५. राघवदेवः
 १७६. भिक्षुपूजितश्च श्रीजगन्नाथः
 १७८. हरिवंशशर्मा
 १३२. शेषराजो रेग्मिः
 १३४. जुननाथः पण्डितः
 १३६. लोकनाथो ढकालः
 १३८. हेमन्तरामो भट्टराइः
 १४०. यदुनाथः खनालः
 १४२. गुणराजः खनालः
 १४४. कृष्णप्रसादशर्मा लम्सालः
 १४६. सुरेशो ढाः
 १४८. पूर्णप्रसादो ब्राह्मणो दुवाडिः
 १५०. मोलानाथः पौडेलः
 १५२. गिरिधारी भट्टराइः
 १५४. गणेशप्रसादो गौतमः
 १५६. पशुपतिर् ढाः
 १५८. पुष्पप्रसादो रेग्मिः
 १६०. मणिप्रसादस् तिब्बारिः
 १६२. रोहिणीवल्लभशर्मा पोखरेलः
 १६४. खेमराजः केशवशरणः
 १६६. रामकृष्णप्रपन्नः
 १६८. मुकुन्दशरण उपाध्यायः पौडेलः
 १७०. विष्णुराज आत्रेयः
 १७२. पवनकुमारः खनालः
 १७४. गोविन्दप्रसादशर्मा सापकोटाः

श्लाघ्याश्च तेऽमलधियस् सुधियः प्रशान्ता
 विद्वान्प्रचारणधियस् समयन् नयन्ते ।
 नो वा मुधाऽत्र समये कक्षणिके य आशा-
 पाशाशतैर् निगडिता विषये रमन्ते ॥

—प्राणाचार्यस्स्य उमानाथस्स्याऽऽचार्यस्स्य
 (संहितासारवाङ्मय्यां सत्यतवनकाण्डे पूर्वतर्गेशलो. ४९) ।

श्रीः

“इदन् नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः”

कतिपय-नेपाल-संस्कृतग्रन्थकार-परिचयः

देववाणीसुसम्पर्कपवित्रीकृतजन्मनाम् ।

यथोपलब्धि कृतिनान् नेपालावनिवासिनाम् ॥१॥

नाम्नामभिजनादीनाञ्च कृतीनाञ्च चापि कीर्तनात् ।

यत् पुण्यन् तेन तुष्टस् स्याद् देवो वाणीपतिः प्रभुः ॥२॥

तुष्टस् संस्कृतशिक्षां स सफलां सुविकासिनीम् ।

विस्तृताम् बद्धमूलाञ्च कर्तुं सर्वान् प्रवर्तयेत् ॥३॥

१. याज्ञवल्क्यस्मृतिकारः (अज्ञायमाननिश्चितसमयः)

“योगीश्वरयं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयो ऽ ब्रुवन् । वर्णा-
श्रमेतराणान् तो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ मिथिलास्थस् स योगीन्द्रः
क्षणं ध्यात्वा ऽ ब्रवीन् मुनीन् । यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस् तस्मिन्
धर्मान् निबोधत” इति याज्ञवल्क्यस्मृत्यारम्भवाक्यदर्शनाद् याज्ञवल्क्य-
स्मृतेर् मिथिलायामुत्पत्तिरभूदित्यवगम्यते । मिथिलामण्डलमध्यञ्च जनक-
पुरञ्च च वर्तमाननेपालदेशान्तर्गतमिति नेपालदेशे एव याज्ञवल्क्यस्मृत्युत्पत्ति-
रित्यनुमीयते । उपलब्धमानयाज्ञवल्क्यस्मृतिकारश्च याज्ञवल्क्यशिष्यः
कोऽपि मुनिरिति “याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित् प्रश्नोत्तररूपयं याज्ञ-
वल्क्यमुनिप्रणीतं धर्मशास्त्रं सङ्क्षिप्य कथयामास, यथा मनु-
प्रणीतम् भृगुः” इति विज्ञानेश्वरवचनादवगम्यते । विशेषेण तु स न
ज्ज्ञायते । इदयं याज्ञवल्क्यस्मृतिश्च आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तरूपैर्
मुच्यैस् त्रिभिरेव स्मृतिविषयैः परिपूर्णा मनुस्मृतिसदृशी महास्मृतिरस्ति ।

२. प्रथम-मानदेव-शिलालेखकारः

(५२० तमे [वैक्रेमे?] अब्दे वर्तमानः)

कनविशत्या शार्दूलविक्रीडितवृत्तपद्युतो नेपालमण्डलमध्यवर्ति-
काष्ठमण्डपोपत्यकासमीपावस्थिते दोलाद्दो नारायणमन्दिरसमीपे स्थितः

प्रथम-मानदेवस्तम्भशिलालेखः कालोल्लेखयुत उपलब्धमानो नेपालदेशे-
तिहासेऽतीव महत्त्वपूर्णः प्रथमश्च शिलालेखो वर्तते । सोऽयं शिलालेखः केन प्र-
सङ्गेन किमर्थं देवालयसमीपे स्थापित इति तु शिलालेखान् न ज्ञायते । सर-
लायां स्फुटायां संस्कृतभाषायां रचितोऽयं शिलालेखः उत्कटान्यालङ्काररसा-
दिरहितोऽपि उपमालङ्कारयुतस्वभावोक्तिमयो मनोहर एव वर्तते । एतस्य
रचयितुः कवेर्नामादिकं तु न ज्ञायते । एष शिलालेखस्संस्कृतसन्देशा-
व्यमासिकपत्रिका-प्राचीनाभिलेखसङ्ग्रहादिषु मुद्रित उपलब्धते ।

३. अनुपरमः [गुप्तः]

(५६६ तमाद् [वैवक्रमात् ?] अब्दात् पूर्वः)

अनुपरमो गुप्तवंशज आसीदिति अनुपरमभार्यया आभीर्या ४६२ तमे
[शाके ?] अब्दे अनुपरमेश्वरदेवालयस्थापनासमये स्थापिताश्च शिलालेखाद-
वगम्यत इति वदन्ति । तत्र अनुपरमाऽऽभीरीपुत्रस्य भौमगुप्तस्योल्लेखो-
ऽस्ति । अनुपरमस्य पितुर्नाम परमाभिमावी इत्यासीत्, अनुपरमस्स लि-
लालेखसमये कालधर्मम् प्राप्त आसीदिति च तत्र एव ज्ञायते । अनुपरमकृतं
द्वैपायनस्तोत्रं कृतपूर्वभागवद्विंशत्यंशं गुरुद्वयजस्तम्भोद्भूतमुपल-
ब्धते । तच्च विविधैर् वृत्तैर् निबद्धं चतुस्त्रिंशत्पद्यात्मकं धर्मदर्शन-
महिमविचारेण गभीरम् अनुपरमस्य परमवेदभक्तत्वं व्याप्य च दृश्यते ।
एतत् स्तोत्रकाव्यं च संस्कृतसन्देशादिषु मुद्रितमुपलब्धते ।

द्वितीयनरेन्द्रदेवशिलालेखे [७०० तमे (वैवक्रमे ?) अब्दे स्थापिते] "शौर्यं
नीतिगुणैर्गुणैरकलितं रातमानमुद्भासिभिः, शक्त्या बाहुबलं मति
स्मृतिमतीं शास्त्रागमैर्भूरिभिः । मर्यादां स्थितिभिर्दिशोऽपि
यशसा राज्यश्रिया मेदिनीम्, जात्या लिच्छविराजवंशमनघर्ष्योऽ
लङ्करोत्पुच्छकः" इति पद्येन यो नरेन्द्रदेवः वर्णयामास तस्य नून-
मुत्तमः कविः । किन्तु तस्य नामाऽस्माभिर्ज्ञातुं नैव प्राप्तम् । एतादृशा
अन्येऽपि बहवो नेपालाः कवयो विद्वांसश्च लिच्छविकालजा लिच्छवीना-
मनीदर्यात् प्रमादाद्वा बलिना कालेन निशेषक कवलिता अवगम्यन्ते ।

४. राजा जयदेवः [द्वितीयः] (७७०-७९० वै. ?)

द्वितीयनरेन्द्रदेवपौत्रो द्वितीयजयदेवपुत्रो मौखरिभोगवर्मदीहित्वा
श्रीवत्सदेवीगर्भजो जयदेवः कवी राजा पशुपतये राजतम् पद्मं समर्प्य ब्रह्मसरे

(७६० वं. ?) शिलालेखं स्थापयामास । तत्र शिलालेखे चतुस्त्रिंशत् पद्यानि दृश्यन्ते । तेषु पञ्च पद्यानि राज्ञा जयदेवेनैव रचितानीति तत्त्रैवोद्घाटक-
कृतमुपलभ्यते । तत्र राजा एकेन पद्येन पशुपतिर्वं वर्णयति—“यं स्तौति
प्रकटप्रभावमहिमा ब्रह्ममा चतुर्भिर् मुखैर् यन् च शलाघयति
अणम्य चरणे षड्भिर् मुखैश् षण्मुखः । यन् तुष्टाव दशाननोऽपि
वशभिर्वक्त्रैस् स्फुरत्कन्धरैस् सेवायै यस्य करोति वासुकिरलम्
जिह्वासहस्रैस् स्तुवन्” इति । एतेन राज्ञो जयदेवस्य संस्कृतपद्य-
रचनात्म्यास्य शोभन एवाऽवगम्यते ।

५. बुद्धकीर्तिः (७६० वं. ?)

अस्य बुद्धकीर्तेर् विषयेऽन्यत् किमपि न ज्ञायते । राज्ञो जयदेवस्य
उपर्युक्ते शिलालेखे स्थितानि जयदेववंश्यावलिवर्णनपराणि एकान्वत्रिंशत्
पद्यानि अनेन बुद्धकीर्तिना रचितत्वेनोक्तानि दृश्यन्ते । यतः खलु “श्लो-
कान् पञ्च विहाय साधु रचितान् प्राञ्जेन राज्ञा स्वयं स्नेहाद् भूभुजि
बुद्धकीर्तिरकरोत् पूर्वमपूर्वमिमाम्” इति तत्त्रैवोद्घाटकः प्राप्स्यते ।
एवञ्च बुद्धकीर्तिना लिच्छविकुलमाहात्म्यवर्णनपत्रे जयदेवस्य साहाय्यक कृतमव-
गम्यते । राज्ञो जयदेवस्य वर्णने प्रवृत्ता “अङ्गशिखया पारगतो जित-
कारुण्यः काञ्चीगुणाद्बुधवनिताभिरुपास्थमानः । कुर्वन् सुराष्ट्रपरि-
पालनकार्यचिन्तायै यस् सार्वभौमचरितम् प्रकटीकरोति” इत्यादि-
रूपा, पशुपतेर् वर्णने प्रवृत्ता “उयास्या यः परमेश्वरोऽपि बहते वासो
विशाम् मण्डलव् व्यापी सुवक्ष्यते रश् च शङ्करतया ख्यातोऽपि संहार-
कः । एकोऽप्यष्टतनुस् सुरासुरगुरोर् वीतस्त्रपो नृस्यति स्थाणुः
पूज्यतमो विराजति गुणैरेवम् विरुद्धैरपि” इत्यादिरूपा च रचना
बुद्धकीर्तेरुत्तमकवित्वमालङ्कारिकत्वञ्च व्यनक्ति ।

६. सुमतितन्त्रकारः (६३३-६३७ वं. ?)

सुमतितन्त्रन् नाम एकस् सिद्धान्तज्योतिषग्रन्थ इदानीन् नेपालदेशे
मुद्रितः प्रकाशित उपलभ्यते । एष ग्रन्थ इदानीम् प्रसिद्धात् सूर्यसिद्धान्ताद्
भिन्नम् प्राचीनं सूर्यसिद्धान्तमुपजीवति, नेपाललिच्छविकालयवर्गणनापद्धत्यव-
बोधायाऽनन्यसाधारणतयोपयुज्यते चेति तदभियुक्तैरादरेण परिशील्यते ।
एतस्य ग्रन्थस्य रचयिता क इति न ज्ञायते । एष ग्रन्थस् त्रयस्त्रिंशदुत्तर-

षट्शततमयैकक्रमाब्द-सप्तत्रिंशदुत्तरनवशततमयैकक्रमाब्दयोर् मध्ये कस्मिंश्चिदब्दे नेपालोपत्यकायां रचित इति च तदध्येतार आहुः ।

७. स्थविर-ज्ञानश्रीमित्तः

स्थविर-ज्ञानश्रीमित्तेण नेपालदेश एव स्थित्वा विरचितत्वेन सम्भावितानेपाललिच्छविकाललिपिलिखिता वृत्तमालास्तुतिर् भक्तपुरराज-रण-जिन्मल्लहस्ताच् चक्रपाणेरज्यालस्य हस्ते समागता, पण्डितपद्मनाभकेसरि-हस्तादवाप्य पण्डितवरबुद्धिसागरपराजुलिमहाभागैस् सम्पादिता वाराणसीस्थ-योगप्रचारिणीप्रकाशिता समुपलब्धते । तत्र ग्रन्थकर्तृकालप्रसिद्धसर्ववृत्तेषु विरचिता महायानबौद्धधर्मानुसारिणी बुद्धस्तुतिर् वर्तते ।

८. राजा नान्यदेवः (११५४ वै.)

कर्णटदेशाभिजनो साम्प्रत-नेपाल-वारा-मण्डलान्तर्गत-सिम्झौनगढस्थो मिथिलादेशपालो भूपालो नान्यदेवो भरतनाट्य-शास्त्रव्याख्यां रचयामास किल । सा च व्याख्या सरस्वतीहृदयालङ्कार इत्युच्यते, भरतभाष्यम् इति चोच्यते इति तद्विद आहुः । नान्यदेवकृतम् भरतभाष्यम् भाण्डारकर-प्राच्यग्रन्थसङ्ग्रहे सङ्गृहीतमस्तीति केचन आहुः । ग्रन्थमहार्णवाकस्योऽपि तदीयो ग्रन्थः कश्चिदुल्लिखितो दृश्यते । शार्ङ्गदेवेन सङ्गीतरत्नाकरे नान्यदेवस्पोल्लेखः कृतोऽस्तीति सङ्गीतशास्त्रानुशीलनकर्तार आहुः ।

९. चण्डेश्वरः (१३७१ वै.)

साम्प्रत-नेपाल-वारा-मण्डलान्तर्गतसिम्झौनगढनिवासी स्वर्णबुलादानादि-महादानदप् षडङ्गसहितान् वेदान् ग्राहयित्वा स्वघनदानेन ब्राह्मणान् गार्हस्थ्ये निवेशयिता सान्धिविग्रहिक-देवादित्यपौत्रस् सान्धिविग्रहिक-वीरेश्वरपुत्रो हरिसिंहदेवसान्धिविग्रहिकश् चण्डेश्वरश् ठकुरःखलु गृहस्थरत्नाकर-कृत्य-रत्नाकर-पूजारत्नाकर-दानरत्नाकर-शुद्धिरत्नाकर-विवादरत्नाकर-व्यवहार-रत्नाकराख्यान् सप्त स्मृतिवाक्यरत्नाकररूपान् रत्नाकरान् रचयामास किल । तेनाऽष्टमो राजनीतिरत्नाकरोऽपि रचितो दृश्यते । दानवाक्क्यावलि-रिति शिववाक्क्यावलिरिति च द्वौ ग्रन्थौ तस्यान्यावपि श्रूयेते । ज्योतिषो-क्त्याधारे उत्सवानान् निरूपणाय कृत्यचिन्तामणिरपि तेन रचितोऽस्तीति वदन्ति । चण्डेश्वरीप्रश्नविद्भ्येति सूर्यसिद्धान्तभाष्यमिति तदीयो द्वावन्व्यौ ग्रन्थौ च टीकारामशर्मणोल्लिखितौ दृश्येते ।

१०. ज्योतिरीश्वरः

मिथिलाक्षिप-सिम्भ्रानगडराजस्स्य हरिसिंहदेवस्स्य सभायाः पण्डितो रामेश्वरपीत्तो धीरेश्वर-पुत्तोऽयञ् ज्योतिरीश्वरो धूर्तसमागमन् नाम प्रहसन् रचयामास किल । एष ग्रन्थो नैपाल-राष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतोऽस्ति । पञ्जीसङ्ख्या-प्र. १५३६ (ता.) ।

११. गोलूहणः (१३६३ वै.)

काश्मीरकजननामसदृशनामको गोलूहणोऽयन् नैपालयमलपर्वतप्रान्तराजम् पुण्यमल्लमाश्रितः कश्चन कल्पितार्थक-संस्कृतभाषावाक्यरचनानिपुणस् संस्कृतज्ञोऽवगम्यते । एतेन रचितस् स्वर्णपत्रलेख इतिहासप्रकाशे प्रकाशितोऽस्ति । बाणभट्टरचनाकौशलातिशायिन एतद्रचनाकौशलस्स्य परिचयाय तस्स्य लेखस्स्य संस्कृतभागोऽवस्तात् प्रस्तूयते-

श्रीं स्वस्ति । सुमेहसानुसन्निभादबभ्राऽबभ्रल् लिहकनककलशसंशोभित-वरविहारमनोहर-विपणिश्चेणिसमुपविष्टसौराज्यसन्तुष्टमहाजनतरुणोविहित-नृत्योत्सवप्रहतमञ्जुमुरजजीमूतस्तनितप्रमुदितशिखण्डिमण्डल-विहितताण्डवा-डम्बरे, अम्बरधुनीवन्धुबन्धुरबन्हीयस्समुलसद्विमलकल्लोल-गिरि-कल्लोलिलीलोलकल्लोलहिन्दोलखेलन्मरालीपक्षपालीपक्षविवक्षोभविक्षिप्त-शिशिरशीकरासारवाहिगन्धवाहावधूनितापूगपुष्पायचम्पका - ऽशोक-क्षुरवक-वकुल-लवली-लवङ्गसर्वविद्ध-मुग्धस्कन्ध-माकन्द-मञ्जुल-मञ्जरीरजःपुञ्ज-पिञ्जरितपरिसरे, श्रीमति सेञ्जाभिधानवरनगरे, गरुडद्वजावताराऽपार-संसार-सागरोत्तारसेतुभूतापघनश्रीघनाराघनाधिग तप्राज्यराज्यरक्षक्षक्षम-प्रचण्डनिजभुजदण्डचण्डिमसमाक्रान्तविराटपीठाधिष्ठितप्रतिष्ठितेष्टदेवता-परि-चर्यापरायण-राजचक्रनारायण-गार्ग्यायण-गौतमाऽतिहारीतापस्तम्बादिधर्म-राजनीतिशास्त्र-निपुणप्रवृत्ता-ऽपाडराज-जगज्ज्येष्ठराजतारातरणिप्रभृति-विरु-दावली-विराजमान-परमभट्टारक-महाराजाधिराजपरमेश्वरश्चामीतपुण्यमल्ल-देवास् सान्तःपुर-परिवारास् सकुमाराश् चिरञ् जयन्तु ॥

१२. विद्याकरपण्डितः (१३६४ वै.)

विद्याकरपण्डितोऽपि यमलपर्वतप्रान्तराजम् पुण्यमल्लमाश्रितः कश्चन साहयार्थक-संस्कृतवाक्यरचनाकुशलो विपश्चित् प्रतीयते । एतेन रचितत्वेन सम्भावितस् स्वर्णपत्रलेख इतिहासप्रकाशे मुद्रितो दृश्यते ।

यद्यपि सम्बद्धे लेखेऽस्त्य रचयितृत्वं स्फुटन् नास्ति, तथापि गोल्हणरचनातः
पृथग् दृश्यमानेयं रचना विद्वाकरविपश्चित एव प्रतीयते । सुबन्धु-दण्डि-
बाणभट्टादि-रचनाकौशलातिशायिन एतद्रचनाकौशलस्य परिचयाय तस्य
लेखस्य संस्कृतभागोऽद्यस्तात् प्रस्तूयते—

श्रीं स्वस्ति । समस्तमेदिनीवल्लतलमिलदमन्द-स्फारसम्भारसौरभ्य-
सुन्दर-सरल-सालतालतमाल-हिन्तालतालीजवलीलवङ्गमपूग-पुष्पागचम्पकाशोक-
तिलक-कुरवकवकुलकुलसर्व-विद्ध-मुग्धस्स्कन्ध-माकन्द-मञ्जुलमञ्जरीरजः-
पुञ्जपिञ्जरितपर्याप्तपरिसरे, सरससरभससल्लापलीलाविलोलीवनोद्दाम-
कामकमनीयकामिनीकेलिचङ्क्रमणरणरणायितकनकनूपुररवाकर्णनाकण्ठोत्कण्ठि-
ताक्रीडसरसीमुकुशेशयोद्दण्डनालकाण्डकण्डूमन-कुण्डलित-कन्धरालीमराली-
मल्लिकावक्षपक्षपालीविवक्षोभविविक्षप्तशिशिरशीकरासारवाहिगन्धवाहापनीत-
सुरतभरखिन्न-सुप्तसीमन्तिनीनिदाघशीकरकणनिकरे, करदीकृतकोरुकणकर्णाट-
लाट-मुरल-केरल-डहालाऽङ्गवङ्गकालिङ्गमिथिलाभासवनेपालगुर्जरजालन्ध-
रान्ध्रप्रमुख-मेदिनीनाथसंसेव्यमानास्थाननिकेतनाजिरे श्रीमति सेञ्जापुरे परम-
भट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमसौगतकुलकमलविकाशनैकमात्तण्डः
(?) प्रवण्डनिजभुजदण्डचण्डिमाक्रान्तविराटपीठाधिष्ठितप्रतिष्ठितेष्टदेवता-
परिचर्यापरायण-राजचक्रनारायणः (?) गार्ग्यायणगीतमादिप्रणीतनीति-
शास्त्रनिपुणप्रण्डाऽपाडराजजगज्ज्येष्ठाऽदीविक्षतराजदीवक्षाशिक्षागुरु-राजतारा-
तरणिप्रभृतिनिज-विमलविरुदावलीविराजमान-धर्मपात्रमहीपालश्चोपुण्य-
मल्लदेवाः सान्तःपुरसकुमारास् सुचिरवै विजयिनो भवन्तु ।

१३. जयतः (१३६४ वै.)

परिमल्लदेवमहामातृज् जयसिंहमाश्रितो नेपालोपत्यकानिवासी
चन्दनवर्मणः पुत्रो जयतः १३६४ तमे वैवक्रमेऽब्दे जयसिंहाज्जया बुद्धेश्वर-
यात्रोत्सवप्रसङ्गे प्रमुदितद्विजराजपुत्रादीनां समाजेऽभिनयाय महीरावण-
वधनामकं नाटकं रचयामासेति ऐतिहासिका वदन्ति । एष ग्रन्थो नेपाल-
राष्ट्रियाभिलेखालये वर्तते । पञ्जीसङ्ख्या नू. ३६२ (ता.) अस्ति । इदानीमेव
ग्रन्थो मुद्रितोऽपि दृश्यते । भक्तपुरे सामन्तरूपेण स्थितस्य स्थितिमल्लस्य
मन्त्रित्वङ्ग कुर्वाणस्याऽस्य जयतस्सर्वपाञ्जया केनाऽपि पण्डितेन मानवन्ध्याय-
शास्त्रं नाम ग्रन्थविशेषो रचित इति च के चन ऐतिहासिकाः प्रतिपादयन्ति ।
नाटककारजयताम् मन्त्री जयतस् सर्वथा पृथगित्यन्ये । वस्तुतस् तु “नेपाले

स्थिति राजमल्लनृपतिर् भूपालचूडामणिसु तस्याऽमात्यवरोऽधिकार्य-
विटपी सत्रीति वारान्निधिः । तस्याऽर्थे मणिकाभिधेन कृतिना नेपाल-
वाचा कृता, टीका न्यायविकासिनी सुविदिता ब्रह्मोक्तधर्मस्मृतेः”
इति वचनाज् जयताज्जया न्यायविकासिनी नेपालभाषामयी टीकां कृता न तु
मानव न्यायशास्त्रमेव कृतमित्यवगम्यते । इदम् मानव न्यायशास्त्रं तु नार-
दस्मृतिरेवाऽस्तीति वदन्ति । तर्हिदम् ‘मानव न्यायशास्त्रम्’ इति नाम केना-
भिप्रायेण प्रयुक्तमिति विचारणीयम् भवति । “टीका न्यायविकासिनी
सुविदिता ब्रह्मोक्तधर्मस्मृतेः” इति मणिकोक्तिरपि विचारणीया दृश्यते ।
अद्यपि तस्मै ‘ब्रह्मोक्तधर्मः-स्मृतः’ इति पाठोऽपि दृश्यते तथापि सोऽ-
नन्वितो भाति । ब्रह्मोक्तधर्मस्मृतेरित्यस्य तु मनूक्तधर्मशास्त्रस्येत्यर्थस्-
स्यात् । तथा च मानवधर्मशास्त्रमित्यस्यापि मनूक्तधर्मसंहितेत्येवाऽर्थोऽव-
गम्यते । यथा भृगुप्रोक्ता मनुस्मृतिरस्ति तथैव नारदप्रोक्ताऽपि मनुस्मृति-
रस्तीति च वेदितव्यम् ।

१४. शिवदेवपण्डितः (१४१३ वै.)

शिवदेवपण्डितोऽयं हिमवत्खण्डान्तर्गत-ममलपर्वतप्रान्तराजम् पृथ्वी-
मल्लं समाश्रितः कञ्चन संस्कृतवाक्यदण्डकप्रणयनपटुः पण्डितः प्रतीयते ।
एतेन रचितस् स्वर्णपत्रलेख इतिहासप्रकाशे प्रकाशितो दृश्यते । एतद्रचना-
सौष्ठवपरिचयाय तस्य लेखस्य संस्कृतभाषायाऽऽर्थोऽशोऽधः प्रदर्श्यते-

अथैवस्ति । स्वस्तिकनन्धावर्तेश्च्रीविशालचतुष्पालसुधाधवल-सौधो-
त्सङ्गसङ्गताङ्गनासङ्गीतमनोहरे, हरद्वजकाराशुशुक्लनिक्षिप्तप्रतीककुसुमा-
शुगजीवातुरमणीयरमणीकटाक्षविक्षेपधारिवाहप्रमुदिततरुणजनमनश्शिखाव-
लापारे, अपारसौरभ्यलुब्धन्मधुकरमुखरसहकाराशोक-पुष्पागसुरभि-परिसरे
श्रीमति सेञ्जानगरे गरुडद्वजाऽवताराऽपारसंसार-सागरोत्तारसेतुभूतापधन-
वश्रीघनाराधनाधिगतप्राण्यराज्यरक्षारक्षमप्रचण्डनिजभुज-दण्ड-कुण्डलित-
कठिनकोदण्डनिर्मुक्तनिजितशरनिकर-निर्मितारातिप्रतीकोच्छलत्क्षतजाऽऽसव-
पानोन्मत्तोत्कट-कट-पूतनोत्ताल-वेतालकोलाहलकाहलीकृतसमरधरणीमण्डल-
मण्डलाधोशोपायनीकृतमत्तवेतण्ड-गण्डस्थल-गलन्मदामोदमुदितमधुकर-मधुर-
झाङ्कारमुखरिताऽऽस्थाननिकेतनाजिर-बलिनारायण-सूर्यचन्द्रविभुवतोत्तपमान-
राजभतार-सरस्वतीराजकण्ठाभरण-तनिकाः राज-प्रथितनारद-परमभट्टा-
रक-महाराजाधिराज-राजपरमेश्वर-राजतारातरणि-वश्रीमत्पृथ्वीमल्ल-
देवाः सान्तःपुरपरिवारा विजयिनः ।

१५. बालसरस्वतिसुमतिः (१४१४ वै.)

बालसरस्वतिसुमतिरिति प्रशस्तिकारत्वेन यमलपर्वतप्रातराज-
पृथ्वीमल्लाधिरोपितदुर्लङ्घ्यनगरस्थकोटिस्तम्भे समुल्लिखितोऽयम् प्रशस्ति-
ग्रन्थकारः पृथ्वीमल्लमाश्रितो दुर्लुप्राप्तनिवासी कश्चन कविः प्रतीयते ।
एतस्य रचनायाः काव्यसौष्ठवम् तु दुर्लभमस्ति । तथापि “धनानि दद-
ताऽर्थिभ्यो धर्मकर्माणि कुर्वता । पृथ्वीमल्लेन भूमर्त्रा तिष्ठ्यः कृत-
युगोक्तः” इत्यत्र भणितमङ्गी मनोहारिण्येव दृश्यते । कोटिस्तम्भलेखोऽ-
यमितिहासप्रकाशे मुद्रितोऽस्ति । पृथ्वीमल्लस्वीदामेणाऽत्र कवेः, लेखकस्य
जयसिंहस्य, शिल्पिनश्च शिवराजस्य चोललेखः कृतोऽवगम्यते ।

१६. धर्मगुप्तः (१४२७ वै.)

राजगुरु-विद्यार्णवापराभिधान-रामदास-पुत्रो धर्मगुप्तो जसकीति-
रामस्य प्रेरणया अभिनवपुरप्रतिष्ठामहोत्सवप्रसङ्गे नानादिदेशागतानां
सम्मानानाम् पुरस्तादभिनयाय १४२७ तमे वैवक्रमेऽब्दे रामाङ्कनाटिकां रचयि-
मात् किल । एषा नाटिका नेपालदेश एव मुद्रितोपलभ्यते । अस्मात्
चत्वारोऽङ्काः सन्ति । विषयश्चाऽऽस्वा रामराज्याभिषेकपर्यन्तो रामायण-
विषय एव । नाटिकालक्षणम् तु नाट्यप्रशास्त्रीयमस्यान् नाटिकायान् न
सम्भ्यन् घटत इति तद्विवेचकाः । रामाभिषेकनाटकम्, रामायणनाटकम्
चेत्यन्यौ द्वौ ग्रन्थावपि धर्मगुप्तकृतौ नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये काष्ठमण्डप-
नगरस्थे सङ्गृहीतौ दृश्येते । किन्तु तावपि रामाङ्कनाटिकया तुल्यो
कवचित्कवचिदेव अल्पेन चैव भेदेन युक्तौ स्त इति तत्परीक्षकाः ।

१७. धर्मराजो ज्योतिषी (१४२७ वै.)

उदुम्बरपुरीं श्वेतसरित्प्रदेशस्थामधिवसन्तम् अभयमल्ले समाश्रितोऽ-
भयमल्लताम्रपत्राभिलेखस्य रचयिता धर्मराजो ज्योतिषी संस्कृत-वाक्य-
रचनानिपुणः कोऽपि कविर् वर्तते । तस्येयमभिलेखरूपा रचना इतिहास-
प्रकाशे प्रकाशिता वर्तते । तद्वचनाचातुरीपरिचयायाऽधस्तात् तदंश
उद्धर्यते-

श्रीं स्वस्ति । अविकलभुवनभरोद्बहन-धैर्यं-प्राचुर्यं-कीर्तिकदम्बेनेवाऽ-
शेषकवलितकलेवरस्य नीहारगौरस्याऽनन्तस्येवाऽपरवत् वपुर्द्वहतस् तुहिन-
गिरेर् नितम्बे वर्तमानामभिगलितदुकूलशङ्कामिवोद्बहतया श्वेतसरिता

समलङ्कृतपरिसरप्रदेश। मुद्गुरपुरीमधिवसन्नतुलभुजवलविजितगिपुवलकामि-
नीजननयननिर्गन्धवारिपूरमुद्गुर-पमल्लमणित-मल्लरिविक्षतिपतिप्रतापानलः प्रथ-
पदभुजदण्डकुण्डलितकोदण्डखण्डनिर्गन्धच्छन्निकरप्रवाहज्जंभीकृतारिभूधरा-
ऽध्वर-संहरण-बालसोपालः काम्बोजवानायुजवाहीकपारसीकाद्भ्युद्यतावरेत्न-
सङ्घसाहर(?) - समुद्रः शबल(?) - सामन्तमण्डलीमौलिमण्डितचरणसरोजस्
सपरिवारश्च श्रीमानभयमल्लश्चिरञ्जयतु ।

१८. मणिकः (१४३४ वै.)

नाट्यवेदविचारश्च-राजवर्धन-मुद्गुर मणिकोऽयम् नेपालराज-स्थिति-
मल्लभाविश्रतः कश्चन कविः प्रतीयते । अनेन १४३४ तमे वैककमेऽब्दे
स्थितिमल्लज्येष्ठ-पुत्रस्य धर्ममल्लस्य कन्यामहोत्सवस्य प्रसङ्गेऽभिनयाय
[अभिनव-]राजवानन्दन् नाम नाटकं रचितम्, धर्ममल्लस्यैव विवाहोत्सवस्य
प्रसङ्गेऽभिनयाम् च भरवानन्दन् नाम नाटकं रचितम् दृश्यते इत्येतिहासिका
ग्राह्यः । तत्र द्वितीयम् नाटकं पठ्यादङ्कात् परञ्च खण्डितम् नेपालराष्ट्रियाभि-
लेखालये सङ्गृहीतम् प्राप्यते । पञ्जीसङ्ख्या प्र. १०७८ (ता.) । एतन्
नाटकमिदानीम् मुद्रितञ्च चापलभ्यते ।

१९. विद्यानन्दनाथः

नेपालराज-स्थितिमल्ल-शासनकाले (१४३७-१४५२ वै.) विद्या-
नन्दनाथेन ज्ञानदीपविमर्जिनी नाम ग्रन्थो विरचितोऽवगम्यते । स च ग्रन्थो
नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सुरक्षितो वर्तते । पञ्जीसङ्ख्या प्र. १२६१ (ता.) ;
१५५६ (ता.) ।

२०. राजा यक्षमल्लः (शासनकालः १४८५-१५३६ वै.)

ज्योतिर्मल्लमुत्तरे नेपालेऽवधरो यक्षमल्लः [आर्यतारा-]सङ्घरास्तोत्रम्
नाम स्तव-काव्यं रचयामास विश्वः । अस्य हस्तलेखो नेपाल-राष्ट्रियाभिलेखा-
लये सङ्गृहीतो वर्तते । पञ्जीसङ्ख्या- द्वि २३६ [सु. र.] ; [सटीकम्] वृ.
६०४ ; च. ३ (च. ७०?) ।

२१. गयपतिः

यक्षमल्लशासनकाले (१४८५-१५३६ वै.) वर्तमानो नेपाल-तलित-
पुरनिवासी तेजोवर्धनकुलजस् तेजरामपोद्गः पञ्चाग्निसेविनो वेदज्ञस्याऽ-

ग्नित्वितस् तेजहर्षस्स्य पुत्रो रुद्रदास-पाण्डुकयोरनुजो गयपतिः अस्तिमान्वय-
 चूडामणोर् यक्षमल्लदेवभूपतिः कुमारस्स्य रायमल्ल-देवस्स्य कनकतुलापुरुष-
 महादानयज्जोत्सवस्स्य प्रसङ्गे प्रयोक्तुम् चतुरङ्क-महाभारतम् नाम नाटकं
 रचयामास । तत्पुस्तकम् नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतम् दृश्यते ।
 पञ्जीसङ्ख्या प्र. ४४६ । अतश् चतुरङ्कमहाभारतनाटककारो मणिनाग-
 राज इति टीकारामङ्गमणः प्रतिपादयन् दृष्टिपूर्णम् दृश्यते । तत्र “तेजो-
 वर्धनवंशपञ्चकज-रविश् श्रीतेजरागात्मजः पञ्चाम्यर्चन-वेदशास्त्र-विदितश्
 श्रीतेजहर्षोऽग्नित्वित् । पुत्रश् तस्स्य च रुद्रदास इति यस् तस्स्याऽनुजःपाण्डु-
 कस् तस्स्यैवाऽनुज एव यो गयपतिस् संराजतेऽसौ सुधीः ॥ तेनेदं रचितम्”
 इति ग्रन्थकारोक्तिर् द्रष्टव्या । एतद्विषये पूर्णिमायाप् षट्त्रिंशत्तमेऽङ्केऽपि
 सामग्री उपलब्धते ।

२२. मुरारि-मिश्रः

नेपाल-मोरङ्गमण्डलनिवासी मुरारिर् मिश्रश् षोडश्याश् शताब्दयाः
 पूर्वोऽर्धे शुभकर्मनिर्णयालयन् धर्मशास्त्र (निवन्ध) ग्रन्थं रचयामासेति नेपाल-
 परिचयग्रन्थे रामकुमारः पाँडेः कथयति । अधिकवत् विवरणम् तेन नैव दत्तम् ।
 नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्स्य मुद्रिते सङ्क्षिप्ते सूचीपत्रे तु स ग्रन्थो नैवी-
 लिखितोऽस्ति ।

२३. शुभराजश् शूद्रः

‘नेपाल-वैशाख्यो’ (मक्तपुरे ?) रायमल्ल-शासन-काले (१५३८-
 १५५३ वै.) वर्तमानः स्ववर्णगौरवमाकलय्य “अस्तिशूद्रान्वये जातोऽ-
 भयराजकवीश्वरः । तत्पुत्रश् शुभराजोऽसौ तेनेदं रचितं शुभम्” इति
 वाक्येनाऽऽत्मानं शूद्रकुलजमुद्घोषयन् शुभराजः खलु पाण्डवविजय-नाटकम्,
 रूपमञ्जरीपरिणयनाटकम् च रचयामास । तयोर् ग्रन्थयोर् हस्तलिखितपुस्तके
 राष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीते दृश्येते । पञ्जीसङ्ख्या प्र. ६६४; च. ४८ ।
 पूर्णिमायाप् षट्त्रिंशत्तमेऽङ्केऽप्यपि विषय उल्लिखितोऽस्ति ।

२४. बलभद्रो ज्योतिर्विद् (१५५२ वै.-?)

नेपाल-पल्लवर्षतमण्डलनिवासी कमलाकरप्रवृत्ता हरिपालनप्ता
 वसन्तपुत्रो कौशिकान्वयजन्मा बलभद्रो ज्योतिर्वित् खलु शररसमनुमित-
 शाके (१४६५ + १३५ = १६०० वै.) चैत्रे शुक्लेतरद्वितीयायाङ्क गुरुवासरे

भास्वत्या बालावबोधिनीन् टीकां हर्षकरां (?) रचयित्वा पूर्णाञ्चकार किल । तस्मात् टीकायास् समाप्ता श्रीमहाराजाधिराजश्रीमान-साहि-भुज्ज्य मानराज्ये श्रीमज्जुमिलादेशे...सञ्ज्ञके नगरे कौशिकान्वयजन्मा बलभद्रनामा ज्योतिर्विद् बालावबोधिनीमिमांस् टीकां कृतवान्" इत्युल्लिखितमिति नेपाल-राष्ट्रियपुस्तकालयप्रकाशिते ज्योतिषग्रन्थसूचीपत्रे द्वितीये खण्डे दृश्यते । एषा टीका वाराणस्यादिषु भारतप्रदेशेष्वपि प्रतिष्ठाम् प्रापेत्त्ववगम्यते । पूर्णि-मायाः एकात्रल्लिखेऽङ्केऽप्यव विषय उल्लिखितो दृश्यते ।

२५. महेश् ठक्कुरः (१६१३ वै.)

जनकपुरनिवासित्वेन सम्भाव्यमानः खण्डबलाकुले जातस् श्वेठक्कुरा-ऽपरनामधेयो महेश् ठक्कुरोऽनेकान् ग्रन्थांश् चकार किल । तत्सम्बन्धे धनुषा-क्षेत्रे एकस्मिन् शिलालेखे "आसीत् पण्डितमण्डलाभ्युपगता भूमण्डलाऽ-खण्डलो जातः खण्डबलाकुले गिरिसुताभवतो महेश कृती । शाके रत्न-तुरङ्गमश्रुतिमहीसर्लक्षिते हायने वाग्देवीकृपयाऽऽशु येन मिथि-लादेशस् समस्तोऽर्जितः" इत्युदटङ्कितमस्तीति वदन्ति । महीरावणवध-नाटकपरिशिष्टे ज्ञानमणिनेपालेनाऽप्यव विषय उल्लिखितो दृश्यते ।

२६. राजा द्रव्यसाहः (शा.का. १६१६-१६२७ वै.)

चित्तविलासेन द्रव्यसाहिरित्युल्लिखितो धरणीधरकर्मलिखित-गोरक्ष-राजवंशावली दर्बेनामेत्युल्लिखितः कवितानिकशोपलकारेण लक्ष्मणकविना दर्भवंमेत्युदटङ्कितो गोर्खाराज्यस्य प्रथमो राजर्षिः । सिद्धम् सम्प्रति द्रव्य-साह इति उच्यमानोऽप्यव जनश् चमत्कारमञ्जरीञ् चकार किल । तस्मात् चमत्कारमञ्जरी राज्याभिषेकविधाननामकम् पद्यः प्रकाश इत्युच्यमानो ग्रन्थो नेपालदेश एव मुद्रितः सम्प्रत्युपलभ्यते । 'चमत्कारयोगरहस्यम्' इति ग्रन्थोऽपि द्रव्यसाहकृतित्वेन केन चिदुल्लिखितो दृश्यते; तत्परिचयतदुप-लब्धिस्थानादिकन् तु तेन किमप्युल्लिखितम् न दृश्यते ।

२७. चित्तविलासः

रामसाहिराज्यकाले (१६६३-१६६० वै.) वर्तमानो यद् कवी राम-साहिर्ग्रेणया राजवंशावलीञ् चकार । इयं राजवंशावली इतिहासप्रकाशादिषु मुद्रितोपलभ्यते । अस्माकं वंशावली केवलं सप्तैव पद्यानि सन्ति । अस्माकं वंशावली रामसाहिपूर्वजानामुल्लेखोऽस्ति । अस्याः प्रथमम् पद्यञ्

“जगत्कर्ता विजयते करुणावरुणालयः । राजरूपेण रमते यः प्रजाऽ-
नुग्रहेच्छया” इति, अन्तिमम् पद्यञ्च” कृता चित्तविलासेन कारिता
रामसाहिता । राजवंशावली भूयाद् भूतो वृद्धिगामिनी इति वर्तते ।

२८. रामोपाध्यायः

अस्मत् पूर्वश् चतुर्दशोऽस्मन्मातृवंशजश्च त्रिदुर्गाचलमण्डलान्तर्गत-
मानुङ्गग्रामनिवासी त्रिदुर्गाचलमण्डलराजस्य अहर्बन्धीरसेनस्य शासनस्य
काले (१६२८-१६८७ वै.) वर्तमानत्वेन सम्भावितस् सत्त्वधरसूनु रामो-
पाध्यायः खोदालो नेपालस्थकान्यकुब्जप्राक्मण्डले प्रचलिता रामुपद्धतय इति
प्रसिद्धा अग्निस्स्थापना-ग्रहशान्ति-चूडोपनयन-विवाहा-अन्त्यपद्धतीश्च आद्य-
पद्धतीश्च चकार किल । एतस्य विषयस्योल्लेखः पूर्वराजगुरुजुननाथपण्डित-
पुत्रप्रयागराजपण्डितेन संस्कृतसंस्कृतेर् द्वितीयेऽङ्के २०३१ तमे वैक्रमेऽब्दे
प्रकाशिते चतुर्दशे पृष्ठे कृतोऽस्ति । बालकृष्णाचार्येण वाराणस्याम् मुद्रा-
पितायामन्त्यपद्धतौ नवमे पृष्ठे “सत्त्वधरतनूजेन रामोपाध्यायसूरिणा ।
नत्वा विष्णेश्वरन् देवञ्च क्रियते चाऽन्त्यपद्धतिः” इति श्लोको मुद्रा-
द्रितोऽपि दृश्यते ।

२९. राजा जगज्ज्योतिर्मल्लः (शा.का. १६७४-१६८९वै.)

नेपाल-भक्तपुरराजो जगज्ज्योतिर्मल्लश्च श्लोकसारसङ्ग्रहः (नीतिश्लोक-
सङ्ग्रहः), सङ्गीतचिन्तामणिः, सङ्गीतसर्वस्वम्, मृदङ्गगोत्पत्तिः, प्रभातकृत्य-
विधानपद्धतिः, स्तोत्रसङ्ग्रहः इति ग्रन्थान् प्रणिनाय किल । इमे ग्रन्था नैपाल-
राष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीता दृश्यन्ते । हरगौरीविवाह-कुञ्जविहार-मुदित-
कुवलयारण्य-कीचकवधनृत्यादि-रूपकग्रन्था अपि जगज्ज्योतिर्मल्लेन रचिता
उच्यन्ते । किन्तु ते प्रायेण मैथिलभाषामया गीतिनृत्तप्रधाना ग्रन्थाः, न तु
भास-कालिदास-शूद्रक-भट्टभूषि-श्रीहर्ष-राजशेखर-—मुरारिमिश्र-विद्याश-
दत्त-भट्टनारायण-जयदेवादिकृतनाट्यग्रन्थसदृशा ग्रन्था इति चाऽवगम्यते ।
जगज्ज्योतिर्मल्लेन कृतेत्युच्यमाना महासामन्त-जयदत्त-रचितस्याऽऽश्वशास्त्र-
ग्रन्थस्याऽऽश्ववेदचक्रनामकस्य संस्कृतटीका १६७५ तमे वैक्रमेऽब्दे लिखिता
पूर्णा १८०० ग्रन्थात्मिका बोधलभ्यते नैपालराष्ट्रियाभिलेखालये । पञ्जी-
सङ्ख्या प्र. ३४१ ।

३०. वंशमणिः

जगज्ज्योतिर्मल्लशासनकाले (१६७४-१६८९ वै.) वर्तमानो जनक-

जनपदजो भारद्वाजकुलजन्मा रामचन्द्रशर्मणः पुत्रो वंशमणिः कृष्णचरित्त-
काव्यम्, हरिकेलिकाव्यम्, बुद्धिबलक्रीडाप्रतिपादिका चतुरङ्गतरङ्ग-
गिणीम्, सङ्गीतभास्कराकख्यां सङ्गीतचन्द्रटीकाञ्च चकार किल । तत्त-
कृष्णचरित्तकाव्यन् त्वपूर्णमेवोपलब्धते । वंशमणिः प्रतापमल्लसंरक्षणे
स्थित्वा प्रतापमल्लकृततुलापुरुषदानमहोत्सवसमयेऽभिनयाय गीतदिगम्बरन्
नाम रूपकमपि प्रणिनाय किल । अथञ्च ग्रन्थः कालिदासादिप्रणीतसंस्कृतरूपक-
सदृशो न, किन्तु प्राचीनहृन्दवभाषामयो गीतिनृत्यप्रधानो रूपकग्रन्थ इति
प्रतीयते । एते ग्रन्था नैपालराष्ट्रियाभिलेखालये वर्तन्ते ।

३१. राजा लक्ष्मीनरसिंहः

(शा. का. १६७५-१७३१ वै.)

नैपालकान्तिपुरराजो लक्ष्मीनरसिंहः पुष्पचिन्तामणिले, लघुन् धर्म-
शास्त्रनिबन्धग्रन्थञ्चकार किल । किन्तु ग्रन्थकारनामविषये ग्रन्थे प्रमाणञ्च
किमपि नोपलब्धते । नैपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्थे एकस्मिन् नैवरलिपि-
लिखितपुस्तके (पञ्जीसङ्ख्या-प्र. ३६२) ग्रन्थे “गते शरदि नेपाले चन्द्र-
नागाधिपत्ये युते (७८१) । द्वादश्याम् मार्गकृष्णेऽमुम् बुधो विश्वे-
श्वरोऽलिखित्” इत्युल्लिखितन् दृश्यते इति पुष्पचिन्तामणिसम्पादक-
श्रीजयमन्तमिश्रमहाभागः प्रतिपादयति । तत्त विश्वेश्वरो ग्रन्थकारत्वेन वा
लिपिकरत्वेन वोल्लिखित इति बुधा विचारयन्तु । मुद्रितश्चाऽयञ्च ग्रन्थः ।

३२. काशिनाथः (१६७५ वै.)

काशिनाथः कविर् यदुवंशमहाकाव्यं रचयामास किल । एतस्य
महाकाव्यस्य १६७५ तमे वैकृष्णेऽब्दे लिखितम् पुस्तकन् नैपालराष्ट्रियाभि-
लेखालये सङ्गृहीतन् दृश्यते । पञ्जीसङ्ख्या- प्र. १४२७; तृ. ३३८ ।

३३. रामभद्रशर्मा (कुनुशर्मा ?)

नैपाल-ललितपुरराजः सिद्धिनरसिंहमल्ल-श्रीनिवासमल्लसमये
(१६७५-१७४१ वै.) वर्तमानो रामभद्रशर्मा खलु ललितपुरवर्णनपराञ्च
कीर्तिपताकाञ्चकार किल । मुद्रिते कीर्तिपताकाव्ये ग्रन्थे तु कर्तुर्नाम कुनु-
शर्मसि वर्तते । सा च कीर्तिपताका नरहरिनाथकृतभाषानुवादसहिता मुद्रि-
तोपलब्धते । अनेन रामभद्रेण हरिश्चन्द्रविजयनाटकम् (हरिश्चन्द्रनृत्यम्),
गोपीचन्द्रनाटकञ्च कृतमुपलब्धते । ललितकुवलयारण्यमदालसानाटकञ्चाऽ-

नेन प्रतिसंस्कृतम् प्रतीयते । एतेषां ग्रन्थानां हस्तलिखितपुस्तकानि नेपाल-
राष्ट्रियाभिलेखालये वर्तन्ते । पञ्जीसङ्ख्या- प्र. १४७३, १६८२, १७०८;
१७२२; प्र. १०७७ (ता.) ।

३४. राजा प्रतापमल्लः (शा. का. १६६८-१७३१ वं.)

विद्वान् धार्मिको विलासी कवी राजेत्पुञ्ज्यमानो नेपाल-कान्तिपुर-
राजः प्रतापमल्लो बहुनाड कवित्वपूर्णानां शिलाखेखानां स्तोत्राणां च रच-
यिताऽवगम्यते । अनेन रचितास् स्तोत्ररूपाश् शिलाभिलेखास् संस्कृत-
सन्देशादिषु मुद्रिताः प्राप्यन्ते । अस्य देव्यपराधक्षमापनस्तोत्रानुकारि
सर्वापराधक्षमा (पन)स्तोत्रम् नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतम्
प्राप्यते । पञ्जीसङ्ख्या-तृ. ३२ (द्र.प्र. ८८२) । अस्य स्तोत्रग्रन्थेषु भुजङ्ग-
दशकम्, वृष्टिचिन्तामणिः, नृत्तेश्वरदशकम्, नारायणस्तोत्रम्, महेशा-
ष्टकम्, वज्रयोगिण्याः कामदं स्तोत्रम्, शिवरूपमीमसेनस्तोत्रञ्च गण्य-
न्ते । प्रतापमल्लस्य पत्न्या लालमल्ल्या रचितावपि द्वौ श्लोकौ काष्ठमण्डपा-
ऽन्तर्गत-ठमेलटोल्लकस्थ-चित्रमशीलविहारे सुरकिशते शतसाहसिकायाः प्रज्ञा-
पारमितायाः पुस्तकस्य परिकेपे उल्लिखितौ विद्येते इति तदनुशीलका
वदन्ति ।

३५. मान्धातृसिंहः

प्रतापमल्लसङ्गृहीतापुरतत्त्वेन प्रधानमन्त्रितुल्यशक्तित्वेन प्रोच्य-
मानो मान्धातृसिंहो गीतकेशवन् नाम वाङ्मयकवि-जयदेवरचितगीतगोविन्दाऽ-
नुकारि काव्यं रचयामास किल । एतस्य ग्रन्थस्य १७३४ तमे बँकमे वर्षे
लिखितः पूर्णो हस्तलेखो नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये वर्तते । पञ्जीसङ्ख्या-
तृ. ६८ । मान्धातृसिंहेन कर्मविपाकपञ्जिकाऽपि कृतेति केचिदाहुः ।

३६. वीरेश्वरोऽर्ज्यालः (१७३७ वं.)

नेपाल-गोर्खामण्डलनिवासी पृथ्वीपतिसाहम् मौलरूपेणाऽऽश्रितो नारा-
यणदासाऽर्ज्यालपुत्रोद्धवदासवंशजो जयभद्रप्रपौत्रः परशुरामपौत्र इन्द्रमणि-
तृतीयपुत्रो वीरेश्वरोऽर्ज्यालः पृथ्वीपतिप्रतिमाधारस्तम्भोत्कीर्णाञ्चतुश्लो-
काम् प्रशस्तिम् १७३७ तमे बँकमेऽब्दे चकार । तस्याम् प्रशस्तौ "गोर्खाधीश-
महाराजपृथ्वीपतिनृपाज्जया । वीरेश्वरेण विदुषा प्रशस्तौ रचिता
शुभा" इत्यन्तिमश्च श्लोको वर्तते इति तदनुसन्धात्तार आहुः ।

३७. नवमीसिंहो भण्डेलः (राजभण्डारी)

नैपाल-कान्तिपुरराज-भूपालेन्द्रमल्ल-शासनकाले (१७४४-१७५७वै.) कान्तिपुरे वर्तमानः शिवकृष्ण-पौत्रो मानसिंहपुत्रस् सुमङ्गलाकुक्षिजो नवमीसिंहो भण्डेलः खलु तन्त्रचिन्तामणिः, पुष्परत्नाकरः, चण्डीभक्तिविनोदिनी, कुलमुक्तिकल्लोलिनी इति शाक्ततन्त्राचारसम्बद्धान् ग्रन्थान् रचयामास किल । तेषु ग्रन्थेषु मध्ये चण्डीभक्तिविनोदिनी तद्वर्णधरैर् मुद्रापयित्वा प्रकाशितोपलभ्यते । पुष्परत्नाकरोऽपीदानीम् मुद्रितोऽस्ति । अन्यो ग्रन्थो नैपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतो दृश्यते । पञ्जीसङ्ख्या -प्र. ८, ८७६; हि. ३७५; प्र. १८२ ।

३८. राजा भूपतीन्द्रमल्लः (१७५३-१७७६ वै.)

नैपाल-भक्तपुरराजो भूपतीन्द्रमल्लः खलु देवप्रतिष्ठानिष्ठपूजाविद्भ्यादिकान् ग्रन्थान् प्रणिनाय किल । एतेन लोकभाषया रचितस्य महाभारतनाटकस्य १७५६ तमे वेंचकमेऽब्दे लिखितम् पुस्तकम्, विद्याविलापनाटकस्य १७७७ तमे वेंचकमेऽब्दे लिखितम् पुस्तकम् च नैपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतम् दृश्यते (पञ्जीसङ्ख्या-प्र. ३६२; च. ६३६) । मुद्रितम् चैतन् नाटकद्वयमिति सूर्यविक्रमो वदति (ने. उ. म. इ. पृ. सङ्. २३४) । माघवा-
ऽनञ्जनाटकम्, रविमणीपरिणयनाटकम् चेति अन्यदपि रूपकद्वयम् भूपतीन्द्र-
मल्लेन कृतम् प्रबोधचन्द्रेणोल्लिखितमस्तीति च स एवाऽऽह । ग्रन्थान्यपि
उवाहरणनाटकादीनि बहूनि रूपकाणि भूपतीन्द्रमल्लेन कृतानीति वदन्ति ।
किन्तु तत्समाननामकानि बहूनि रूपकाणि रणजिन्मल्लेन कृतानीत्यप्युल्लेखः
कुर्वते । एतानि लोकभाषागीतिमयानि नाट्यानि भासकालिदासादिरचित-
स्वप्नवासवदत्ताऽभिज्ञानशाकुन्तलादिरूपकसदृशानि रूपकाणि तु न सन्तीति
नैपाल-संस्कृतग्रन्थकार-परिचयप्रदाने तेषामुल्लेखोऽकर्तुं शक्यः प्रतीयते ।

३९. गोपालः (१७८३ वै.)

बलिसुतोऽयं गोपालः करिकौतुकं करिकौतुकवै, वा नाम गजशास्त्र-
ग्रन्थं रचयामास किल । तेन स्वग्रन्थसमाप्तावेवमुल्लेखः कृतो दृश्यते-
“अब्दे
नागयुगाङ्गशीतकिरणे तंषे तिथौ पक्षतौ, कृष्णायामिनवासरे मृगशिरस्-
साध्योल्लसन्कौलवे । सम्पूर्णं कृतवानयं गजहितायाऽऽज्ञामवाप्या-
वनीपालादेः करिकौतुकम् बलिसुतो गोपालनामाऽवनी ॥ न स्थायि

चञ्चलवै, धर्मं तनुजानामिह विक्षतौ । चिरस्थाय्यक्षरञ्च शास्त्राऽ-
करोत् करिणिकौतुकम् ॥ निन्दन्तु दुर्जनास् सर्वे स्तुतिञ्च कुर्वन्तु सज्जनाः ।
सममेवाञ्जलिन् तेभ्यो बद्ध्वाऽकारि द्द्विपाक्षरम्” इति । अनेनोल्-
लिखितोऽब्दश्चकान्ताब्द इत्यवगम्यते इत्यनेन १७८३ तमे वैष्णवमेऽब्देऽयञ्च
ग्रन्थः पूर्णः कृतो मन्तव्यः ।

४०. धनश्यामः

जगज्ज्योतिर्मलदीहिभानन्तसिंह-नियोगि-धनश्याम-कृता हस्तमुक्ता-
बलीसारसमुद्भूतिकावल्या हस्तमुक्ताबली-टीका नैपाल-राष्ट्रियाभिलेखालयेन
मुद्रापिताऽस्ति ।

४१. राजा जगज्जयमल्लः (शा.का. १७७६-१७९१)

नैपाल-कान्तिपुरराजो जगज्जयमल्लः पुराणमेव प्रबोधचन्द्रोदय-
नाटकमभिनयाय सङ्क्षिप्तम् प्रतिस्संस्कृतञ्च कृत्वा अभिनवप्रबोधचन्द्रोदयन्
नाटकञ्चकार किल । पशुपतिभट्टारकयात्राप्रसङ्गेन समवेतानान् दिग्ग-
वासिनाम् वेदान्तिनाम् तपस्विनाम् च विबुधानां समाजेऽभिनयार्थवेदं संस्कृत-
नाटकं रचितमिति तदीयमूलधारवाक्यादवगम्यते । एतस्य नाटकस्य
हस्तलिखितम् पुस्तकञ्च नैपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतञ्च दृश्यते ।
पञ्जीसङ्ख्या प्र. ११५४ ।

४२. राजा रणजिन्मल्लः (शा.का. १७७६-१८२६ वै)

नैपाल-भक्तपुरराजो रणजिन्मल्लो ग्रहगणितविषयाञ्च गणितमञ्ज-
रीम्, सङ्गीतशास्त्रविषयं सङ्गीतचूडामणिञ्च प्रणिनाय किल । २०२०
तमे वैष्णवमेऽब्दे मुद्रिते सङ्क्षिप्ते सूचीपत्रे गणितमञ्जर्या उल्लेखो नोप-
लभ्यते, तथापि देवीप्रसादलम्कालस्मृतिद्वारेण ज्योतिषविषयक-बृहत्सूचीपत्रे
तुल्लेखः प्राप्यते । एतेन ग्रन्थेन ग्रहगणितज्ञानविषये किञ्चित् सौविध्यवै-
र्यधितमिति तदभिज्ञा एव निरूपयितुम् प्रभवन्ति । सङ्गीतचूडामणिस्तु
उक्ते सङ्क्षिप्ते सूचीपत्रेऽपि उल्लिखितोऽस्ति । पञ्जीसङ्ख्या-प्र. ३६६-७ ।
एतस्य ग्रन्थस्योपयोगिताविशेषञ्च सङ्गीतज्ञा एव निर्धारयितुं शक्नु-
वन्ति । रणजिन्मल्लेन रचितेषु रूपकेषु रामचरितम्, माधवानलकामकन्दता
च मुद्रिते अपि स्त इति सूर्यविवक्रमो वदति (ने. उ. म. इ., पृ. २३५) ।
रणजिता रचितानि उपाहरणनाटकम्, ग्रन्थकासुरवधोपाकृत्यनाटकम्, कृष्ण-

चरित्तनाटकम्, सदनचरित्तनाटकम्, लोका- (कोला ?-) सुरवधोपाकस्यान-
नाटकम्, त्रिवत्वारिजदलककं रामावधनाटकम् चेति षडन्यायि नाटकानि च
प्रबोधचन्द्रवागचि-कृतोत्तलैखाधारे सूदक्षिक्रमेणोल्लिखितानि दृश्यन्ते (ते.उ.
म. इ., पृ. २३७-२३८) । अन्यान्यपि इन्द्रविजयनाटक-कृष्णकैलासयात्रो-
पाकस्याननाटक-खट्वासुरवधोपाकस्याननाटक-चन्द्राङ्गदोपाकस्याननाटक-
मान्वाहोपाकस्याननाटकादीनि उपदशानि रूपकाणि रणजिन्मल्लविरचितत्वे-
नोल्लिखितानि दृश्यन्ते । किन्तिवमानि सर्वाण्यपि रूपकाणि प्रायेण लोक-
भाषानिवद्धानि लोकमनोरञ्जनमात्रपराणि विलम्बणानि भीतिरूपकाणि
प्रतीयन्ते, न तु भासकालिदासादिरचितरूपकसदृशानीति च स्मर्तव्यम् ।
एषां रूपकाणाम् मध्ये केषाञ्चन पुस्तकानि नेपालराष्ट्रियामिलेखालये च
सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते । पञ्जीसङ्ख्या-अन्ध, प्र. ३६५; इन्द्र, प्र. ३६५;
उषा, प्र. ३६५; कंसवध, (कृष्णचरित्त.) प्र. १३६२; कृष्णकै., तृ. ११६-२;
कृष्णच., प्र. ३६०; कृष्णचरित्तो., प्र. ३६५; कोला, प्र. ३३९, ३६५;
खट्वा, प्र. ३६५; चन्द्राङ्गदो., प्र. ३६५; रामा, प्र. ३४५, १४१८,
द्वि. ३५९ च ६३६ ।

४३. नीलकण्ठः

नेपालभक्तपुरराजं रणजिन्मल्लमाश्रितो नीलकण्ठः खलु ग्रहणा-
धिकाराख्यं (ग्रहणाधिकारटीकाम्)? चन्द्रग्रहणोदाहरणाख्यं सूर्यग्रहणाधि-
कारोदाहरणाख्यञ्च ज्योतिषग्रन्थं रचयामास किल । स जैमिनिसूत्रटीकाञ्च
ज्योतिषविषयाञ्चकार । नीलकण्ठाख्येन केन चिद् रचितो ज्योतिषकोमुदो
समाविवेकश् चेति द्वौ ग्रन्थावपि नेपालराष्ट्रियामिलेखालयसूचीपत्रे दृश्येते ।

४४. गणेशः

नेपाल-भक्तपुरराज-रणजिन्मल्लसमये (१७७६-१८२६ वे.) वर्त-
मानो गणेशो नाम कश्चन कवी रामचरित्तन् नाम काव्यं रचयामास किल ।
रामचरित्तन् नाम एकम् पुस्तकम् नेपालराष्ट्रियामिलेखालये स्थितम् दृश्यते ।
पञ्जीसङ्ख्या-प्र. ३३० । तत् परीक्षणीयञ्च वतते ।

४५. प्रेमनिधिपन्तः Ku

कूर्मचलनिवासिन उमापतिपन्तस्य पुत्रश्च ज्ञानग्रामशिलाङ्गरकुम्भा-

तदस्थपर्वतमण्डलराजम् मलैर्वन्ममाविश्वतो भारद्वाजसंगोत्तमः प्रेमनिधिपम्भः
पर्वतमण्डले स्थित्वाऽपि प्रायश्चित्तप्रदीपादीन् काश्चन ग्रन्थान् प्रणिनाम
किल । प्रेमनिधिना शिवताण्डवटीकाम् मल्लादर्शकव्याजम् मलैर्वन्मवर्ण-
वर्णनेन सह स्वपरिचयस्य प्रदानार्थं बलं लिखितमवगम्यते- “यस्स्योद्-
द्योतमती सती गुणवती माता पितोमपुतिर् नाम प्रेमनिधोति पस्त-
कुलम्भः कूर्माचलो जन्मम्भः । तेनाऽष्टाब्धिषट्तिन्दुशाकगसितान्धोर्जा-
दधतित्थ्यर्कनिट्-काले श्रीशिवताण्डवस्य विहितं सट्टिप्पणं सस्व-
रम्” इति । एतेनैव ग्रन्थः १६४८ तमे शकान्ताब्दे (१७८३ तमे वैकृमाब्दे)
रचित इति स्पष्टतया ज्ञायते । प्रेमनिधये मलयवर्मणा काव्यानां शोभनेन
गृहमपि वस्तुमभूदित्यपि “यन्त्रस्योपासकोऽयम् क्षितिपतितिलकश्च
श्रीमलैर्वन्मनामा काश्चिद् गेहं सुसौधन् निजकुलचरितानल्पसन्दर्श-
कस्य । मल्लादर्शस्य कर्त्तुं स्वगुरुकरुणया प्रेमनिदध्यादृक्कव्याय
श्चदधाभिर् यो ददाति प्रणिभवतुतमामेष पूर्णाखिलार्थः” इति प्रेम-
निधिलेखाद् ज्ञायते । प्रेमनिधिः १७८० तमे वैकृमाब्दे प्रायश्चित्तप्रदीपन्
चकारेति केचित् । गोपीनाथकविराजस्तु १६७५ तमे शकान्ताब्दे (१८१० तमे
वैकृमाब्दे) प्रेमनिधिः प्रायश्चित्तप्रदीपन् चकारेति वदति । प्रायश्चित्तप्रदी-
पस्य केषु चन पुस्तकेषु अर्द्धायाणामन्तेषु तस्यतस्मादृद्ध्यायस्य सारांशो
नैपालीयभाषायामपि दत्तोऽवगम्यते । प्रेमनिधिकृताञ्च च गोपीनाथादखुलि-
खिता ग्रन्था इमे - कार्तवीर्यसपया, धृतदानपद्धतिः (धृतदानरत्नर्व वा);
नित्यप्रयोगरत्नाकरः, धर्मशास्त्रविषयकः पृथ्वीप्रेमोदयः, प्रयोगरत्नम्; प्राम-
श्चित्तप्रदीपः, भक्तितरङ्गिणी, मल्लादर्शकव्याया शिवताण्डवटीका, शब्दार्थ-
चिन्तामणिर् नाम शारदातिलकव्याख्या चेति । ‘मल्लादर्शं प्रेमनिधिना
तन्त्रप्रामाण्यविषये षट्ठोजिदीक्षितमतञ्च खण्डयित्वा स्वमतयं युक्तिभिस्
स्थापितमस्ति, तन्त्राणां श्रुतिमूलकत्वमस्वीकृत्य स्वतःप्रामाण्यमङ्गीकृत-
मस्ति’ इति च गोपीनाथः प्रतिपादयति । “तन्त्रराजस्य सुदर्शनाख्या
टीका प्रेमनिधिकृतित्वेन पण्डितनिकाये प्रसिद्धाऽस्ति, तथापि सा प्रेम-
निधितृतीयपत्न्याः प्राणमञ्जरीः कृतित्वेनाऽऽत्मानमाविष्करोति”
इति च ‘काशी की सारस्वत साधना’ इति ग्रन्थे गोपीनाथ आह । नित्य-
प्रयोगरत्नाकर-पृथ्वीप्रेमोदय-प्रयोगरत्न-प्रायश्चित्तप्रदीप-भक्तितरङ्गिणी-
मल्लादर्श-शब्दार्थचिन्तामणि-इत्येते लिखितपुस्तकानि नैपालराष्ट्रियाऽभिलेखा-
लयेऽपि सज्जगृहीतान्यवगम्यन्ते । पृथ्वीसख्या- नित्य तु. ३६०, पृथ्वी.

च. ७४०, प्रयो. प्र. १२४७?, प्रायश्च. प्र. १७५, च. ११२; भक्ति.तु. २४, मत्ता.
च. ७६८, शब्दार्थ. च. १३६, ६४? ।

४६. गौरीश्वरः [पांडेः]

कूर्माचलाभिजनो नेपालत्रितुङ्गाचलमण्डलराजगुरु गोवक्षदेसाधीश-
नरभूपालसाहसिध्वतः कृष्णपीत्तो लक्ष्मणपुत्तो गौरीश्वरो नवश्लोकम्
भुवनेश्वरीस्तवं रचयामास किल । तत्स्तोत्रलेखो राष्ट्रियाभिलेखालये
वर्तते । पञ्जीसङ्ख्या प्र. १६११, च. ६३० । १८४२ तमे वैक्रमेऽन्वे श्रीधन-
श्यामेन लिखितक ग्रहदीपिकापुस्तकम् नेपालराष्ट्रियपुस्तकालये स्थितमिति
तदीयमुद्भितसूचीपत्रे द्वितीयभागे उल्लिखितमस्ति । तत्तु ग्रहदीपिकामा रच-
यिता गौरीश्वर उक्तोऽस्ति । कोऽयं गौरीश्वर इति विवेचनोऽन्वेषणीयम्
वर्तते ।

४७. जयमङ्गलसूरिः [पौड्यालः]

नेपालसतहर्मण्डलकान्तर्गतधार्मादिग्रामाभिजनत्वेन कैश्चित् सम्भाष्यमानः,
कैश्चित् तु इतिहासविद्भिस् त्रितुङ्गाचलमण्डलान्तर्गतरिसिद्धोपमण्डलाभिजन-
त्वेनोच्यमानस् त्रितुङ्गाचलमण्डल.राजगुरुपौड्यालकुलभवः प्रधानमन्त्रिरङ्ग-
नाजपितामहः फलाहारिजोऽग्निहोत्री जयमङ्गलसूरिः पौड्यालः पृथ्वीनारा-
यणस्त्य भुवराजत्वस्त्य समये वृत्तकल्पलतिकां रचयामास किल । वृत्तकल्प-
लतिकायाम् प्राकृतपैङ्गलोक्ता विषया अपि समाविष्टा दृश्यन्ते । ते तु अदृष्ट-
प्राकृतपैङ्गलकयोर् वृत्तकल्पलतिकासम्पादकानुवादकयोर् नानावितर्कहेतुताम्
प्राप्ता अवगम्यन्ते । सेवर् वृत्तकल्पलतिका मुद्रिताऽस्ति । अयम् च जय-
मङ्गलः पौड्यालो वृत्तरत्नमाला-व्याख्यापुष्पिकायां लक्ष्मणेन स्वगुरुत्वे-
नोल्लिखितो दृश्यते । अयमेव पृथ्वीपत्न्या नरेन्द्रलक्ष्म्या गुरुत्वम् प्राप्ताया
गीर्वाः पतिरिति इतिहासे प्रसिद्धो देवीगुरुरप्यस्ति ।

४८. राजा त्रिविक्रमसेनः

(शा. का. १७६८-१८२६ ई.)

नेपाल-त्रितुङ्गाचलमण्डलराजो विद्याधर्मप्रियज्ञासकत्वेनोच्य-
मानस् त्रिविक्रमसेनो तत्त्वसम्मतम् ब्रह्मविद्याभरणजपविधिञ्च चकार किल ।
स च ग्रन्थ इदानीम् नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सुरक्षितो दृश्यते । पञ्जी-
सङ्ख्या प्र. ३२ । तत्ताऽन्ते “इति श्रीमन्नारायणकृतावतारपरमकारुणिक-

नागेश्वरानन्दनाथ-चरणद्वन्द्वोपासक-श्रीमद्विबिक्कमकृतिः, ब्रह्म-
विद्याोपासकानाम् मध्ये कृतपूर्णाभिषेकाणाम् ब्रह्मविद्याभरण-
जपविधिः" इत्युल्लिखितवत् वर्तते । विबिक्कमस्सर्वत्र प्रेरणया गौतमवंशजेन
गङ्गाविष्णुना आचारदीपो नाम धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थो विरचितो दृश्यते ।
विबिक्कमाज्ज्ञया गङ्गाविष्णुना कृता शारदातिलकप्रतिलिपिरपि नेपाल-
राष्ट्रियाभिलेखालये वर्तते । पञ्जीसङ्ख्या- प्र. ६१ । विबिक्कमाऽऽज्ज्ञया
कुलनिधिना रचिता नित्यकर्मप्रकाशिका च मुद्रितोपलब्धते ।

४६. गङ्गाविष्णुः (१८०६ वै.)

त्रिगुङ्गाचलमण्डलराजन् विबिक्कमसेनं समाश्रितोऽयङ्ग गौतमवंशजस्वे-
नात्मानम् प्रतिपादयन् कूर्माचलाभिजनो रामभद्रपोत्तो जयदेवपुत्तो द्विजो
गङ्गाविष्णुस् विबिक्कमसेनप्रेरणया आचारदीपकाख्यन् धर्मशास्त्रनिबन्धं
रचयामास । अस्मिन् ग्रन्थे योगप्रकरणमप्यस्ति । अस्त्य ग्रन्थस्स्याऽन्तेऽनेन
सेनराजवंश्यावलिरपि सङ्क्षेपेणोक्ताऽस्ति । तत्त्व गङ्गाविष्णुना स्वपरिचय
एवम् दत्तोऽस्ति-“विद्वान् गौतमवंशजो द्विजवरश् श्रीरामभद्रा-
भिधस् तत्पुत्तो जयदेवनामधरणीदेवोऽभवत् पुण्यवान् । तत्पुत्तोत्प-
सतिर् निबन्धमकरोदाचारदीपाभिधः गङ्गाविष्णुरनेकतन्त्रमव-
लोक्ययाऽऽज्ज्ञाधरो भूपतेः ॥ यद्यपि ग्रन्थनिर्माणयोग्यमदध्ययनन्
न मे । तथापि वक्ष्यताम् प्राज्ञस् साहसोऽयन् नृपाग्रहात्” इति ।
१६७४ तमे शकान्ताब्दे (१८०६ तमे वैष्णवशके) शिवशर्मभुवनेशान्ध्याल्
लिखितमाचारदीपपुस्तकं सम्प्रति नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतन्
दृश्यते । पञ्जीसङ्ख्या- प्र. १५०० । गङ्गाविष्णुहस्तलिखितो भागुदत्तकृतो
रसतरङ्गिणीति अलङ्कारशास्त्रग्रन्थोऽपि नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये दृश्यते ।
पञ्जीसङ्ख्या प्र. १४६६ ।

४७. कुलनिधिशर्मा

कूर्माचलाभिजनो नेपाल-त्रिगुङ्गाचलमण्डलाऽन्तर्गत-चोकग्रामकृत-
निवासः किल रामभद्रपोत्तो जयदेवपुत्तः कुलनिधिशर्मा खलु पाल्पाराजस्य
द्वितीयमुकुन्दसेनवर्मणः प्रेरणया द्वितीयमुकुन्दसेने प्रशासति सति महादत्तसेने
युवराजे विराजमाने पृथ्वीपालसेने नवयुवराजे च जाते सति कर्मकाण्ड-
निबन्धनम् नाम पद्धतिग्रन्थं रचयामास किल । तदुक्तन् तेनैव-“श्रीमुकुन्दा-
ज्ज्ञया विद्वत्कुलाग्रनिधिशर्मणा । कृतिरारब्धते सम्म्यक् कर्मकाण्ड-

निबन्धने" इत्यादि । एष ग्रन्थस् सम्प्रति नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतो दृश्यते । पञ्जीसङ्ख्या च. ६३०, १०६१, १६६२, १८०६, प. १७१२, १७१४, १८२० । त्रिभुङ्गाचलमण्डलराजत्रिविक्रमराज्या कुलनिधिता रचिता नित्यकर्मप्रकाशिका तु मुद्रितोपलब्ध्यते । सुत्तायंदर्पणाख्या पाणिनीयव्याकरणाऽऽत्मद्वयाभ्याख्या, सर्वोपकारिणीति भागवतव्याख्या, अमरकोशटीका च कुलनिधिता रचिता इति टीकारामशर्मणोल्लिखितमस्ति ।

५१. टीकारामः

लक्ष्मणकविना कवितानिकषोपले स्वदेशकविषु मध्ये द्वौ टीकारामौ उल्लिखितौ दृश्येते (पृ. ३८, ३९) । तत्र कस्य चन टीकारामस्य महाराजकुतूहलम् इति ग्रन्थस् सम्प्रति नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतो दृश्यते । काव्यरूपस् स ग्रन्थः खण्डितोऽतिजीर्णदर्शयतत्वेनाऽप्रयोज्यश्च जातोऽवगम्यते । पञ्जीसङ्ख्या प्र. १६०६ ।

५२. लक्ष्मणकविः (१७६५-१८४५ च. ?)

नेपालत्रिभुङ्गाचलमण्डलजातः पश्चात् पृथ्वीनारायणभाक्षित इति कैश्चिदुच्यमानो लक्ष्मणकविः कवितानिकषोपलाख्येऽग्रन्थे पृथ्वीनारायणशासनकाले रचयामास किल । कवितानिकषोपले पृथ्वीनारायणकृतकान्तिपुरविजयपर्यन्तो विषयः प्रतिपादितोऽस्ति । विजयवृत्तान्तस्तु कल्पित इवाऽऽभाति । अनेनाऽत्र स्वदेशकवित्वेनोक्तेषु त्रयोविंशती कविषु शक्तिवल्लभशर्मा, रामभद्रः, लक्ष्मणश्चेति तत्र एवाऽऽन्वृत्ताऽपि उल्लिखिताः प्राप्यन्ते । हरिदत्तशर्मादयोऽन्ये स्वमुल्लिखिता ग्रन्थतः । टीकारामस्य तु कस्य चन महाराजकुतूहलाख्यो ग्रन्थोऽपि प्राप्यत इति पूर्वमेवाऽवोचाम । लक्ष्मणकविर् ग्रन्थान्ते "अध्यापनाय परमेश्वरि बालकानाम् मन्त्रिमितोऽतिललितोक्तिचमत्कृतार्थः । नेपालजिन्नुपशिरोमणिकोतिशाली ग्रन्थोऽयमीक्ष्णपथव् विदुषामुपैतु" इति प्रार्थयते । कवितानिकषोपलोऽयम् मुद्रित उपलब्ध्यते । लक्ष्मणरचितो दानरत्नाकराख्यो धर्मशास्त्रनिबन्धोऽपि नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतः प्राप्यते । पञ्जीसङ्ख्या- प्र. ६८६, १२२४, तृ. ३०६ । नृपपृथ्वीनारायणोद्दिष्टव्रतस्तमालाध्याख्याऽपि जयमङ्गलसमुरि-शिष्य-लक्ष्मणकविरच्येनोल्लिखितोपलब्ध्यते । मुद्रिता चेवम् ।

५३. राजीवलोचन-पण्डितः

मोरीश्वरात्मजो वाणीविलासपितामहो राजीवलोचनपण्डितः पृथ्वी-
नारायणस्तुतिपरम् आशीर्वादावलिनामकः काव्यम् पृथ्वीनारायण-शासन-
काले एव रचयामास किल । एतेन रामप्रबन्धनामकं स्तोत्ररूपम्
त्रिषष्ट्युत्तरैकशतपद्यात्मकः काव्यमपि कुतमुपलब्ध्यते इति वदन्ति ।

५४. राजा पृथ्वीनारायणः (१७७६-१८३१ वं.)

आधुनिक-नेपालीय-राष्ट्रनेमिस्थापकत्वेनोच्चयमानस्य पृथ्वीनारा-
यणस्य कृतित्वेन जयमङ्गलसूरिशिष्यलक्ष्मणकृतदिव्यप्रभावकयटीका-सम-
न्विता नेपालविजयान्तर्गतत्वेनोक्ता व्रतरत्नमाला मुद्रिता प्राप्यते । किन्तु
तत्र ग्रन्थसमाप्तौ “इति श्रीश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीमत्-
पृथ्वीनारायणोद्दिष्टव्रतरत्नमाला समाप्ता” इति लेखम् पश्यताम्
पृथ्वीनारायणचरितम् च विचारयताम् विवेचकानाम् मनसि इयं रचना
पृथ्वीनारायणशिश्वेन केनापि पण्डितेन तदाज्ञया कृतेति विचार उदयादेव ।
व्याख्याकारोऽयम् लक्ष्मणः कवितानिकषोपलकार एव वाऽन्यो वेति च
विवेचनीयमेव दृश्यते ।

५५. ललितावल्लभः

अविज्ञायमानकुलाभिजनकालोऽज्यालत्वेन सम्भाव्यमानो ललिता-
वल्लभः कविः पृथ्वीनारायणमाश्रितो भक्तविजयम् पृथ्वीन्द्रवर्णोदयञ्चेति लघु
काव्यद्वयम् १८२६ तमे १८२७ तमे च बँकक्रमेऽब्दे चकार किल । भक्तविजय-
काव्यम् नरहरिनाथकृतव्याख्यया सहितम् मुद्रितम् प्राप्यते । पृथ्वीन्द्र-
वर्णोदयम् च पृथक्पुस्तकतया पूर्णतया चाऽमुद्रितमस्ति । तथापि पुस्तकान्तरे
टिप्पण्यादिरूपेणाऽस्य भूयान्शो मुद्रितो दृश्यते ।

५६. शक्तिवल्लभो भट्टाचार्योऽज्यालः

(१७८१-१८६३ वं. ?)

पृथ्वीनारायण-पूजितपादारविन्दक-लक्ष्मीनारायणाज्याल-पुत्रश्च
शक्तिवल्लभोऽज्यालो राज्ञो रणबाहादुरस्य विद्येन राजकुमारबाहादुरसाहेन
कृतम् नेपालराज्यविस्तारमधिकृत्य १८४६ तमे बँकक्रमेऽब्दे जयरत्नाकरनाटकं
रचयामास किल । तच्च नाटकमितिहासदृष्ट्या महत्त्वपूर्णमपि अभिनेयार्थः

काव्यदृष्ट्या नाऽतिमनोहरमस्तीति विवेचका वदन्ति । एतन् ताटकम् मुद्रितम् प्राप्यते । एतेन कृता ग्रन्थे ग्रन्थाश् च हास्यकदम्बनाटकम् (नैपालीयमात्रानुवादसहितम्), ललितमाधवनाटकम्; सुधाहररत्नगोति तन्त्रविषयको ग्रन्थः, इन्द्रध्वजोत्सवः, दानप्रकाशः, पुरवचरणचातुरी, मन्मार्ज- तत्त्वबोधश्चेति तदनुसन्धातृभिरुल्लिखिता दृश्यन्ते ।

५७. राधावल्लभोऽर्ज्यालः (१७८५-१८६६ वै.)

शक्तिवल्लभभ्राता मरणेऽप्यनुगामिनीभिः शयोद्धमा-वस्त्ररूपा-वस्तु- मती-कुलवतीन्दुमतीभिः पञ्चभिः पत्नीभिर् युक्तः पञ्चपतिनामान्मन्त्ररदक्षिण- द्वारस्स्य रजतमयस्त्य निर्माणायाऽर्थराशेर् विनियोजकोऽर्थ राधावल्लभो राज- राजेश्वरीकवचम्, उद्भवद्वतम्, संस्कृतमञ्जरीञ् च चकार किल । राजराजे- श्वरीकवचम् (प्र. २४६१, १५५४), संस्कृतमञ्जरी (प्र. २२०, १३६०, १४६२, तु. ४८६, च. १०३१) च नैपालराष्ट्रियामिलेखालय-सूचीपत्रे दृश्येते ।

५८. चक्रपाणिः अर्ज्यालः (१७६०-१८४१ वै.)

नैपाल-गोर्खामण्डलनिवासी नारायणदासाऽर्ज्यालपुत्रोद्भवदासवंशजो विद्यापतिपौत्रस् सत्यधरपुत्रश् चक्रपाणिरर्ज्यालः पृथ्वीनारायणविजय- विषयान् दशश्लोकीं रचयामास किल । एषाऽशुद्धियुता दशश्लोकीतिहास- प्रकाशस्तथ प्रथमेऽङ्के एकवतितमे पृष्ठे मुद्रिता दृश्यते । तत्रोक्तञ् चक्रपाणिप्रणीतं राजपुस्तकालयस्थञ् ज्योतिषपुस्तकञ् किमिति तु नाऽ दद्यापि विशेषतो ज्ञायते । चक्रपाणेः प्रथमतत्त्वम् इति उत्तानमणितम् इति च द्वौ ग्रन्थौ विष्णुप्रसादमण्डारिसम्पादितौ पद्मनाभकेसरिणा प्रकाशितौ १६६१वमे वैक्रमेऽब्दे वाराणस्याम् मुद्रितौ प्राप्येते । ग्रहणतत्त्वम् जातकेन्दुप्रक्रियेति च ह्यावन्त्यौ ग्रन्थावपि चक्रपाणिकृतौ राष्ट्रियपुस्तकालयादिपुस्तकसूचीपत्रेषु दृश्येते । श्लेषतन्त्रम्, गुणवाक्यबोधः, चिकित्साग्रन्थश्चेत्यन्येऽपि ग्रन्थास् तदीयग्रन्थत्वेन टीकारामशर्मणोल्लिखिता दृश्यन्ते । चक्रपाणिचर्चेत्यन्यस् तदीयो ग्रन्थो जयमन्तमिश्रमहाभागेनोल्लिखितो दृश्यते ।

५९. राजा प्रतापसिंहः (१८०१-१८३४ वै.)

पृथ्वीनारायणपुत्र-प्रतापसिंहविरचितत्वेन बृहत्पुराणचर्माणो मुद्रितः प्रकाशमाणो वर्तते । तत्र प्रतिज्ञावाक्यम् “श्रीमत्साहप्रतापसिंहधरणी-

पालेन नानाऽऽगमान् दृष्ट्वा सर्वजनोपकारकपुरश्चर्चाणं वस् तन्मये”
इति दृश्यते । समाप्ती च “श्रीमत्प्रतापसिंहेन विद्याध्वः पारदृश्यता ।
सर्ववत्सरे निशानायवहिष्णनागधराङ्किते (१८३१) ॥ तपस्सर्जुन-
पक्षेऽहि-तिथौ भास्करवासरे । पुरश्चर्चाणं वो नाम ग्रन्थ एष विति-
मितः” इत्यपलभ्यते । वैष्णव-शैव-शाक्तादितन्त्रग्रन्थेभ्यो वचनानि विस्त-
रेण सङ्गृह्यमास्तत्र धाम्नायभेद-दैवभेद-दैवतपञ्चकाभेद-तान्त्रिकमार्गभेदो-
पासनाभेद-दीक्षा-मन्त्रसंस्कार-क्रमदीक्षा-पूर्णाभिषेक-पुरश्चरण-माला-मुद्रा-
मन्त्र-नय-गणाधिपादिमन्त्र-दशमहाविद्यादिकासु तान्त्रिकविषयाः प्रति-
पादितास् सन्ति ।

६०. शशिधरः (१८०४-१९०६ वै. ?)

त्रिशूलगङ्गातटस्थप्रसूतपुरीजातत्वेनोच्यमानो धिर्जोदिलदासप्रशिष्य-
त्वेन हरिमत्तशिष्यत्वेन च प्रतिपाद्यमानो विष्णुपादध्यायपुत्रो जोसमणि-
सम्प्रदायानुयायित्वेनोत्तिष्ठन्मानो रेसुङ्गानिवासी गृहस्थसाधुश् शशिधरः
(पौद्बालस्) सप्तदशश्लोकान् तत्त्वगीताम्, त्रयोविंशतिश्लोकाम् अजय-
गीताम् च रचयामास किल । तौ च द्वौ ग्रन्थौ “जोसमणि सन्त परम्परा र
साहित्य” इत्याख्ये ग्रन्थे २१७-२२१ इति सङ्ख्याङ्कितेषु पृष्ठेषु मुद्रितौ
प्राप्न्येते । रेसुङ्गानिवासी शशिधरोऽन्यैर् लालमणि-पौत्रत्वेन दिसैशम-
पुत्रत्वेन मरासिमिकुलोत्पन्नत्वेन च प्रतिपादितो दृश्यते ।

६१. रामभद्र उपाध्यायः

करुणाकरोपाध्यायसुतः कवी रामभद्रः १८३६ तमे वैष्णवेऽब्दे
अशस्तिरत्नन् नाम पत्रलेखनरीतिप्रतिपादकले, लघुञ्ज ग्रन्थञ् चकार किल ।
जीवहाहप्रैरणया रचितस् स च ग्रन्थः १०११ तमे वैष्णवेऽब्दे सुन्दरप्रसाद-
साहस्रकाशितो मुद्रित उपलब्धते ।

६२. गोकुलानन्दशर्मा (१८१०-१८६५ वै. ?)

नेपालदेशजोऽविज्ञायमानकुलाभिजनविशेषो गोकुलानन्दशर्मा रण-
बहादुरसाहाशीर्वादावल्ल्याकृष्यञ् चतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकात्मकं स्तुतिकाव्यम्
१८४४ तमे वैष्णवेऽब्दे रचयामास किल ।

६३. राघवशर्मा (१८१०-१८६८ वै. ?)

नेपालदेशजोऽज्ञातकुलाभिजनविशेषो राघवशर्मा श्रीहरणबहादुर-

साहबिखदावलीति संस्कृतभाषा-हैन्दवभाषा-नेपालीयभाषामयम् पञ्चचत्वारिंशत्पदशकम् प्रशस्तिकाव्यम् १८५२ तमे वैष्णवमेऽब्दे रचयामास किल । तच्च च काव्यं सम्प्रति नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृहीतमुपलब्ध्यते । पञ्जीसङ्ख्या-दि. २३०।

६४. उदयानन्दोऽर्ज्यालः (१८१३-१८६४ ?)

नेपालगोर्खामण्डलाभिजनस् सप्तरिमण्डलान्तर्गत-दरबा-ग्राम-निवासी श्रीरेण्णवरपोत्त्रो विश्वेश्वरपुरत उदयानन्दोऽर्ज्यालो दुस्स्वप्नदोषहरस्तोत्तन् नवरत्नस्तोत्रापराभिधम् १८६१ तमे वैष्णवमेऽब्दे रचयामासेति श्रीरामजी-प्रसादायलिखितमस्ति । अधिकृतं विवरणं तु नैव दत्तम् ।

६५. लक्ष्मीपतिः पाँडे (१८१५-१८८८ वै.)

नेपाल-गोर्खा-मण्डले गार्छुरग्रामे १८१५ तमे वैष्णवमेऽब्दे जातः कृष्णानन्दपुत्रो लक्ष्मीपतिः पाँडेः बहादुरसाहमाश्रितस् सन् १८५४ तमे वैष्णवमेऽब्दे सूर्यसिद्धान्तानुसारिणं रत्नदीपनामकं सिद्धान्त-ज्योतिष-ग्रन्थम् प्रणिनाय किल । अन्येऽपि टीकाग्रन्थास् तेन रचिता इति तत्कार्यपर्यालोचकाः कथयन्ति । ग्रहस्थितिगत्यादिज्ञानोपयोगिनार्यं यन्त्राणां रचनायामपि तस्म्योत्सुकत्वेन ते प्रतिपादयन्ति । लक्ष्मीपतिना निर्मापितम् पलभायन्त्रमद्यापि नेपालराष्ट्रियसङ्ग्रहालयेऽस्तीति च ते वदन्ति । रत्नदीपस्य मूलभागो मुद्रितः प्राप्यते । ततश्च तस्याऽन्तिमः कियानपि भागो नष्टोऽपूर्णो वा विज्ञायते । लक्ष्मीपतिग्रन्थत्वेन अन्यविधिग्रन्थलोकसङ्ग्रहः, उमाचण्डिका-पूजाविधिः, दुर्गाचिन्तकल्पतरुः, लग्ननिर्णयः, ग्रहायन(ण?)सारणी, जातक-मुद्रेत्यादयो ग्रन्थाः टीकारामशर्मादिभिरुल्लिखिता दृश्यन्ते । पुणिमाया एकात्रिंशोऽङ्केऽपि लक्ष्मीपतिग्रन्था बहव उल्लिखिता दृश्यन्ते ।

६६. देवज्जकेसरि अर्ज्यालः (१८२५-१८६३ वै. ?)

नेपालगोर्खामण्डलाभिजनो नारायणदासाज्यालवंशजः पृथ्वीनारायण-कुलपुरोहित-चक्रपाण्यर्ज्यालपुत्रो देवज्जकेसरि अर्ज्यालस् स्वकुलवर्णनात्मकस्य कुलचन्द्रिकाकथयः ग्रन्थं रचयामास किल । स च ग्रन्थो मुद्रित उपलब्ध्यते । देवज्जकेसरिणा ग्रहणमालाऽपि रचितेति टीकारामशर्मणो-ल्लिखितमस्ति ।

६७. देवकीनन्दनोऽर्ज्यालः (१८२५ वै. ? - ?)

नैपाल-गुलिमण्डलान्तर्गतऽमरभूमि- (मर्भुङ्ग) वास्तव्यस् सुभक्तव-
पराभिधश्रीपतिपुत्रचिन्तुकुलजः पूर्वसन्ध्यस्तत्त्वेन पुनर्गार्हस्थ्यम् प्रपन्नत्वेन च
तद्ब्रह्मधरैरेवोच्चमानसस्य योगिदासस्य पप्रपौत्रो मुकुटमणिपौत्रो जनमेजय-
पुत्रो देवकीनन्दनोऽर्ज्यालः पञ्चवत्सपुत्रपुत्रलेख्यमाचारादर्शम्, तर्कसङ्ग्रहस्य
संस्कृतपद्यरूपान्तरणञ्च चकार किल । तयोर्ग्रन्थयोरिवानोक्तं कुत्रोपल-
ब्ध्यतेति तु त्रिषणुराज्ञास्त्रेवारिभिर्नैवोल्लिखितम् दृश्यते ।

६८. वाणीविलासः पाँडेः (१८२७-१८८८ वै. ?)

गौरीशङ्करप्रपौत्रो राजीवलोचनपौत्रो रामहृदयपुत्रो गङ्गाश्याम-
शास्त्रिजिण्यो राजकुलमाश्रिता वाणीविलासः पाँडेः उच्चावचान् नव
ग्रन्थान् रचयामासेति इतिहासज्ञा वदन्ति । तत्र निर्णयसिन्धवादिसद्गो
वाणीविलाससिद्धान्तावयो धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थो मुख्यः प्रतीयते । ग्रन्थे
ग्रन्थाश्च दुर्गाकृत्यकौमुदी, पुरश्चरणप्रयोगरत्नदीपिका, वेदान्तसारसङ्ग्रहः,
प्रशस्तिरत्नावलिः, नवरत्नसुगलसतीतमित्रादयः । तत्र प्रशस्तिरत्नावलिर्
मुद्रितोपलब्ध्यते । *शृंगारप्रभाश्री (B.M.U. - ५. 638)*

६९. गौरीदत्तशर्मा पौड्यालः (१८३०-१८९५ वै. ?)

गौरीदत्तशर्मा पौड्यालश्च श्रीश्राजेन्द्रवर्णनम् नाम काव्यं रचया-
मास किल । श्रीश्राजेन्द्रप्रशोधनमिति, श्रीश्राजेन्द्रसाहवर्णनमिति च
द्वौ ग्रन्थौ नैपालराष्ट्रवाभिन्नेखालयमुचीपत्रे दृश्येते । तौ ग्रन्थौ परीक्षणीयौ
वर्तेते ।

७०. रङ्गनाथः पौड्यालः (१८३०-१९०४ वै. ?)

नैपालहिन्दुजगत्तममण्डलान्तर्गतो गोरक्षराजसाश्रितः काष्ठमण्डप-निवासी
जयमङ्गल-पौड्यालनृपा पण्डितराज-रङ्गनाथपुत्रः १८९४तमे वैक्रमेऽव्दे प्रधान-
मन्त्रिपदमप्यारूढो रङ्गनाथः पौड्यालो गीर्वाणमुद्धविक्रमशिवक्षणाद्य राज-
विधानसारनामकम् नीतिशास्त्रग्रन्थम् प्रणिनाय किल । तस्य ग्रन्थस्य प्रारम्भे
रङ्गनाथो "नानानिवन्धनविलोकनखेदशान्त्यै सङ्गृह्य धर्मनयमूल-
वच्चो विभाष्य । सारम् निगृह्य नृपशिवक्षणकौतुकाय श्रीरङ्गनाथ-
कृतिना रचितो निबन्धः ॥ नैपालदेशाऽलिक-कान्तिपुर्याञ्च गीर्वाण-

मुद्घोत्तरविवक्रमस्स्य । राजाधिराजस्स्य मनस्सरोजम् प्रकाशयेद्
 राजविधानसारः” इति व्रजोति । तन्मय ग्रन्थस्स्य द्वितीयस्य विलासस्स्याऽ
 न्ते रत्ननाथः “ख्यातः पण्डितराजरम्यपदवीयं यो ह्यद्भिराजेश्वरा-
 दाप्तश् श्रीवृजनाथनामविदितो वेदाङ्गशास्त्रोज्ज्वलः । भूपानन्दिनि
 तत्सुतेन रचिते नीतिप्रबन्धेऽस्तुले सम्पूर्णो नृपधर्मबोधनिपुणो ह्यतो
 विलासश् शुभः” इत्युक्त्वा “इति श्रीमद्विद्वत्कुलमुकुटमणिगण-
 किरणनीराजितचरणश्रीपण्डितराजवृजनाथपण्डितात्मज-श्रीपण्डित-
 राजरत्ननाथसूरिविरचिते राजविधानसारे राजधर्मकथनो नाम
 द्वितीयो विलासः । शुभमस्तु समीक्षणकर्तुः” इति च वदति । कर्पूर-
 स्तवदीपिकान्ते तु “इति श्रीमद्विद्वत्कुलमुकुटमणिनीराजित-गिरि-
 राजराजेन्द्रपूजित-पादपद्म-श्रीपण्डितराज वृजनाथसूरिसूनु रत्ननाथ
 विद्वद्भूनिर्मिता कर्पूरस्तवदीपिका समाप्ता” इत्येवोक्तम् दृश्यते ।
 तथापि १८६२ तमे वैष्णवेऽब्दे रणवहादुरसाहाय गौर्खीशुद्धयिक्रमेण दत्ते
 मुखाधिकृतिपत्रेऽपि द्वारकेषु “रत्ननाथ-पण्डितराज-जु” इत्युक्तेषु
 प्राप्यते । वृजनाथाय पण्डितराजोपाधिन् वदेता अद्भिराजेश्वरेण तस्स्य
 पाण्डित्यं स्वयम् परिज्ज्ञातव्यं वा पण्डितसम्भावात् वा परिज्ज्ञातमिति किमपि
 न ज्ञायते । रत्ननाथेन तु आत्मना पण्डितराजोपाधिः कस्मात् प्राप्त इति
 नैव सूचितम् । वृजनाथेन स्वकीयपण्डितराजत्वपरिचायकम् पाण्डित्यपूर्णं
 किमपि चिह्नमस्माकञ् कृते स्थापितम् न केवम्पि न ज्ञायते । रत्ननाथेन
 तु तस्स्य पण्डितराजत्वस्य परीक्षणमाऽस्माकञ् कृते राजविधानसार इति
 कर्पूरस्तवदीपिकेति च द्वौ ग्रन्थौ दत्तौ ज्ञायते । तौ च ग्रन्थौ मुद्रिताभुव-
 लक्ष्येते ।

७१. पृथ्वीपालसेनः

नैपाल-पालपामण्डलराजोऽयम् पृथ्वीपालसेनः प्रसादकोमुखाकृत्यम्
 पाणिनीयव्याकरणप्रविश्याग्रन्थं रचयामास किञ्च । एष पृथ्वीपालसेनः
 १८६१ तमे वैष्णवेऽब्दे पालपाराज्ये गौर्खाराज्ये विलीने सति ललितपुरराज-
 भवते निगृह्यन् सन् रणवहादुरसाहस्यार्कर्मणि खर्जेलान् इत्यारोपे १८६२
 तमे वैष्णवेऽब्दे मृत्युवण्डम् प्राप्नोति । प्रसादकोमुखीग्रन्थोऽधुना नैपाल-
 राष्ट्रपाऽभिलेखालये सङ्गृहीतो दृश्यते । तस्स्य ग्रन्थस्स्योत्तरार्धस्य अन्ती-
 तङ्कणा वृ. १४८ वर्तते । तदन्ते “इति श्री-अनवरत्नमयपञ्चविंशोद्योति-

तान्तःकरण-वाङ्मनसगोवर-महो-मण्डित - श्रीमन्महाराजाधिराज-
पृथ्वीपालसेनभूपुरन्दरविरचितायाम् प्रसादकौमुद्यामुत्तरार्धं सम्पूर्णम्”
इत्युल्लिखितमस्ति । पूर्वार्धमपि तत्र सङ्गृहीतमस्तीति श्रूयते पञ्जीसङ्ख्या
तु अविज्ञायमानाऽस्ति । तत् पष्ठ्याम् पञ्जिकायाः कृत्वा चित् पञ्जीकृतं
स्यात् ।

७२. अग्निधरदेवकोटाः (१८३५-१८८० वै. ?)

नेपाल-गोरक्षाचलमण्डलान्तर्गत-लिग्लिम-बोहोराग्रामनिवासित्वेन
सम्भाव्यमानोऽग्निधरदेवकोटाः गीर्वाणयुद्धविक्रमराज्यारोहणात् प्रभृति
लम्जुडविजययं यावद्(?) घटनावलिवं वर्णयित्वा गोर्खाविजयतिलकाव्यञ्ज
काव्यञ्चकार किल । गोर्खातिः पार्ष्णाङ्ग गतस्य साधवप्रसाददेवकोटाकस्य
पुत्रात् कुलमणिदेवकोटाकात् प्राप्य आद्वन्तभागविकलमपि तन् नरहरिणा
नाथेन इतिहासप्रकाशसन्धिपत्रसङ्ग्रहनामके ग्रन्थे मुद्रापितमित्यवगम्यते ।

७३. भवदत्तः (१८५६ वै.)

अविज्ञायमानकुलाभिजनादिको भवदत्तः कविः खलु एकान्नपष्ठ्या
पदर्थः कतिभिश्चन गद्गखण्डिकाभिश्च सेनवंशवर्णनम् १७२४ तमे शकान्ता-
ब्दे (१८५६ तमे वैष्णवमाब्दे) चकार किल । तेन स्वग्रन्थान्ते “शाके चतु-
भुजधराधरभूमियुक्ते रातिवन्द्यं वृषबलादुपचीयमानाम् । श्रीरत्न-
सेनकुलजावनिजानिवंशमुक्तावलिक प्रथितवान् भवदत्तधीमान्” इत्यु-
क्तमस्ति । एष ग्रन्थस् सेनवंशावलीति नाम्ना वीरपुस्तकालयेन (२०२० तमे
वैष्णवमाब्दे) प्रकाशिते ग्रन्थे सङ्गृहीतोऽस्ति । भवदत्तस्य काव्यरचनाशक्तिस्
तत्र स्थानेस्थाने व्यक्ता दृश्यते ।

७४. इन्द्रसेनः (१८६६ वै.)

इन्द्रसेनः खलु १८६६ तमे वैष्णवमाब्दे सारसङ्ग्रहनामकं शालिहोत्र-
शास्त्रग्रन्थम् (अथर्वशास्त्रग्रन्थम्) प्रणिनाय किल । स च ग्रन्थ इदानीन्
नेपाल-राष्ट्रियाऽभिलेखालये सङ्गृहीतो दृश्यते । पञ्जीसङ्ख्या प्र. ८१६।

७५. मकरन्दपण्डितः (?)

नेपालदेशमध्यभागस्थ-त्रितुङ्गाचलमण्डलान्तर्गत-वसन्तपुरग्राम-
निवासी मकरन्दपण्डितः खलु ज्ञानदर्पणाव्यञ्ज ग्रन्थञ्चकार किल । एतस्य

ग्रन्थस्योत्पत्तिश्च शिवशर्मसूरिणा स्वकृते वासुदेवरसानन्दे कृतोऽस्ति (पृ. ३२, १८२) । जानद्वर्णस्थो “दुर्वासनाविषावर्ते भवाब्धौ भ्राम्यमानं नृणाम् । कथञ्चिदुपसन्नानामेको रामः परायणम्” इति श्र्लोकश्च तत्त्वोद्धृतो दृश्यते । तथैव मकरन्दपण्डितकृतम् “मनोधृताधोवक्षजपादपङ्कजा दयाद्रशीलापितलोकमङ्गलाः । क्षिपन्ति तापत्रितयव्वपुष्मतां सदुक्तिभिर् भागवतास् सुदुर्लभाः” इति पद्यमपि तत्त्वो-
ल्लिखितम् प्राप्यते । मकरन्दपण्डितग्रन्थस्तु नष्टः प्रतीयते ।

७६. अमृतानन्दः पण्डितः [बाँडाः] (?-?)

नेपाल-ललितपुरनिवासी रामानन्दपुत्रो जयलक्ष्मीकुक्षिजस् सुन्दरा-
नन्दाग्रजः अमृतानन्दः खलु अश्वघोषकृतस्य बुद्धचरितस्य नष्टांश्चतुर्दश-
पञ्चदश-षोडश-सप्तदश-सर्गांस्त्वं रचयित्वा पूरयामास किल । तथैव स
नेपालीय-देवता-कल्याणपञ्चविंशतिः, धर्मकोशसङ्ग्रहः, छन्दोऽमृतलता इति
संस्कृतग्रन्थांश्च रचयामास । एतद् विवरणञ्च कमलप्रकाशमल्ललेखमुपजीव्या-
ऽस्माभिरत्नोपस्थापितमस्ति । स चाङ्गभाषारचितो लेखो ‘नेप्सिज् लिङ्गि-
ण्टिक्स्’ इत्याकथायाम् पत्रिकायाम् प्रकाशितोऽवगम्यते ।

७७. सुन्दरानन्दः पण्डितः [बाँडाः]

(१८४०-१९०१ वै. ?)

नेपाल-ललितासननिवासी सुन्दरानन्दो ललितत्रिपुरसुन्दरी-राजेन्द्र-
भीमसेनथापा-प्रज्ञासापराम् पृथ्वीनारायणवंशेतिहासयुतान् त्रिरत्नसौन्दर्य-
गाथाम् १८९० तमस्य वैष्णवमाहस्याऽऽसन्ने काले प्रणिनाय किल । तथैव
स बह्मादुरसाहवर्णनमपि रचयामास किल । तत्र त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा धनवज्ज-
वज्जाचार्यादिसम्पादिता मुद्रितोपलभ्यते । ललितपुरनिवासि-सुन्दरानन्द-
वज्जाचार्यकृतित्वेन पृथ्वीनारायणदिग्विजयावर्षिकां लक्ष्मीं रचनाऽपि
प्राप्यते । सा चेतिहासप्रकाशसन्धिपत्रसङ्ग्रहे ७५१तमादिषु पृष्ठेषु मुद्रिता
दृश्यते ।

७८. राजा गीर्वाणयुद्धविक्रमः (१८५४-१८७३ वै.)

नेपालराजो गीर्वाणयुद्धविक्रमस् सत्कर्मरत्नावल्लभाख्यञ्च कर्मकाण्ड-
धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थम् १७३४ तमे शकान्तान्दे (१८६९ तमे वैष्णवमाह्ने)

प्रणिनाय किल । तदुक्तम् “शाके वेदधनञ्जयाद्विषमुधायुक्ते सिते
चाऽऽश्विने द्वादश्यां शनिवासरे शतभिषज्जनकक्षत्रसद्योगिनि ।
बुद्धौ योगवरे स्वकान्तिनगरे रत्नाम्बलोनामको गोर्वाणादिकयुद्ध-
विवक्रमनूपेणाऽयम् निबन्धः कृतः” इति । किन्तु तदा पञ्चदशवर्षवयस्को
गोर्वाणियुद्धविवक्रमो नूनम् पण्डितमण्डलीद्वारैवेमङ्ग ग्रन्थम् चकारेति मानुष-
बुद्धिकल्पना न न प्रसरति । एतस्मिन् ग्रन्थे बह्व्ययः कर्मकाण्डपद्धतयो धर्म-
शास्त्रनिर्णयाश्च मुख्यगृहीता दृश्यन्ते इत्ययम् ग्रन्थस् साधारणतया उपयोगी
एव वर्तते । तथापि स्थानेस्थाने ग्रन्थकारो कानि चन निर्णयसिन्ध्वादिप्रकर-
णानि सम्म्यगबुद्धैव स्वग्रन्थे विसंस्थूलतया सन्निवेशयति, स्वशास्त्राप्रतिकूल-
तयाऽपि कर्माणि प्रतिपादयतीति, सम्पादकाभ्यामपि तादृशेषु स्थलेषु सर्वत्र
टिप्पण्यः कर्तव्या अपि न कृता इति च विद्वद्भिस् सावधानतया प्रयोज्योऽ
स्त्येष ग्रन्थः । “ग्रन्थाननेकानवलोक्य सम्म्यक् निरूप्यते कर्मविचार-
तत्त्वम् । कृपा विधेया कृतिभिर्ममोपरि पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः”
इति एतदीये पद्ये (प्रथमे भागे चतुर्थे पृष्ठे वर्तमाने सप्तदशे पद्ये)
वाक्चरचनाऽपि सावदृशा दृश्यते । मुद्रितोपलब्ध्यते ग्रन्थः ।

७६. वाणीनिधिः (१८७७ वै.)

वाणीनिधिर् नाम कश्चन भारतवर्षीयराष्ट्रियताजागरणकामो नीति-
शास्त्रज्ञः कविरत्नकव्यशासनन् नाम भार्यावर्तक्षितीशप्रोत्साहनपरम् काव्यम्
१८७७ तमे वैक्रेमेऽब्दे रचयामास किल । एतत् काव्यम् इतिहासप्रकाश-
सन्धिपत्रसङ्ग्रहे मुद्रितमुपलब्ध्यते । एतस्य काव्यस्त्वाऽन्ते “प्रोद्वाद्-
राजन्ममार्तण्डकरसाहस्रमदितः । गोरण्डध्वान्तनिकरो विलयय-
यातु मा चिरम् ॥ शाके विवक्रमके सप्तसप्ताष्टकसमे सति । मार्गशीर्षे
सुचिन्त्येमाञ् विचार्याकरवन् धिया” इत्युल्लिखितम् दृश्यते । वाणी-
निधिर् गोरक्षधोशचम्पूमपि रचयामासेति के चिद् वदन्ति । इयञ्
चम्पूरितिहासप्रकाशे द्वितीयेऽङ्के तृतीये भागे मुद्रितोपलब्ध्यते ।

७७. धरणीधरपन्तः (१८८८ वै. ?)

प्रेमनिधिपन्तानुजहरिनिधिपन्तपन्ता रेवाधरगुप्तो धरणीधरपन्तो
राजेन्द्रसाहं रत्ननाथबुधम् भीमसिंहञ् चोल्लिखन् ईशतरुमितिनामकम्
ईशादास्त्योपनिषद्व्याख्यानरूपं सगुणब्रह्मवादिग्रन्थम् १८८८ तमस्य वैक्रे-

श्री. मा. वि. २. भा. १. ३. ५/११ पृ. ३२२-३२५
 २००३-२००४-२००५ / २००६-२००७
 १. १९९५ में प्रकाशित

मावदस्याऽऽसौ समये त्वयामास किल । तस्यान्ते तेन “ये कर्मकपरा न
 चेशमनने तान् नास्तिकान् मन्महे द्विभस् तानसतः कुतर्ककलनाद्
 वैनाशिकान् नास्तिकान् । ये ब्रह्ममैक्यविदोऽपजीवमतयस् ते त्वर्थ-
 वैनाशिका ये त्वात्मद्वयतत्त्वशुद्धमतयस् तानेव भूयस् स्तुमः” इत्युक्तम्
 दृश्यते । धरणीधरेण कृता रामतापनीशोपनिषद्व्याख्या, रामरक्षाविवेकः,
 कालनिर्णयव्याख्या, चातुर्वर्ण्यविवेचनम्, चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, सापिण्ड्यतत्त्वम्
 इत्यन्येऽपि ग्रन्था ओष्परेकमुचीतो ज्ञायन्ते इति बाबुराम आचार्यश शिव-
 शर्मा पण्डित’ इति निबन्धे भानुभक्तस्मारकग्रन्थे (प्र. सं.) ब्रवीति ।

८१. शिवशर्मा सूरिः (१८६० ई.)

नेपालदेशमध्यभागस्थ-त्रिभुवनाचलमण्डलान्तर्गतवसन्तपुरग्रामाभि-
 जनो मकरन्दपण्डितपुत्रो गङ्गादेवीगर्भजश् शिवशर्मा सूरिः खलु रामचिन्ता-
 लहरी, रामायणार्थप्रकाशः, कृष्णमहिमा, गोविन्दगुणानन्दः, वासुदेवरसानन्दश्
 चेति ग्रन्थान् प्रणिनाय किल । तत्राऽन्येषाञ्च ग्रन्थानां वासुदेवरसानन्दे
 उल्लेखाः प्राप्यन्ते । (पृ. २७६; १७६; १८२; २१८; १८२; २६७) । वासु-
 देवरसानन्दस् तु तेन १८६० तमे वैक्रमेऽन्दे रचितः, आदित्यरामभट्टाचार्येण
 प्रथमम् मूलमात्मम् मुद्रापयित्वा वितर्णः, १८६२ तमे वैक्रमेऽन्दे प्रयाग-
 दारागञ्जस्थशिवशर्मपाठशालाप्रबन्धकारिसमित्या भाषातुवादसहितो मुद्रा-
 पितः प्राप्यते । तत्र “वासना वासुदेवस्य वासितम् भुवनत्रयम् ।
 सर्वभूतनिवासीनाम् वासुदेव नमोऽस्तु ते” इति श्लोकस्य व्याख्यायाः
 प्रसङ्गेन ज्ञानशास्त्रप्रक्रिया, श्रीभगवद्भक्तिशास्त्रम्, वैष्णवोऽष्टाङ्गयोग
 इति विषया विस्तरेण प्रतिपादितास् सन्ति । “आदित्यरामभट्टाचार्येण प्रयागे
 दारागञ्जप्रदेशे दशाश्वमेधमहादेवमन्दिरसमीपे गङ्गातटे शिवशर्मणम् प्रति
 श्रद्धाया अतिरेकेण शिवशर्मपाठशाला स्थापिताऽस्ति, सा च काशि-हिन्दु-
 विश्वविद्यालयेन समृद्धाऽस्ति, तस्यामेव पाठशालायाम् भट्टाचार्येण
 स्वमातुर् धन्यगोप्या नाम्ना धन्यगोपीपुस्तकालयोऽपि स्थापितोऽस्ति,
 तत्रैव पुस्तकालये शिवशर्मस्तलिखितं वासुदेवरसानन्दपुस्तकं सुरक्षितं
 वर्तते” इति वासुदेवरसानन्दपुस्तकप्रतिवृत्तान्तवर्णनपूर्वकम् जलदेवदेवमहा-
 शयेन पुस्तकपरिचये वासुदेवरसानन्दसर्ल्लगने प्रतिपादितमस्ति । शिवशर्म-
 सूरिणा च वासुदेवरसानन्दसमाप्तो “इति श्रीवासुदेवरसानन्दस् सदद्द्वै-
 ताभिमतविद्वन्मण्डलीमण्डनायमान-त्रिभुवनाचलवसन्तपुरवास्तव्य-

गङ्गादेवीद्वितीयश्च्रीमकरन्दपण्डितस्य महात्मनः कुमारेण शिवशर्म-
सूरिणा विरचितस् सम्पूर्णतामहैषीत्” इत्युल्लिखितम् वर्तते । ग्रन्थपूर्ति-
समयश्च “भगनग्रहगजचन्द्रमितवत्सर श्रीरगे तिथौ गौरे । राधे बुधे
प्रयागे कृतिरियमुदभून् मुदे विदुषाम्” इत्युल्लिखितो वर्तते । शिवशर्म-
विरचितम् विष्णुमहिम्नस्तोत्रम् च वासुदेवरसानन्दपरिशिष्टत्वेन मुद्रित-
मुपलब्ध्यते ।

८२. राजा राजेन्द्रविक्रमसाहः (१८७०-१९३८)

नेपालराजो रणबहादुरसाहपातको गीर्वाणमुद्धविक्रमपुत्रो राजेन्द्र-
विक्रमसाहः खलु चतुर्दशपटलात्मकं राजकल्पद्रुमावक्यन् तन्त्रशास्त्रनिबन्ध-
ग्रन्थं रचयामास किल । स च ग्रन्थस् सम्प्रति नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये सङ्गृ-
हीतो दृश्यते । पञ्जीसङ्ख्या द्वि. ३२; ७१; ९५ । राजेन्द्रविक्रमसाहकृतं
श्रीस्तोत्रमपि तत्सर्वं सङ्गृहीतम् दृश्यते । पञ्जीसङ्ख्या द्वि. १४२ ।

८३. सुकृतिदत्तः पन्तः (१८८०-१९३० वै.)

पु कूर्मधराधरेन्द्राभिजनो नेपाल-वाग्लुङ्गमण्डलनिवासी सुकृतिदत्तः पन्तः
१९२८ तमे वैक्रमेऽब्दे सप्तदशसर्गात्मकम् १७४० पद्यैर् युतञ्च कार्तवीर्य-
चरितनामकञ्च काव्यम् पूर्णञ्च चकार किल । एतत्काव्यप्रणयनात् पूर्वमेव स
सिद्धान्तवादः, स्फोटवादः, रत्नावली, गङ्गाप्रसादः, मन्दारमाला, छन्दः-
प्रबन्धश्चेति षड् ग्रन्थानपि प्रणिनाय किल । किन्तु एते ग्रन्था इदानीमुपलब्ध्य-
माना न सन्ति । कार्तवीर्यचरितमेकमुपलब्ध्यते । एतद्ग्रन्थविषये सङ्क्षेपेणाऽ-
नेकं विद्वद्भिर् लिखितम् दृश्यते । केन चिद्विदञ्च काव्यम् मुद्रापयितु-
मारब्धमस्तीत्यपि श्रूयते । कार्तवीर्यचरितम् नैपथीयचरितानुकारि प्रतीयते ।
नैपथीयचरिते इवाऽऽत्राऽपि सर्गान्तेषु कविना स्वपरिचयो दत्तोऽस्ति । तथा हि
“श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रवक्ष्यात्पन्तान्वये जातश्च श्रीभवदत्त-
पण्डितवरश्च श्रीभार्गवी तत्प्रिया । लेभाते सुकृति सुतन् निजमतेस्
संशुद्धये तत्कृते काव्येऽस्मिन् कृतवीर्यसूनुचरितं सर्गोऽयमादिर् गतः”
इत्यादि । एतस्मिन् काव्ये कवेरलङ्कारप्रयोगे पाण्डित्यप्रदर्शने च यादृशी
तत्परता दृश्यते न तादृशी तत्परता काव्यस्य रसभावमयतायास् सम्पादने ।
उक्तं हि कविनाऽपि- “फणिपतिभणितिप्रविष्टचेता उदयनवाचि
विशारदस् स्मृतिज्ज्ञः । भरतवचनभारतोक्तिविज्ज्ञो मम कृतिदर्शन-

मातनोतु विद्धान्” इति (१७।१७) । एतत्तत्त्वबन्धो च चिरन्तनस्य
काव्यप्रमाणोचकस्य भाष्यस्य “काव्यान्वयि यदीमानि व्याख्या-
गम्यानि शास्त्रवत् । उत्सवस् सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः ।”
इति (२।२०) उक्तिस् स्मर्यते । कार्तवीर्यचरितकाव्यरचनापूतिसमयश्च
कविर्भद्वं, वणितोऽस्ति “नागेन्द्रनेतृजनवभूमितवैवक्रमाब्दे (१६२८)
वैशाखमास-सितपक्ष-तृतीयतिथ्याम् । श्रीकार्तवीर्यचरितोदित-
काव्यमेतच्च छीतारिणीकरुणया परिपूर्णमासीत्” (१७।३५) इति ।

८४. वाचस्पतिपन्तः (?-?)

कुमाचलपरमाभिजनो नेपालपाल्यामण्डलाभिजनः काठमण्डपनगर-
निवासी गोविन्दनाथपन्तवंशजः इन्दिरारमणपत्नी नीलदेवपुत्रो वाचस्पतिः पन्तः
खलु रणोद्दीपसिंहपाश्र्वतः पण्डितः प्रतीयते । एतस्य जन्मवर्षनिश्चयवर्षादिकन्
तु किमपि न ज्ञायते । नीलदेव इव वाचस्पतिरपि धर्ममोक्षा-ब्रह्ममोक्षा-
न्यायादिशास्त्रज्ञ आसीदिति वदन्ति । वाचस्पतिर् ज्योतिषादध्यापकत्वेन पाठ-
शालायान् नियुक्तो दृश्यते इति शरच्चन्द्रो भट्टराइः प्राह । नीलदेवः १६२६-
तमवैवक्रमाब्दपर्यन्तञ् जीवन् राजानम् भूमिर्, याचगानोऽवगम्यते इति तद्-
विचारका प्राहुः । नीलदेवेन न्यायकुसुमाञ्जलेषु टीका कृताऽऽसीदिति तस्य
प्रपत्ता शङ्करदेवो वदति स्म । नीलदेवेनाऽष्टाध्याय्या लक्ष्यनिर्देशिका
टीका कृताऽऽसीदित्यन्ये कथयन्ति । किन्तु ते द्वे एव टीके न दृष्टिपथमागते स्तः ।
नीलदेवेन वाचस्पतिम् प्रति प्रहिते पत्रे लिखितोऽयं श्लोक इति दुर्गाप्रसादोऽ
धिकारी (कङ्काली) कथयति स्मेत्युक्त्वा टुकराजमिश्रेणैकं श्लोकोऽ
स्मर्यन् दत्तः । स च श्लोको “महाधनव, वीक्ष्य महाधनाद्दयव,
विद्या न हेया विदुषा कदापि । वाराङ्गनानामवलोक्य वेषः
किमार्यनार्यः कुलटा भवन्ति” इत्येवंप्रमाणेऽस्ति । किन्तु स सुभाषित-
रत्नभाण्डागारस्काण्डे संस्करणे दृश्यते “निरक्षरे वीक्ष्य महाधनत्वव,
विद्याऽनवद्या विदुषा न हेया । रत्नावतंसाः कुलटाः समीक्ष्य
किमार्यनार्यः कुलटा भवन्ति” इति श्लोकेन सदृश इति स नीलदेवेन
रचितो नेति प्रतीयते । वाचस्पतिपन्तः १६४४तमे वैवक्रमेऽब्दे खड्गसम्वत्-
जङ्गमप्रसङ्गे नेपालदेशान् निर्वासितोऽभूदिति शङ्करदेवः प्रतिपादयति ।
वाचस्पतिपन्तेन रणोद्दीपसिंहप्रेरणया १६३०तमे वैवक्रमेऽब्दे रचित एको
“गीतायाः प्रविशत्त्वोद्घोषणेनाऽऽत्मानमाख्यापयतो धिक्कारः”

इति निबन्धो वाचस्पतेर् नप्ता शङ्करदेवेन २०२६तमे वैक्त्रमेऽब्दे मुद्रा-
पितो दृष्टिपथमागच्छति । किन्तु स मुद्रणजाऽशुद्धिबहुलतयाऽतीव दुष्पठो
जातोऽस्ति । पूर्वोक्तं निबन्धनामाऽपि ग्रन्थाभिः पूर्वापरविचारणेन संशोद्ध्यो-
पस्थापितवन् वर्तत इति बोद्ध्यम् । वाचस्पतिपन्तः १६४१तमे वैक्त्रमेऽब्दे
सर्वप्रथमम् नेपालीयपञ्चाङ्गपत्रमुद्रापणव्यवस्थां चकारेत्यपि वदन्ति ।

८५. पतञ्जलिः (? - ?)

नेपाल-काष्ठमण्डपनगरनिकटवर्तिललिङ्गपुरनिवासी गङ्गोत्तरो ईश्वर-
सिंहकृतिपालमान्यस्याऽरविन्दनाथस्य पुत्रः पण्डितः पतञ्जलिः खलु
१६०८ तमे वैक्त्रमेऽब्दे सप्ताहपद्धतिं रचयामास । तदुक्तं तदन्ते “पञ्चगाव्य-
खगचन्द्रसम्मिलिते वैक्त्रमे सकलसङ्ग्रहादिय(मा ?)म् । सूक्ष्मतः खलु
नगाहपद्धतिं सज्जनस्य च मुदेऽकरोद् द्विजः” इति । एषा च पद्धतिः
साङ्गसप्ताह-मण्डपपूजा-विधिरिति नाम्नाऽङ्किता १६६५तमे वैक्त्रमेऽब्दे
वाराणस्याम् माधवप्रसादशर्मणा मुद्रापितोपलब्ध्यते ।

८६. तारानिधिः [मणिरामः] पाण्डेयः (?-?)

कुर्माचलपरमाभिजनो नेपालतिरुङ्गाचलमण्डलान्तर्गतचोकग्रामकृत-
निवासी जयदेवपौत्रः कुलनिधिपुत्रश्च तारानिधिः (मणिरामः) खलु पति-
व्रताधर्माविहयन् धर्मशास्त्रप्रकरणग्रन्थम् १६१६तमे वैक्त्रमेऽब्दे (?) रचया-
मास । स च ग्रन्थः १६५२ तमे वैक्त्रमेऽब्दे नेपालदेशे पाशुपत-मन्त्रालये
ग्रन्थकर्तृपौत्रेण उभादेवेन मुद्रित उपलब्ध्यते । तस्य ग्रन्थस्याऽन्ते तारा-
निधिना स्वपितृजा कुलनिधिर्मुखा रचितानाङ्ग ग्रन्थानाञ्च च नानान्युत्-
लिखितानि सन्ति । स्वरचित्येन च छन्दःप्रकरणम्, शिवार्चनचन्द्रिका,
श्रीपञ्चकल्पश्चेति ग्रन्थाश्चोत्लिखितास्तन्ति ।

८७. रामचन्द्रो जोतिः (१८८५-१९६६ वै. ?)

नेपालकोटिमण्डलान्तर्गततिलाडिग्रामाभिजनः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गत-
यट्घाटोल्लकनिवासी ईश्वरीदत्तपुत्रो पानमतीकुक्षिजो गङ्गोत्तरो रामचन्द्रो
जोतिः पशुपतिस्त्वोत्तङ्ग गृह्यकालिस्ततिञ्च रचयामास । तद्वृत्तं सङ्क-
पुस्तकतया १९६४तमे वैक्त्रमेऽब्दे मुद्रितमुपलब्ध्यते । तत्र व्याकरण-
सम्बद्धा महत्वपूर्णाऽपि टिप्पण्योऽपि स्थानेस्थाने दृश्यन्ते । तस्य पौडश-
श्लोकात्मकं स्वस्थानिकास्तोत्रमपि नेपालनगरे १९५२तमे वैक्त्रमेऽब्दे

मुद्रितमुपलब्ध्यते । तदन्ते "इति श्रीस्कन्दपुराणान्तर्गतकेदारखण्डोक्त-
स्वस्थानिकाकथाप्रकाशिकायाञ्च जोसीचतुपनामकरामचन्द्रडोट्यालकृती द्वादश-
सर्गावतं स्वस्थानिकास्तोत्रं सम्पूर्णतावगात्" इत्युल्लिखितम् दृश्यते । एतेन
रामचन्द्रेण स्वस्थानिकाकथाप्रकाशिकाऽपि रचितेति प्रतीयते ।

८८. छविलालस् सूरिर् दुङ्ग्यालः (१८६६-१९६३ वै.)

नैपाल-रामेछापमण्डलाभिजनः काण्ठमण्डपनगरनिवासी सीतानाथ-
पीत्त्रा देवीप्रसादपुत्रः काश्यपामधीतवान् छविलाल उपाध्यायौ दुङ्ग्यालस्
सूरिः १९४६ तमे श्रवणमेऽब्दे सुन्दरचरितम् नाम सप्ताङ्कम् नाटकम्, यया-
कालङ्क कुशलबोधयन् नामाऽष्टाङ्कम् नाटकम्, वृत्तालङ्कारम्, विरक्तिरङ्क-
गिणीशतकञ्च रचयामास, मुद्रापापविषा विद्वद्भ्यो निष्कुलकृत् विततार
च किल । तत्र सुन्दरचरिते रामादय-सुन्दरकाण्डकथावस्तु, कुशलबोधये सीता-
परिस्वागादिकमुत्तररामचरितमुपस्थापितमस्ति । वृत्तालङ्कारे एकैकम् पद्यम्
अलङ्कारविशेषस्य वृत्तविशेषस्य चोदाहरणतया मनोहरतया रचितम् दृश्यते ।
छविलालकृतास् समस्त्यापूर्तयोऽन्त्ये च मुक्तकाश्लोकास् सुक्तिमुद्रायाम् मुद्रिता
दृश्यन्ते इति तदन्वेषका आहुः । छविलालमुद्रिणा "विज्ञानकेसरिकृतोन्द्र-
मुखोद्गतानि वागणवाच्छसलिलानि जयन्ति लोके । आपो यथा
गिरिणदस्य मम प्रलापास् सम्प्राण्य येषु समला विमला अभूवन्"
इति स्तुतेन विज्ञानकेसरिणा विमलीकृतेषु हरिणायकर्मणा पुनरवलोकिते-
ष्वपि छविलालकृतैषु ^{गन्धर्वेषु} कृतेषु चित् आपिकापृद्ध्यो दृश्यन्ते । भवति हि
गच्छताङ्क क्वापि स्थलनम् । अत एव छविलालसूरिः प्रार्थयते स्म "दोषज्ञा
शोधयन्त्येतद् यत्त्रयत्नास्त्यसङ्गतम् । प्राञ्जलिः प्रार्थये वोऽहम् भवतः
करुणादृशः" इति । काण्ठदुष्ट्या तु तदीयाः कृतयो मनोहारिण्य एव
सन्ति । तत्र सुन्दरचरितस्य प्रस्तावनायामागतं स्वभावोक्तिप्रधानं शरद्वर्णन-
परम् "निशान्तश् शांतेऽसौ जहति न सरस् श्वेतगरुतस् सरोनीरं
स्वच्छव् विदधति सदा शीतमस्तः । हिमांशुर लोकानाम् परिहरति
तापञ्च विविधन् तथाऽपूर्वम् तोषन् जनयति जनानां शरदियम्"
इति पद्यं स्थालीपुलाकन्वायेनोदाहर्तुं शक्यम् दृश्यते ।

८९. मनोहरशर्मा ज्ञाः (१९०७-१९८७ वै. ?)

नैपाल-महोत्तरि-मण्डलान्तर्गत-साँढा-ग्रामनिवासी मनोहरशर्मा ज्ञाः

फूटदर्पणव्याकृत्याम् प्रभाक्क्याम् चकार किल । सा च व्याकृत्या मुद्रितोप-
लभ्यते । तेन रचिताश्च शौचाशौचद्विवेकादयोऽन्येऽपि ग्रन्थास्त्वसन्तीति
श्रूयते ।

६०. हरिनाथः व्याकुञ्जालः (१६०६-१६८६ वै.)

नेपाल-काष्ठीमण्डलान्तर्गत-कुलवारिग्रामाभिजनः कृतसङ्ख्यनिवासः
काष्ठीमण्डलनगरान्तर्गत-ठमेलटोल्लकनिवासी नीलकण्ठपौत्रो लोकनाथपुत्रो
कनकरेखागर्भजो धनकुमारीद्वितीयो हरिनाथशर्मा व्याकुञ्जालोऽन्यथानामकं
सङ्कल्पपरत्नावल्याध्वज्यङ्ग कर्मकाण्डग्रन्थञ्चकार किल । सोऽयञ्च ग्रन्थः प्रचलित-
चण्डो-सद्ग्रीवाठ-ध्यान-श्वाध-पूजा-ग्रहमन्त्रजपादि-कर्मकाण्ड-सर्ल्लग्नानाञ्च
जनानाञ्च कृते उपयोगी दृश्यते । प्रथमम् १६८० तमे वैष्णवमेऽब्दे लखनौनगरे
मुद्रितोऽयञ्च ग्रन्थः २०४० तमे वैष्णवमेऽब्दे पुनर्मुद्रित उपलभ्यते । हरिनाथ-
शर्मणा स्वहस्ताक्षरैर्लिखिता वाजसनेयिनित्यतर्पणपद्धत्यादिका बह्वन्यः
पद्धतयस्त्वद्बंशधरगृहे सुरक्षिता अद्यगम्भन्ते ।

६१. त्रिपुरानाथः (?-?)

नेपालनिलयोऽविज्ञायमानकुलाभिजनविशेषस्त्वत्रिपुरानाथो नाम
कञ्चन पण्डितपुङ्गवश्च शालग्रामपरोक्षकाकवञ्च ग्रन्थं सञ्जगद्ग्राह किल ।
स च ग्रन्थः १६५५ तमे वैष्णवमेऽब्दे मुद्रितो रमानाथप्याकुञ्जालकृतभूमिका-
सहित उपलभ्यते ।

६२. प्रयागदत्तः पण्डितः (१६११-१६८० वै.)

नेपाल-त्रिपुरागाचलमण्डलाभिजनः काष्ठीमण्डलनगरनिवासी हरिवंश-
पण्डितपुत्रः श्रीधरपण्डितशिष्यो रङ्गनाथ-गोपीनाथयोः पिता राजकीय-मुख्य-
पुरोहितम् प्रयागराजं समाश्रितो राजपुरोहितः प्रयागदत्तः पण्डितः खलु
शिक्षारस्तन्नाम वेदान्तप्रकरणग्रन्थम् प्रणिनाय किल । स च ग्रन्थोऽमुद्रित
एव तत्पीठ्यादिगृहे लुठति । तस्य ग्रन्थस्याऽष्ट पद्धत्यानि संस्कृतसंस्कृतेर्
द्वितीयेऽङ्के मुद्रितानि सन्ति । तत्र ग्रन्थकारस्त्वरचितग्रन्थस्य महत्त्वन्
ध्वनयन् वदति-“दृष्ट्वा निर्माणमेतन्मम परमपदप्राप्तिकामो जनोऽयं
शास्त्राण्यन्यान्धपश्यन्नपि परमपदप्राप्तये स्यात् समर्थः ।
न्यक्कृत्यान्धान् प्रतिष्ठां सदसि बहुवराम् प्राप्स्य यो वै धनाद्दृष्टान्

वैयाकरणः कौण्डिन्यगोत्रो हरिनाथशर्मा प्याकुःचालः
(१६०६ - १६८६ ई.)

(हरिनाथशर्मगोत्रप्रोतिनाथप्याकुःचालदत्तातिरिक्तद्रव्यसाहाय्येन प्रकाशितम्
छायाचित्रम्)

कुर्वन् स्वाभीष्टदातृन् व्यवहृतिनिपुणोऽन्यानि शास्त्राणि पश्येत्” इति ।

९३. विश्वनाथ आचार्यः (१९१४-१९८६ वै.)

नेपाल-त्रिभुङ्गावलमण्डलान्तर्गतताम्रकूटग्रामनिवासी सुर्योपाध्यायात् त्रयोदशो नेपालीयभाषाऽऽदिमहाकविभानुभक्तप्रख्यापिते श्रीकृष्णाचार्यकुले जातश्च श्रीकृष्णाचार्याच्चतुर्थश्च शेखरापराभिधपद्मनाभपोखरीदेवदत्तपुत्रः पद्माकुविशजो व्यावहारिक-ज्योतिष-धर्मशास्त्र-पाणिनीयव्याकरण-कथापुराण-कर्मकाण्डनिपुणः कविर् विश्वनाथ आचार्यः कृषिप्रधानायाञ्च वृत्तौ व्याप्तिप्रमाणोऽपि अद्वैतापनपरायणस्त्वनमोऽस्येव आत्मनारचितानां संस्कृतपद्यानामेकाम् पुटिकां सञ्जग्माह किल । किन्तु सा पुटिका ताऽस्माकन् दृष्टिपथमागता । तत्र सङ्गृहीतानि कति चन पद्यानि मौखपरम्परया प्राप्तद्विकलेखपरम्परया चाऽऽगतानि प्राप्यन्ते । तानि च पण्डित-कविराज-नरनाथआचार्यकुले भानुभक्ताचार्यजीवनचरित्त्वे, ‘नेपाली’ इत्याख्यायाम् पत्रिकायाञ्च चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽङ्के, भानुदर्शनपत्रिकायाम् द्वितीयेऽङ्के च मुद्रितानि उपलब्धन्ते । तेषु धर्मविषयकञ्च “गिरिशस्मरणादिषु प्रभग्नञ्च वहते शोकभरन् न याति शान्तिम् । विधिना नरगास्त्र-गोत्रपाते निहितम् मानसमेव वज्रमेतत्” इति पद्यम्, प्रोषितभर्तृका-विषयन् “दरो नाऽयञ्च कुक्षिश्च शिखरयुगलन् नाऽस्युगलञ्च शरी नाऽऽश्रुव्वातो भुजयुगमिदन् न द्द्रुमयुगम् । भृगुर् नेदम् पृष्ठञ्च गतवति सुमार्गे प्रियतमे मनोवज्र त्वम् माञ्च खलु गिरिधिया दायूरसि किम्” इति पद्यञ्च च विशेषतो मनोहरन् दृश्यते । उक्तायास्त्वेविरचितमुक्तकादिसङ्ग्रहपुटिकाया अन्ते च “विद्बुद्देश्येन निर्णोता रम्या शास्त्रकथा किल । बालेनाऽऽकुटवाक्येन प्रोक्ता वाणी मनोहरा ॥ करावलम्बञ्च कुरुतेऽनुकम्प्य विलोक्य गन्तुः स्खलितम् महात्मा । धूर्तस् तु पाणिप्रतलौ प्रताड्य च विहस्य गाढं रमते दुरात्मा” इत्युल्लिखितन् तत्त्वभवतेति च मौखपरम्परया ज्ञायते ।

९४. खड्गपाणिः अर्ज्यालः (१९१६-२००२)

नेपालगोर्खामण्डलाभिजनः काठमाण्डपनगरान्तर्गतटेङ्गलटोलकनिवासी जानकीदत्तपुत्रो महामायागर्भजः खड्गपाणिअर्ज्यालः कृत्यवाटिकावध्यन्तिथिकृत्यप्रतिपादनपरम् पौराणधर्मशास्त्रनिबन्धञ्च चकार किल । तत्र

विशेषतो नेपालदेशे प्रचलितानि कृत्यानि निरूपितानि दृश्यन्ते । स च निबन्धग्रन्थः २०३३तमे वंशक्रमेऽग्रे मुद्रित उपलब्धते ।

६५. जयदेवसूरिः [पन्तः] (१६१६-१६७५ वै. ?)

नेपाल-पाल्पामण्डलाभिजनः काष्ठमण्डपनगरनिवासी नीलदेवपीत्तो वाचस्पति-ज्येष्ठपुत्रो जयदेवः पन्तस् सविवृतिकस् सप्तचत्वारिंशता श्लोकर् युताङ्ग कारककलिकाम्, सविवृतिकः पञ्चत्रिंशता श्लोकर् युतां समासकलि-काञ्च रचयामास किल । तौ द्वावेव ग्रन्थौ पृथक्पुस्तकतयैव कल्याणनगरात् लक्ष्मीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालये १६६२तमे वंशक्रमेऽग्रे मुद्रितौ श्रीवृत्तपण्डित-जयदेवशर्मणा प्रकाशितावुपलब्धयेते । तत्र नेपालदेशस्य पन्तकुलस्य वाऽ-प्युल्लेखो नैव दृश्यते । ग्रन्थादौ "गुरुर्व, वाचस्पतिन् नत्वा बालानाव्, विदुषाम् मुदे । जयदेवो वितनुते कलिकाङ्ग कारकस्थ च" इति वाचस्पते-रुल्लेखोऽस्ति । तत्र "इति श्रीजयदेवशर्मसूनिविरचितायां शब्दतत्त्वकलिका-कल्याणङ्ग कारककलिकावङ्गो गुच्छः प्रथमः" इति गुच्छसमाप्ति-वाक्य-दर्शनाज् जयदेवसूरिणा शब्दतत्त्वकलिकावङ्गो ग्रन्थो विरचितः, तस्यैवैते द्वे प्रकरणे इति ज्ञायते । द्वयोरेव गुच्छयोरन्ते मुद्रितयोस् सदृशयोस् समाप्ति-वाक्ययोः काऽपि न्युक्ता वाऽसङ्गतिकीऽपि च प्रतीयते ।

Ku ६६. क्षमादेवः पाँडेः (?-?)

नेपाल-पाल्पामण्डलाभिजनः काष्ठमण्डपनगरनिवासी नामेश्वरस्य दोहित्वो विजयरामभागिनेयो नगेंद्रराजशिष्यः कुलनिधेः प्रनप्ता मणिरामस्य नप्ता श्रीलालरत्नाकरपुत्रः क्षमादेवः पाँडेः पृथ्वीवीरविक्रम-चन्द्रसम्भेरजङ्ग-समये हरिवंशकथासूत्रप्रकाशिनीं रचयामास किल । तस्मैवङ्ग कृतिः १६६८-तमे वंशक्रमेऽग्रे मुद्रितोपलब्धते ।

६७. डिल्लिसम्भेरवर्मा [थापाः] (?-?)

नेपाल-बापूचाग्रामाभिजनः काष्ठमण्डपनगरनिवासी हेमदलपीत्तः केसरसिंहपुत्रो डिल्लिसम्भेरवर्मा खलु चन्द्रसम्भेरपरिसयात्पुत्रा-विषयकय्, भूरोपपात्रा-प्यारीसकाण्डन् नाम लघुङ्ग गद्यग्रन्थं रचयामास किल । तत्र प्रारम्भे "अनङ्ग्यासाद् धतप्राया प्रतिभाकरूपनोज्झिता । अङ्गैर् विहीना विद्वद्वा मे गमिष्यत्युपहास्यताम्" इत्यादीनि पद्यानि च

मनीहराण्येव दृश्यन्ते । एष ग्रन्थो मुद्रणसमयाद्गणनरहितो नैपाल-नक्साल-
भगवतीमुद्रणालये मुद्रित उपलब्ध्यते । डिल्लिसम्सेरस् थापास् संस्कृतम्
ग्राह्यभाषास् रम्यरूपतया जानीते स्म, संस्कृताद् गिरम् ग्राह्यभाषास् च
मुष्टु व्याहरति स्म चेति उल्लेखो 'भएका कुरा' इति नेपालीयभाषाग्रन्थे
काशिनाथदीक्षिताचार्यकृते ८४ तमे पृष्ठे दृश्यते ।

६८. सदाशिवो दीक्षिताचार्यः (१६२४-१६७५ वै.?)

नैपाल-काष्ठमण्डपनगरसमीपस्थमुडिखुग्रामाभिजनः काष्ठमण्डप-
नगरस्थ-गैरिधारा-टोलकनिवासी शिरोमणि-दीक्षिताचार्यपुत्रस् सदाशिवो
दीक्षिताचार्यः खलु १६५६तमे वैक्रमेऽब्दे नेपालदेशनिवासि-पण्डितवर-
श्रीमदाचार्यशिरोमणिदीक्षित-साग्नचिरसर्वपृष्ठाप्तोर्यामवालि-जीवनवृत्तान्त-
रूपाय् विशेषवृत्तसहितामाचार्यवंशावलीं रचयामास किल । सा च १६५६
तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रितोपलब्ध्यते । तस्या मुखपृष्ठे "आचार्यसदाशिव-
दीक्षितेनोपनिबद्धा" इत्युल्लिखितम् दृश्यते । ग्रन्थान्ते तु "अबद्धन्
तातपदैकतानमनसौ संस्मृत्य सर्वञ् चिरात् काशिनाथ-(१६२२-
१६६४ वै.) सदाशिवो प्रियतमो भक्तो सुतो सुत्वनः । श्रीगङ्गाधर-
शास्त्रनिश्चलसुहृत्साहाय्यसिद्धोद्यमो ग्रन्थीतस् स्म विशेषवृत्त-
सहितामाचार्यवंशावलिम्" इत्युक्तम् प्राप्यते । ग्रन्थकारस्याऽऽकलत्रशर्ब-वद-
राणाकुलाश्रितत्वाद् एतस्मिन् ग्रन्थे ग्राह्यकानां राणाकानाञ्च प्रशंसा स्थाने-
स्थाने दृश्यते । तथापि धीतयज्जपरिचयम् प्राप्तुमिच्छुकानाद् कृते केनाऽप्यंशेन
तूट्ट्या युताऽपि शोभना सामग्री सुललितानि वर्णनानि चाऽत्र प्राप्यन्ते ।

६९. गिरीशवल्लभो जोसिः (१६२४-१६८०)

नैपाल-काष्ठमण्डपनगरान्तर्गत-चावेलटोलकनिवासी लक्ष्मीवल्लभ-
पौत्रो गङ्गानाथपुत्रो गिरीशवल्लभः खलु संस्कृतभाषायाम् पातञ्जल-
योगसूत्रस्य व्याख्यां रचयामास किल । तेन विविधानि स्तोत्राण्यपि
रचितान्यभूदिति शरच्चन्द्रभट्टराइप्रभृतयो वदन्ति ।

१००. उमानाथः अर्ज्यालः (१६२७-?)

नैपाल-काष्ठमण्डपनगराभिजनः काशिवासी नारायणदासाज्यालपुत्र-

✽ उमानाथजन्मवर्षस्येयं सूचना ज्योतिषिकप्रेमसागरदाहिपुत्रादुपलब्धेति
शरच्चन्द्रभट्टराइमहाभागेनाऽस्मभ्यन् दत्ता ।

विष्णुदासवंशजो रामनाथपौत्रो बह्मदत्तपुत्र उमानाथोऽर्ज्यालो नःव्यन्याय-
ग्रन्थेषु जागदीशपञ्चलवक्ष्यादिषु बहुषु विवृतीश्चकार किल । तथैव नःव्य-
व्याकरणग्रन्थेषु लघुषु बन्धेन्दुशेखरादिषु च विवृतीश्चकार । शब्दानामनेकेषा-
मर्थानाम् परिकल्पने व्यसनी अयम् पण्डितः । अथ 'प्रजानाम्' इत्यादेश्
श्लोकस्य त्रिवष्टिम् अर्थान् प्रदर्शयामास किल । एतेन रचितेषु वामननाम-
कौमुद्व्याःपृष्ठभागे उल्लिखितेषु चतुर्विंशती ग्रन्थेषु माथुरपञ्चलवक्षणीविवृतिः,
वामननामकौमुदी, गोपीनीतार्थकौमुदी चेति त्रयो ग्रन्था मुद्रिता उपलब्धन्ते ।
एतद्वंशधराः काष्ठमण्डपनगरे वर्तन्ते ।

१०१. श्रीकान्तो घिमिरेः (१६२८-२०११ वै.)

नेपाल-रामेष्ठापमण्डलान्तर्गतताऽर्चलेग्रामनिवासी मोहनलालपौत्रः
पशुपतिनाथपुत्रो मनमायाकुविक्षजो देवीप्रसाद-दीकारामदाहाल-वासुदेवशास्त्रि-
शिरोमणिदीक्षिताचार्य-शिवकुमारशास्त्रि-तात्प्याशास्त्रि-गङ्गाधरशास्त्र्यादि-
शिष्यश्च श्रीकान्तो घिमिरेः खलु त्रिशच्छ्लोकव्यास् संस्कृतव्याख्याय चकार
किल । एतस्या हस्तलेखस्य छायाप्रतिलिपिस् सोमनाथघिमिरेमहाशयेन
दत्ताऽस्माकं सङ्ग्रहेऽस्ति । किन्तु तत्र पुस्तकमुखपृष्ठे पुस्तकपृष्ठभागे च
'पं. घिमिरोपनामकश्रीकान्त उपाध्यायस्य' इत्येवंरूप उल्लेखः प्राप्यते,
अन्यादौ ग्रन्थान्ते वा व्याख्यानकारनामाद्युल्लेखस्तु न दृश्यते । उपर्युक्त-
प्रकारक उल्लेखश्च श्रीकान्तस्य ग्रन्थकारत्वम् पुस्तकस्वामित्वम् वा किम्
व्यनक्तीति विद्वांसो विदाहकुर्वन्तु । सोमनाथमहाशयस्तु ग्रन्थेषु व्याख्या-
नेषु अप्राप्यत्वं विशेषं समावेशयेदत्वं व्याख्यानम् मया कृतमिति मम पिता
वदति स्मेति, एतादृशा व्याख्यानग्रन्था मत्पितृकृता ग्रन्थेऽपि सन्तीति च
ब्रवीति । स्वरचिते प्रकाशिते श्रीकान्तचरिते तु तेन श्रीकान्तकृतोनाह कोऽ-
प्युल्लेखो नैव कृतोऽस्ति । तज्जीवनचरितम् २०१५तमे वैवकमेऽब्दे मुद्रिते
आशौचविज्ञाने प्रकाशितमस्ति ।

१०२. भुवनेश्वरप्रसादः पण्डितः (१९३०-२००७)

नेपाल-काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतज्ञानेश्वरटोल्लकनिवासी गौरीश्वरात्
सप्तमो नारायणपुत्रवेणीप्रसादप्रनप्ता तीर्थराजनप्ता वामदेवपुत्रो दामोदर-
शास्त्रिनारद्व्याजविशिष्यो भुवनेश्वरप्रसादः पण्डितः (पांडेः) खलु
वीरसम्भेरजङ्गराणांकीर्तिवर्णनाय् चित्तकाव्यरूपां रचयामास। सा च १९५५-

तमे वैष्णवेऽब्दे मुद्रितोपलभ्यते । तत्रभवता देवसम्सेरविषयेऽप्येतादृशी रचना कृताऽभूत् साऽपि प्रकाशिताप्यभूत् किन्तु साऽस्माकं गृहेषु इधीनीन् नैवोपलब्धा इति, तत्रभवतः प्रौढतया रचना तु जुद्धशतकमित्याख्याऽऽसीत्, तत्र पूर्णप्रसादनाहमणस्स्याऽपुर्णा व्याख्याऽप्यासीत्, किन्तु साऽपीदानीमस्माकं गृहेषु नैवोपलब्धा इति च भुवनेश्वरप्रसाद-सुतः काशीश्वर-प्रसादमहोदयः कथयति ।

१०३. कण्ठाकरः (? - ?)

नेपाल-पश्चिमप्रान्तस्थ-“धौलकांडा-तल्लोवोगटान”-नामकग्रामा-ऽभिजनः कण्ठाकरो दशकमार्दिपद्धतिं लब्धग्राह किल । सा च पद्धतिर्मुद्रिताऽवगम्यते ।

१०४. कुलचन्द्रो गौतमः (१९३४-२०१५ वै.)

नेपाल-आदिङ्मण्डलान्तर्गत-जीवनपुरग्रामाभिजनो रमाकान्तपुत्रो रामशास्त्रितैलङ्गणिष्यो राममण्यनुगृहीतः किल कुलचन्द्रो गौतमस्य भिक्टोरियायां नरणे शोकमहोमिं रचयामास । एषा कुलचन्द्रस्य प्रथमा संस्कृतरचना दृश्यते । एषा च १९५७तमे वैष्णवेऽब्दे विश्वराजहरिहरणमंभ्याम् मुद्रापयित्वाऽमूल्यवै वितीर्णाऽवगम्यते । तदनन्तरं लकारार्थबोधनपरं कृष्णकण्ठाभरणकाव्यम् (१९७५), स्तवकाव्यरूपां हरिवरिवत्स्याम्, भागवतसङ्क्षिप्तार्थप्रदर्शनपराङ्क्षमेन्द्रीयभारतमञ्जर्यनुकारिणीम् भागवतमञ्जरीम् (१९८४) शर्मप्रतिकूललोकचरित्रचित्रणपराम् प्रपञ्चचर्चाम् (१९९३), अमरकोशपरिचेषम् (१९९३), जनकराजपण्डितपत्नीवियोगविदयाम् प्रेनपञ्चपञ्चाशिकाम् (१९९५), राम-कृष्णचरित्रकीर्तनपरम् वन्दनासुगलम् (२००५) च कुलचन्द्रो यथासमयं रचयामास किल । हरिवरिवत्स्याप्राभातिकोल्लासान्तर्गतो गङ्गागौरव-स्तवश्च १९९२ तमे वैष्णवेऽब्दे मुद्रित उपलभ्यते । काशीविद्भूषणित्तभापत्यादीनां ग्रन्थप्रकाशनसम्प्रतिपत्तौ सहितम् आदर्शदम्पती सीतारामौ इत्यावश्यं कुलचन्द्रकृतं, लघुकाव्यञ्च २०१२ तमे वैष्णवेऽब्दे मुद्रित-भूपलभ्यते । कुलचन्द्रेण चण्डी-सद्ग्रीवयोगविधिरचनापूर्वकं गौरीशङ्कर-मुटिका सम्पादितेति च श्रूयते । विवाहपद्धतिस् तु तेन सम्पादिता दृश्यते च । जुद्धसम्सेरकृतस्वर्णतुलादानप्रसङ्गे जुद्धसम्सेरप्रशंसायामपि तेन वाणी

व्यापारिताऽवगम्यते । कुलचन्द्रेण रचितः “काशिकराजकीयसंस्कृतमहा-
विद्यालयः” इति पद्यात्मको लेखस् शारस्वतमुषमायाम् प्रथमे वर्षे प्रथमेऽ-
ङ्के प्रकाशितो दृश्यते । तत्र पञ्चवत्वारिणदुत्तरैकोनविंशतिशततमवैकक्रमा-
ब्दात् प्रभृति पञ्चसप्तत्युरैकोनविंशतिशततमवैकक्रमाब्दम् यावत् काशिक-
राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयेऽध्यवस्यते वर्तमानस्य आर्थ-वेनिसस्य
प्रशंसया पूर्णानि “माध्वोक्तं विनिर्मुक्तं वचसा योऽन्वभ्यहोत्
सङ्गतानौदार्यात् कृतकर्मणामपि मनो नूणमहावीर्यं च यः । आर्थ-
वेनिसनामधेयमतुलप्रज्जन् तमध्यवस्यता-भाजः कश्चिदमीविक्षतं
स्थिरमतिर् विस्मर्तुमीष्टे जनः ॥८॥ आकारे मृदुता मती प्रखरता
माने समुत्तुङ्गता ज्ञाने निर्भरता मनस्समलता वाचि व्यथाहारिता ।
सख्यया वन्तमसख्यसदगुणपणन् तम् वेनिसाख्यव विना नैकत्वं विक्ष-
जनेन केन चिदपि वक्षोणीतले भाम्यता ॥९॥ नानालङ्कृतिमञ्जु-
लन् ध्वनिधृतैस् तैस्तेर् गुणैस् सम्मतम् येन प्राञ्जलमन्वदादि
सकलम् वाल्मीकिरासायणम् । तेन वाऽखिलसंस्कृताञ्जलिदुषान्
धन्यान् धिपन् धिम्बता विद्वता-गुणिता-गुणग्रहिलता अस्य
प्रमाणीकृताः ॥१०॥” इति पद्यानि दृश्यन्ते । कुलचन्द्रेणऽमरकोश-
टीकायाः प्रथमे संस्करणे (१९५८तमे वैकक्रमेऽब्दे) “गोताम्बोपाभिप्रकुलचन्द्र-
शर्मणा भाषाटीकया संस्कृतः” इति स्वोपनामप्रयोगो “गोताम्ब” इति कुतो
दृश्यते । अतिगणान्तर्गतानाञ्च गोताम्बानाम् अङ्गिरोमणान्तर्गतगोतम-
कंशजस्वप्नमजनकतया गीतगोपनाम्ना व्यवहारोऽविचारितरमणीयो गताऽनु-
गतिकतया प्रचलन् विस्तृतम् समीकरणीयः प्रतीयते । कुलचन्द्राय राजा
त्रिभुवनस् स्वेच्छया २००८तमे वैकक्रमेऽब्दे “विद्वच्चिरोमणिः” इत्युपाधिम्
ददौ किल । स्वस्य विविधकाव्यरचनापटुत्वं तु कुलचन्द्रेण प्रमाणीकृतम्
दृश्यते, तेन कृतायामरकोशटीकायाम् विवाहपद्धती चाऽनैकेषां दोषाणा-
मुपलब्धनान्नवाद् विद्वत्त्वं तु तस्य समीक्षणीयमेव प्रतीयते ।

१. काष्ठमण्डपस्थस्य वाल्मीकिविद्यापीठस्य पत्रिकाया मर्यादाद्वयायात्
सप्तदशे पूर्णाङ्के प्रकाशितः “अमरकोशका ब्रह्मवर्णमा र तैसका
कुलचन्द्रकृत टीकामा वर्तमान केऽशालोच्य विषयद्वर” इति निबन्धो
द्रष्टव्यः ।

१०५. हेमराजशर्मा (१९३५-२०१० वै.)

नेपाल-काष्ठमण्डपतननिवासी मीरीश्वराष्टमो नारायणपुस्त-
नामेश्वरसुतविजयराजप्रनप्ता मंगन्द्रराजनप्ता लोकराजमद्वयमपुत्रो राज-
कुलमाश्रितो हेमराजशर्मा [पांडेः] पण्डिताजानाज्जमाधाविदाज् च साहाय्येन
ईतीयिककक्षाया अनुसन्धानकार्येन कृत्वा समयबहुलम् भारतवर्षीयभषज्ज-
परम्परायास् स्वातन्त्र्यस्य समीचीनत्वस्य च प्रदर्शकम् महाकायमुपाद्घातं
रचयित्वा तं सर्वबोध्यं वृद्धजीवकीवतन्त्रापरनामप्रेषायाः काश्यपसंहिता-
यास् सम्पादनं कृत्वा ताम् मुद्राप्रयामास । तं 'महाभारतसम्बन्धे कश्चन
विचारः' इति निबन्धञ्च स्वनाम्ना कस्मिँश्चन भारतीयानुसन्धानपत्रे
प्रकाशयामास किल । किन्त्वयम् निबन्धो नाऽस्माकम् दृष्टिगोचरीभूतः ।
हेमराजाय १९९२तमे वैक्रमेऽब्दे राजा लिभक्षो "विद्वच्चिरोमणिः"
इत्युपाधिम् प्रददौ किल । किन्तु नेपालीयभाषाव्याकरणविषये वास्क-राणिनि-
कात्यायन-पञ्चजलि-वररुचि-भट्टहस्तिनामेषप्रभृतिभिराधिष्ठातृपरिकृतव्यं
व्याख्यातव्यं चाऽऽर्थं शाश्वतम् भाषाव्याकरणसिद्धान्तमूलतत्त्वम् परि-
स्थज्ज पाश्चात्यानुयायि-हिन्दि-बङ्गालि-मराठी-गुजराति-व्याकरणकारमता-
ऽनुगतिकतावलम्बनं कर्तुम् निस्तङ्कोचम् प्रयत्नस्यै संस्कृतभाषा-नेपालीय-
भाषा-वर्णमालाया ज्ञानेऽपि स्थूलान् कुटिलं कुनन्तोऽस्य विद्वच्चिरोमणित्वव्यं
वैदिकपिकुलजैर् विवेचकैः पर्यालोचनीयम् प्रतीयते । काश्यपसंहितापोद्घाते
दृश्यमान् दोषानपि द्रष्टुं शक्नुवद्भस् दौषज्ञैरप्यस्य विद्वच्चिरोमणि-
त्वस्य तत्त्वम् बोद्धुं शक्यम् दृश्यते ।

१०६. वेदनाथो लामिछानेः (१९३५-२०१८ वै. ?)

नेपाल-गोरक्षाचलमण्डलान्तर्गतधावगामाभिजनो धादिङ्मण्डला-

२. एतद्विषयकं विस्तृतम् प्रतिपादनम् 'जिम्हो नेपालि भासा (पैला
खण्ड)' इति नेपालीयभाषाग्रन्थे ३७-६५ पृष्ठेषु, 'जिम्हो नेपालि
भासा (दोस्रो खण्ड)' इति ग्रन्थे २०६-२२३ पृष्ठेषु च दृश्यम् ।
३. हेमराजस्व वर्णमालाज्ञाने दृश्यमानास्तुटयः काश्यपसंहितापोद्घाते
दृश्यमानाः केचन दोषश्च "जिम्हो नेपालि भासा (दोस्रो
खण्ड)" इत्याकस्य नेपालीयभाषाग्रन्थे २१५-२२१ इत्यङ्कितेषु
पृष्ठेषु पर्यालोचितास् सन्ति ।

न्तर्गताऽचानेग्रामनिवासी मङ्गलशर्मेणो तप्त्वा विमानपण्डितत्वेन ध्वंसिद्धस्तस्य
 अचञ्चुतान्तस्तस्य पुत्रो विष्णुहरेण शिष्यो वेदनाथो लामिछानेः १६६८तमे
 वैष्णवेऽब्दे अग्निस्थापनमन्त्रार्पणदीपिकाम् पूर्णाङ्कं कृत्वा मुद्रापयित्वा प्रका-
 शयामास किल । एतेन रचितो ध्वनिप्रकाशाकव्यः पाणिनीय-वर्णसमाभ्याय-
 सूत्रव्याख्याग्रन्थोऽपि वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालय-वेदान्तविभागा-
 ऽध्यक्ष-पण्डितश्रीरघुनाथशर्मसम्मत्तिसहितो मुद्रितो दृश्यते । मुद्रण-
 समयस्तु तत्त्राष्टकिकितो नास्ति ।

१०७. करुणाकरः पनेरुः (१६३८-२०१८ वै. ?)

नेपाल-डडेल्धुरामण्डलान्तर्गतकैलिपालमाण्डुग्रामन्तःपाति-जैसेरा-
 ग्रामटिकाभिजनो वाराणसीनिवासी कमलनयनपीतलो रघुनाथपुत्रः करुणाकरः
 पनेरुः कर्मकाण्डप्रदीपं रचयामास किल । 'स च ग्रन्थः २००८तमे वैष्णवेऽब्दे
 मुद्रितोऽभूत्, स एव ग्रन्थ इदानीञ् जनार्दनपाण्डेयकृतित्वेन मुद्रितोऽस्ति'
 इति करुणाकरध्यातुषुत्तत्वेनात्मानम् परिचाययन् मोतिगामः पनेरुः
 कथयति ।

१०८. दधिरामशर्मा मरासिनिः (१६३६-२०२० वै.)

नेपाल-मुक्तिमण्डलान्तर्गताऽर्घोपमण्डलस्थवामरुकग्रामाऽभिजनस्
 साम्प्रतिकाऽर्घोर्षाचिमण्डलान्तर्गतखिदिमग्रामनिवासी मणिरामपीतलः परि-
 क्षित्पुत्रो दधिरामो मरासिनिस् सप्तसर्गत्मिकं श्रीरामचरितामृतम्, सप्तसर्ग-
 त्मिकमेव श्रीकृष्णचरितामृतम्, गणेशवैभवम्, अपरोक्षानुभूतिञ् च रचयामास
 किल । तथैव स गण्डकीस्तोत्रादीनि नवदशानि स्तोत्राण्यपि चकार किल ।
 तत्र गणेशगौरवापरोक्षानुभूतिकं श्रीरामचरितामृतम् १९८५तमे वैष्णवेऽब्दे
 मुद्रितमुपलभ्यते ।

१०९. सोमनाथशर्मा सिग्देलः (१६४१-२०२६ वै.)

नेपाल-काठमाण्डपनगरसमीपवर्तिथाङ्कोटग्रामाभिजनः काठमण्डप-
 नगरनिवासी उपराजगुरु-हेमराजाऽनुगृहीतो मुक्तिनाथनप्ता जगन्नाथपुत्रस्
 सोमनाथशर्मा सिग्देलः खलु संस्कृतचन्द्रिकाऽनुवादचन्द्रिकादीन् ग्रन्थान्,
 आदर्शराधवपुष्पाञ्जलि स्तवकाव्यम्, भट्टोजिदीक्षितकृतिप्रतिसंस्कारात्मि-
 काम् प्रतिसंस्कृतसिद्धान्तकौमुदीञ् च विरचयामास किल । तत्र सोमनाथ-

कृतञ्च काव्यमाहायांलङ्कारभारावनतन् नाऽतिसरसमपि साधारणजनमनो-
हरणक्षमम् दृश्यते । प्रतिसंस्कृतसिद्धान्तकौमुदी च परित्यक्तवैदिकप्रयोग-
विषय-स्वरविषया पाणिनीयव्, व्याकरणव्, विकलतयोपस्थापयन्ती अन्य-
विविधोपयोगि-विषयसङ्ग्रहयुताऽपि अशुद्धिवहुला साधारणानाम् जनानामप्र-
योज्या दुष्टांशम् परिहृत्य विद्वद्भिस् सावधानतयोपयोज्या दृश्यते । यथा
भट्टोजिदीक्षितशिष्या भट्टोजिदोषपरिमार्जनेन सिद्धान्तकौमुदीं समुज्ज्व-
लाङ्कर्तुम् बद्धपरिकराः कर्माऽकार्पुर् न तथा राजनीतिक-विक्रयाकलाप-
परायणास् सोमनाथशिष्या इति तदीया “स्वर् याता गिरिजाऽऽत्मजः
प्रथमतश् शान्तिस् सुता निर्धवा, बोलाकथ्या ललिताऽप्यपत्यरहिताऽ-
शीतेरुपान्ते वयः । अन्तेवासिपरम्परास्स्वभिर्हन्ति सस्नेहमातन्वती,
विद्वद्वासन्ततितन्तुदीपकविभाम् पुष्पात्त्वसौ कौमुदी”^१ इत्याऽऽशंसाऽपि
वितर्षाभूतेषु दृश्यते । नेपालीय-भाषाव्याकरणविषयेऽप्येतेन यास्क-पाणिनि-
कात्यायन-पतञ्जलि-वररुचि-भर्तृहरिप्रभृतिभिस् सम्म्यक् परिष्कृत्योपस्थापितं
शाश्वतव्, व्याकरणसिद्धान्तम् परित्यज्य पाश्चात्यगतानुगतिकताऽवलम्बिता
दृश्यते^२ । संस्कृतभाषा-नेपालीयभाषावर्णमालाज्ञानेऽपि एतेन स्थूलास् वुटयः
कृता दृश्यन्ते^३ । एवञ्च राज्ञा महेन्द्रेण स्वमनीषया सोमनाथाय दत्तः ‘पण्डित-
राजः’ इत्युपाधिः सोमनाथे सार्थकीभूतो न वेति वैदिकेरायैर् विवेचकैः परि-
चिन्तनीयम् प्रतीयते ।

११०. फत्त्यजङ्गपराक्क्रमसाहः (१९५०-२०३४ बं.)

नेपाल-काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतबानेश्वरटोलकनिवासी सम्मेरजङ्ग-
पराक्क्रमपीठः केसरिजङ्गपराक्क्रमपुस्तो मथुराकुमारीकुविक्षजो भोगेन्द्रराजा-
दिशिष्यः फत्त्यजङ्गपराक्क्रमसाहः खलु श्रीदक्षिणकालिकाविभूतियोगस्तोत्रं
रचयामास किल । तच्च स्तोत्रं २०२इतमे वक्क्रमेऽब्दे मुद्रितमुपलब्धते ।

१. प्रतिसंस्कृताया सिद्धान्तकौमुद्या आदौ “किञ्चिदावेदनम्” इत्यस्मिन्
द्रष्टव्यम् ।

२. एतद्विषयकव्, विस्तृतम् प्रतिपादनम् ‘जिम्दो नेपालिभासा (पैली
खण्ड) [२०३०]’ इति नेपालीयभाषाग्रन्थे ३७-६५ पृष्ठेषु दृश्यम् ।

३. एतस्य विषयस्य स्पष्टीकरणम् “नेपालि वर्णोच्चारणशिक्षा” इति
नेपालीयभाषाग्रन्थस्य साजाप्रकाशनेन प्रकाशितस्य (२०३१ बं.)
पञ्चमाऽऽमनवमेषु परिशिष्टेषु द्रष्टव्यम् ।

१११. देवरातः (?-?)

अविष्णुप्रायमानकुलाभिजनादिविशेषो गजाननपुत्रो रमणमहृषिशिष्यो
नेपाल-काठमाण्डपोपत्यकान्तर्गतगोकर्णस्थ-गोरक्ष-ब्रह्मचर्याश्रमकुलपतिर्
देवरातः खलु पशुपतिहृदयन् नाम पशुपतिनाथस्वरूपादिविचारात्मकं ग्रन्थं
रचयामास । स च ग्रन्थो नेपालीयभाषाप्रकाशिन्या समित्या प्रकाशितो
मुद्रित उपलब्धते । एष देवरातो २००५तमे वैक्रमेऽब्दे स्थापितस्य पञ्च-
विंशतिसदस्यकस्य नेपालविश्वविद्यालयायोगस्य च पञ्चविंशस् सदस्योऽ
वगम्यते ।

११२. नित्यानन्दस् सिग्देलः (१९५१-२०२३)

नेपाल-काठमाण्डपनगरान्तर्गतकालिमाटिकलङ्कस्थानटोलकनिवासी
बुद्धिमागरपुत्रो रमाकुविशजो नित्यानन्दस् सिग्देलो नेपालदेशादिवर्णनात्मकं
हिमालदर्पणं रचयामास । स च ग्रन्थः २०१४तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रित उपल-
ब्धते । भाषादृष्ट्या तत्राऽनेके दोषा दृश्यन्ते । तेन पुष्पाञ्जलिरिति
राजस्तुतिपरोऽन्योऽपि ग्रन्थो रचितो मुद्रितश्चोपलब्धते ।

११३. धनसम्सेरजङ्गो राणाः (१९५२-२०३६)

नेपाल-काठमाण्डपनगरान्तर्गतनवक्रणालटोलकनिवासी कीरसम्सेर-
जङ्गमपीत्रो रुद्रसम्सेरजङ्गज्येष्ठपुत्रो विष्णुकुमारीकुविशजो भोगेन्द्रराज-
कोशनाथ-दुर्गानाथादिशिष्यो धनसम्सेरजङ्गो राणाश् श्रीपराविभूतिस्त्रीत्वम्
[१९८६], योगानन्दलहरीम् [१९८६], श्रीस्तोत्रमञ्जरीम्, परामहिमस्तोत्रम्
[२००२]; पराङ्गस्तवराजम् च [२००२] रचयामास । शाक्ततन्त्रसम्बद्धा एते
सर्वे ग्रन्थाः प्रकाशिता अवगम्यन्ते ।

११४. शिवप्रसादस् सिग्देलः (१९५३-२०१६)

नेपाल-काठमाण्डपनगरपकण्ठस्थदहचोकग्रामनिवासी लक्ष्मीकान्त-
पीत्रो बुद्धिप्रसादपुत्रो नन्दकुमारीकुविशजश् शिवप्रसादस् सिग्देलः खलु
श्रीपतेर् भक्त्या षट्प्रकरणकर्वं विशालाभजनन् नाम काव्यं रचयामास ।
तच्च च १९६६तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रितमुपलब्धते ।

११५. पद्मप्रसादो भट्टराइः (१९५३-२०३० व.)

नेपाल-रामेछापमण्डलान्तर्गतसालुसामलिन्यामाभिजनः काठमाण्डप-

नगरान्तर्गतगैरिधाराटोत्तकनिवासी दीनानाथपुत्रः कृष्णमायाकुक्षिजो राज-
गुरुखनेन्द्रराजानुगृहीतः किल पद्मप्रसादो भट्टराइः २०१७तमे वैक्रेमेऽब्दे
नेपालाधिपतेरभिनन्दनञ्चकार किल । तत्र च "अद्य च निर्वाचनमद-
विकारदूषितमन्त्रिवर्गेऽस्मिन् । अस्त्रम् प्रयुज्य वैधं राष्ट्रियता
रक्षिता ब्राह्मन्" इति पद्यमपि दृश्यते । एतच्चाऽभिनन्दनम् २०४१तमे
वैक्रेमेऽब्दे प्रकाशिते पद्मस्मृतिग्रन्थे पद्मकृतित्वप्रकाशप्रकरणे १०५-१०६
इत्यङ्कितयोः पृष्ठयोर्मुद्रितमस्ति । अन्येऽपि तस्य लेखास्तत्र सङ्कलिता
दृश्यन्ते ।

११६. जयराजशर्मा [पाँडे:] (१९५३-२०३३ वै.)

नेपाल-काष्ठमण्डपनगराभिजनो भारतीयमहाराष्ट्रप्रान्तस्थवर्चनगर-
निवासी विजयराजप्रनप्ता द्विजराजनप्ता कुवलवराजपुत्रो जयराजशर्मा खलु
धर्मविचारसारम् प्रतिपादयितुं धर्मशतकम्, अर्थविचारसारम् प्रतिपादयितुं
अर्थशतकम्, मोक्षविचारसारम् प्रतिपादयितुं विवेकशतकञ्च रचयामास ।
तत्र विवेकशतकम् २००८तमे वैक्रेमेऽब्दे, अर्थशतकम् २०१३तमाद् वैक्रेमाब्दात्
पूर्वमेव, धर्मशतकञ्च २०१३तमे वैक्रेमेऽब्दे मुद्रितमुपलभ्यते ।

११७. दामोदरशर्मा झाः (?-?)

नेपाल-सप्तरीमण्डलान्तर्गतसकरपुराग्रामनिवासी दामोदरशर्मा झाः
खलु २००३तमे वैक्रेमेऽब्दे बालवीधरामायणं रचयामास किल ।

११८. शिवशङ्करो झाः (१९५४-२०३६ वै.)

भारतीयविहारप्रदेशान्तर्गतदरभङ्गग्रामण्डलस्थ-साहपुरग्रामे कुजौलि-
कुले जातो रूपनाथप्रवीणो जल्पादत्तपीठो वेशानन्दपुत्रो वेचनीकुक्षिजस्
स्वीयज्येष्ठपितृव्यविद्वानाथप्रसादलब्धविद्वो नेपाल-सम्प्रज्ञातननियोगं
स्वीकृत्याद्ध्यापनकार्यप्रसङ्गेन नेपाल-जनकपुर-मटिहानिप्रभृतिषु स्थानेषु
निवसन् शिवशङ्करो झाः वेदपरिचय-नामकं लघुकं गद्यग्रन्थं रचयामास ।
स च विद्यापरिचयनामकस्य ग्रन्थस्य वेदपरिचयात्मकः प्रथमो भाग इत्यव-
गम्यते । ग्रन्थकर्तुः पुत्रेण वेद्वानाथशामहाभागेन २०१४तमे वैक्रेमेऽब्दे
प्रकाशितोऽध्वजग्रन्थो मुद्रित उपलभ्यते ।

११६. पुष्पराजो राजभण्डारी (१६५५-२०४५ वै.)

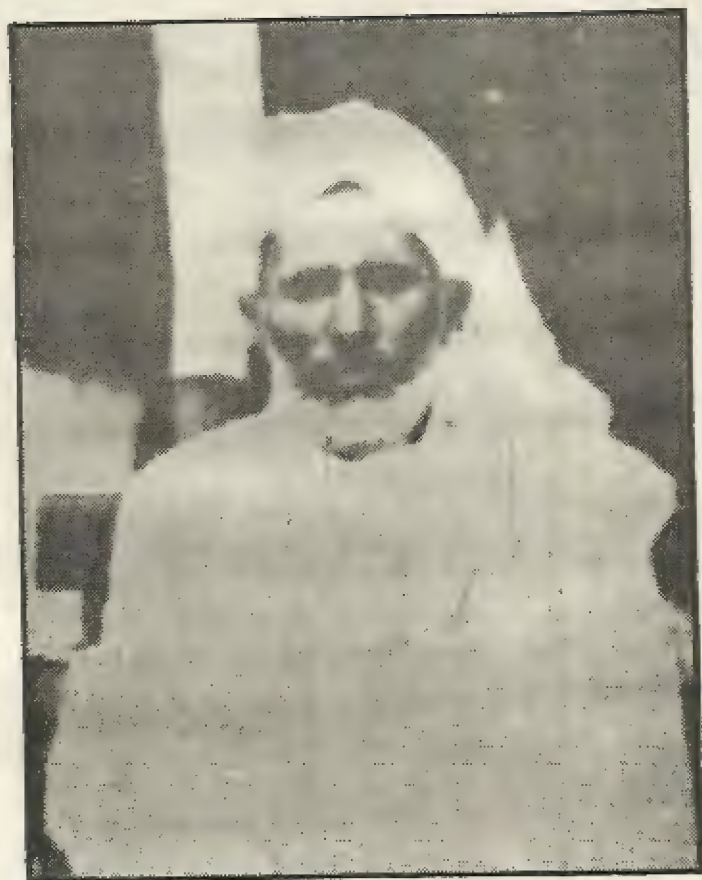
नैपाल-काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतवटुगुच्चाटोल्लकनिवासी कीर्तिराजपुत्रः पुष्पराजो राजभण्डारी धर्मविषयाणाम् अध्यात्मविचारविषयाणां चाऽऽ-
र्णवचनानाम् भगवच्चन्द्रिकाख्यं सङ्ग्रहम् चकार । स च सङ्ग्रहो निरनुवादो
नैपालीभाषानुवादसहित आङ्ग्लभाषानुवादसहितश्चेति त्रिधा बहुवारम्
मुद्रितः प्रकाशित उपलब्ध्यते ।

११७. रामनाथ आचार्यः (१६५५-२०३५ वै.)

नैपाल-गोरक्षमण्डलाभिजनः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतवानेश्वरटोल्लक-
निवासी गिरिधरिपीतृः कृष्णपुत्रः पिङ्गलाकुक्षिजो रामनाथ आचार्यो
विविधानां समयेसमये रचितानां संस्कृतपद्यानाम् पद्यमालिकाख्यं सङ्ग्रहं
चकार । स च सङ्ग्रहो मुद्रित उपलब्ध्यते ।

११८. उमानाथ आचार्यः (१६५७-२०१७ वै.)

नैपाल-तितुङ्गाचलमण्डलान्तर्गतचुदिताम्भ्रकूटग्रामाभिजनः काष्ठ-
मण्डपनगरान्तर्गतचण्डोलग्रामनिवासी सूर्योपाध्यायाच् चतुर्दशश् श्रीकृष्णा-
चार्यात् पञ्चमो देवदत्तपीतृ लोचनाथपुत्रो दुर्गादत्तखँदालदोहितो यशोदा-
कुक्षिजो विश्वनाथआचार्य-टेकनाथपीड्याल-काशिनिवासिप्राणाचार्यधर्मदास-
गङ्गनाथसेनादिशिष्यः प्राणाचार्य उमानाथ आचार्यो वार्ता-त्रयी-दण्डीत्या-
न्धीक्षिकी-संहिता-सारसङ्ग्रहात्मक-शास्त्रकाव्यरूपां संहितासारवाङ्मयी-
मररचत् । तत्र सत्यसवनकाण्डम्, त्रेताकाण्डम्, द्वापरकाण्डम्, कलिकाण्डम्
चेति चत्वारि काण्डानि तत्र भवता प्रकल्पितानि । तत्र सत्यसवनकाण्डम्
तत्रभवता सम्पूर्णम् परिशोधितम् निष्पादितम् । अन्येषां काण्डानां तु तत्र-
भवता प्राथमिकरचनारूपेण पद्यानि कृतानि, किन्तु तानि परिशोधनीयानि
व्यवस्थापनीयानि चासन् । एतादृश्वामेवाऽवस्थायान् तत्रभवान् २०१७तमे
वैश्वमेऽब्दे आषाढमासे शरीरमुत्सर्जन् । तत्रभवतः कृतेरुपलब्धोऽशः
पुत्रस्य नरहरेराचार्यस्य पार्श्वे वर्तते । सत्यसवनकाण्डस्य पूर्वस् सर्गस् तु
त्रिभुवनविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृताध्ययनसंस्थानस्य पत्रिकायां हैम-
वत्याम् प्रथमे वर्षे प्रथमेऽङ्के मुद्रितः प्रकाशितोऽस्ति । किन्तु तत्र कस्य
चन सम्पादकस्य विरोधाद् “यः कर्तुम् परकरग्रहपाशबन्धम्, मातुः
कुशाग्रधिषणो व्यदधात् प्रबन्धम् । सिद्धा यतस् तदनुगा अपि

उमानाथ आचार्यः
(१९५७ - २०१७ वै.)

सत्यनिष्ठः कोऽस्मात् परोऽत्र सुकृतो तिलकान् महिष्ठः ॥१६॥
विद्यासु हन्त हि परास्वपि लब्धपारश् चाऽज्ज्ञानवाधिपतितोद्धृति-
कर्णधारः । विद्द्यालयं य उदजीघटदग्गणयन् तम् मालवीय-
विबुधं गणयामि धन्यम् ॥१७॥ इत्येतादृशानि कतिचन पद्यानि
असमाविष्टानि सन्ति ।

१२२. कुसुमाकर उपाध्यायो रेगिमः (१९५८-२०३२ वै.)

नेपाल-धादिङ्मण्डलान्तर्गत-सल्यान-लकुआग्रामनिवासी केसरपोखरी
महेश्वरपुत्रो रेणुकाकुक्षिजप् टेकनाथपीडेलशिष्यस् सण्टरबुङायुम-पाठ-
शालाध्यापकः कौशिकगोत्रः कुसुमाकर उपाध्यायो रेगिम् भक्तिसङ्ग्रहा-
वृक्षग्रन्थं रचयामास । संस्कृतपद्यात्मको नेपालीयभाषानुवादसहितस् स
ग्रन्थः २०१३तमे वैक्रेमेऽब्दे मुद्रित उपलब्ध्यते । तेन रचितो शक्तिभूषण-
वर्णदर्पणतरङ्गावध्यावन्त्यावपि द्वौ ग्रन्थावमुद्रितौ तत्पुस्तकगृहे स्थितौ
श्रूयते ।

१२३. गणेशप्रसादः [गायत्रीगणेशः] अर्जुनः

(१९५८-२०२४ वै.)

नेपाल-गोर्खामण्डलान्तर्गतबक्काङपुराणग्रामनिवासी मोदनाथपोखरी
वेदशर्मपुत्रो गणेशप्रसादो (गायत्रीगणेशो) अर्जुनो रामभक्तमालाम्, गोरखा-
मनःकामनास्तोत्रम्, कुण्डमण्डकोस्तोत्रम्, गोरवक्षकालिकास्तोत्रम्,
कालिकापञ्चदशीत्यादिकान् ग्रन्थाश् च अर्पिनाय किल । तत्र रामभक्तमाला
२०१५तमे वैक्रेमेऽब्दे मुद्रिता प्रकाशिता च वर्तते ।

१२४. माधवप्रसादो देवकोटाः (१९६०-२०३८ वै.)

नेपाल-गोरवक्षाचलमण्डलान्तर्गतलिङ्गबोहोराग्रामाभिजनः पारुपा-
तान्सेननगरनिवासी पुष्करनाथपुत्रो माधवप्रसादो देवकोटा गणेशगोरव-
पुरस्सरम् भारतीवैभवं स्तवकाव्यम् (२०१०), लघुकाव्यसङ्ग्रहस्य लघु-
कर्ममालाम् (२०३८), जीवनदानम् नाम लघुकाव्यम् (२०३८) च यथा-
समयं रचयामास किल । एते सर्वे ग्रन्था मुद्रिताः प्रकाशिता उपलब्ध्यन्ते ।
एतेषु काव्येषु काव्यसौष्ठवं सर्वत्राऽनुगतम् दृश्यते ।

१२५. अग्निप्रसादः खरेलः (१९६१ वै.-?)

नेपाल-धनुकुटामण्डलान्तर्गत-वाङ्गरूपोपमण्डलस्थे ओयामग्रामे निवसन्

ब्रह्मलालपुत्री रामचन्द्रानुजोऽग्निप्रसादः खरेलः खलु अनुजयोन् श्रीप्रसाद-
भवानीप्रसादयोश्च सहस्रोमेन ग्रहराशिदर्पणसारिणीं रचयामास किल । सा च
१६९१तमे वैकक्रमेऽब्दे मुद्रितोपलब्ध्यते । तत्र सङ्क्रान्तिदर्पणः, ग्रहोदयास्ता-
दिविचारः, अन्तर्दशा, जन्मपत्यनिर्माणविधिः, भावफलदिविचारश्चेत्यादयो
विषयास् सन्ति । तत्र “देशान्तरेषु चलितः किल मानितानाम् प्रत्यन्तरव्
विमलमन्तरसयैर्युतञ्च । सुवृक्षान्तरेण सहितं सकलन् दशानाङ्कुमो
वयव् विबुधमानसरञ्जनाय” इति प्रतिज्ञावाक्यम् दृश्यते ।

१२६. उमानाथः पन्थिः (१६६१-२००३ वै.)

नेपाल-गुल्मिमण्डलान्तर्गत-लुङ्कोटग्रामनिवासी ढुण्डिराजपुत्र उमा-
नाथः पन्थिः कुलचन्द्रगोताम्भकृतगङ्गागौरवस्तवामुकारि गण्डकीगौरवं नाम
लघु स्तवकाव्यं हृषीकेशस्तोत्रञ्च रचयामास किल । तच्च लघुस्तव-
काव्यद्वयम् तत्पत्न्या हरिकलया २००७तमे वैकक्रमेऽब्दे मुद्रापयित्वा
प्रकाशितमुपलब्ध्यते ।

१२७. छविलालः पोखरेलः (१६६२ वै.-)

नेपाल-धनकुटामण्डलान्तर्गतकचिडेग्रामाभिजनस् सुत्सरिमण्डलान्तर्गत-
धराननगरनिवासी रामनाथपौत्रो वेदनिधिपुत्रश्च छविलालः पोखरेलो
मुक्ताचयनस् नाम संस्कृतसूक्तिसङ्ग्रहम्, लघुकौमुदीसरलीकृतिरूपञ्च कौमुदी-
सारञ्च रचयामास । तौ द्वावेव ग्रन्थौ उपयोगिनी दृश्येते । तौ मुद्रितौ
च प्राप्येते ।

१२८. बद्धिनाथस् सुवेदी (१६६२-२०३१ वै.)

नेपाल-कास्किमण्डलान्तर्गत-स्याक्लुङ्ग्रामाभिजनो लगुङ्गमण्डला-
न्तर्गत-पाम्चोक-ग्रामे जातः खुदिबेनिनिवासी माधवपौत्रः कमलापति-
तृतीय-पुत्रो धर्मनिर्भजः पुष्करावतीरयालचौरस्थपण्डित-दीननाथस्य काष्ठ-
मण्डपनिवातिपण्डितदधिरामपौत्र्यालस्य च शिष्यो बद्धिनाथस् सुवेदी
रुद्राध्यायसारः, महेन्द्रोदयम्, संस्कृतसंस्कृतिरक्षणम्, आचारनिर्देशः,
महेन्द्रोदयसंस्कृतविद्यालयस्येतिवृत्तम् इति ग्रन्थाश्चकार किल । तेषु
रुद्राध्यायसारः २०२२तमे वैकक्रमेऽब्दे मुद्रित उपलब्ध्यते । तत्र ग्रन्थ-
कारस्य “क्व वा शम्भोश्चर्चा क्व च निगमवाक्यं सुमहितञ्च क्व
चाऽहं संसारे विषयविषलोलोऽल्पमतिकः । तथाप्युत्साहस् स्यान् मम

बुधजनांस् तत्पर्यितुर्वं विलीनोऽयम् पन्थाः कथमिति विषादावत-
मनसः” इति भगिति रपि हृदयग्राहिणी दृश्यते ।

१२६. नरनाथ आचार्यः (१८६२-२०४५ वै.)

Kur नैपाल-त्रिभुङ्गाचलमण्डलान्तर्गत-चुद्धिताम्बकूटग्रामनिवासी सूर्यो-
पाध्यायाच् चतुर्दशश् श्रीकृष्णाचार्यात् पञ्चमो देवदत्तपौत्रो लोकनाथपुत्रो
दुर्गादत्तखोदालदौहित्रो यशोदाकुक्षिजो विश्वनाथाचार्यमानाथाचार्यादि-
शिष्यो नरनाथ आचार्यः प्रतिसंस्कृतचतुराशीतिपूजापद्धति रचयामास । सा
च पद्धतिस् तद्वस्तुलिखिता प्रकाशनोन्मुखी तत्पुत्रभृते सुरविधाता वर्तते ।
तत्प्रभवता समयेसमये रचितानि संस्कृतपद्व्यानि नैपालीयभाषापद्व्यैस् तद्
सङ्गृहीतानि “पद्व्यमाला” इति नाम्ना २०४०तमे वैकर्म्येऽब्दे मुद्रितान्व्युप-
लभ्यन्ते ।

१३०. जीवनाथो झाः (१८६३ ?- २०३८ ? वै.)

भारतीयविहारप्रान्तान्तर्गतदरभङ्गग्रामण्डलान्तर्गताः-सरिसबग्रामस्थ-
पाहिरोलकाभिजनो नैपालसम्प्रदासननियोगं स्वीकृत्य जनकपुर-संस्कृत-
प्रधानपाठशालाध्यापकत्वमाचरन् जनकपुरे निवसन् नेपालदेशं स्वकार्यक्षेत्रं
कुर्वाणो दीनबन्धुज्ञापुत्रो जीवनाथो झाः खन्तु महेन्द्रप्रतापोदयन् नाम लघु
काव्यञ् चकार । तच् च काव्यम् मुद्रितमुपलभ्यते । ग्रन्थे वीरेन्द्राभि-
नन्दनमिति पद्याष्टकमपि हैमवत्याः परिक्रमायाः प्रथमेऽङ्के प्रकाशितम्
दृश्यते । ग्रन्थेऽपि तरस्य बहुवो लभ्यस् संस्कृतग्रन्थात् संलीति श्रूयते ।

१३१. रविनाथश् ठक्कुरः (?-?)

भारतीयविहारप्रान्तस्थदरभङ्गग्रामण्डलान्तर्गत रवनीग्रामाभिजनश्
थोत्रियवंशजो ब्रह्मशर्मपुत्रो मुक्तिनाथशर्म-बालकृष्णमिश्रादिकिष्यो
रविनाथश् ठक्कुरो नैपालसम्प्रदासननियोगमङ्गीकृत्य गतिहानिसंस्कृतप्रधान-
पाठशालायाम् न्यायव्याकरणध्यापनकार्यमाचरन् गतिहानिग्रामे निवसन्
न्यायरत्नावलीं रचयामास किल । तेन स्वपितृपितामहादिव्रतवृत्तान्तवर्णनपर-
मेकं पद्व्यकाव्यमपि रचितमस्तीति तच्छिष्यो गोविन्दचौधरिमहाशयो वदति ।
एतौ द्वौ ग्रन्थौ मुद्रितावपि स्त इति स एव श्रूयते । ग्रन्थेऽपि तदीयाः प्रौढ-
पाण्डित्यपूर्णं ग्रन्था अभूवन्, ते तु कस्य हस्ते पतिता इति न ज्ञायते इति च स
एव प्रतिपादयति ।

१३२. शेषराजो रेगिः (१९६४-२०४४ वै.)

नेपाल-काष्ठमण्डपनगरान्तर्गत-नवकेशालटोल्लकनिवासी देवचन्द्रपुत्रो-
हेमकुमारोर्गर्भज उमानाथाज्जलशिष्यस्त्वेन कैश्चिदुच्यमानश्च शेषराजो
रेगिः भट्टिकाव्यटीकाम्, उत्तररामचरितटीकाम्, मालतीमाधवटीकाम्,
मेघदूतटीकाम्, प्रसन्नराघवटीकाम्, स्वप्नवासवदत्तटीकाम्, साहित्यदर्पणटीकाम्
च प्रायेणाऽऽधुनिकपरीवक्षाप्रणाल्युपयोगितया रचयामास । रघुवंश-किराता-
जुनीम-शिष्टपालवध-नैषधीयचरित - दशकुमारचरित - कादम्बर्यादिग्रन्थानाम्
परीवक्षासु निर्धारितेषु भागेष्वपि तेन टीका रचितास् सन्ति । उपर्युक्तास्
सर्वा एव टीका यथासमयम् मुद्रिता उपलब्ध्यन्ते ।

१३३. चिरञ्जीवी पोखरेलः (१९६४ वै.-)

नेपाल-काष्ठमण्डपमण्डलान्तर्गतकीर्तिपुरचोभारनिवासी नारायणपीतलो
यदुनाथपुत्रश्च चिरञ्जीवी पोखरेलः आदिनायाष्टकम् नाम स्तवकाव्यं
रचयामास । तच्च २०१५तमे वैष्णवशुद्धे मुद्रितमुपलब्ध्यते ।

१३४. जुननाथः पण्डितः (१९६५-२०४७ वै.)

नेपाल-त्रिभुवनचलमण्डलान्तर्गत-सुरपुरीसमीपस्थीपरिपटच्चैदिसिम्पानि-
ग्रामाभिजनः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतलाजिम्पाटोल्लकनिवासी महाराज-
गुरुपदमण्ड्याल्लो देवदत्ताचार्यदोहितश्च श्रीधरपण्डितपीतलश्च शतञ्जीवि-
पण्डितसूनुः खिनादेवीगर्भजो प्रयागदत्त-मोदनाथ-देवनाथ-हरिनाथशुक्ल-
रामचन्द्रखनडग-चित्रस्वाम्यादिशिष्यो जुननाथः पण्डितः निर्णयसिन्धु-
सिद्धान्तताराकव्यम् प्रतिसंस्कृतनिर्णयसिन्धुरूपम् धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थं रचया-
मास । स च ग्रन्थः प्रकाशनापेक्षायो वर्तते ।

१३५. मीनप्रसादो नेपालः (१९६७-२०३५ वै.)

नेपाल-पाल्पापण्डलान्तर्गत-खसेउलि-देउरालि-निवासी भीमलालशर्मणः
पुत्रो मीनप्रसादो नेपालः "ईश्वरास्तित्वसिद्धी मानानि" इत्याकव्यम्
तात्त्विकग्रन्थञ्च जगन्ग्रन्थ किल । कैश्चिद् विद्वेकजिबिर्देवान्तग्रन्थस्त्वेन जगीय-
मानोऽन्यैः पुनस् सप्तयास्तिकदर्शनत्वेन स्तुयमानस् स ग्रन्थो "मीनाक्त-
मीश्वरदर्शनम्" इति शीर्षकम् दत्त्वा नेपाल-सम्प्रदासन-सञ्चार-मन्त्रालय-
सूचनाविभागेन २०४१ तमे वैष्णवशुद्धे मुद्रापविष्ट्वा प्रकाशित उपलब्ध्यते ।
तस्मै मीनोपात्ताः के चन तर्का बालबालकमात्रफला अपि दृश्यन्ते ।

१३६. लोकनाथो ढकालः (१९६७ वै.-)

नेपाल-संखुआसवामण्डलान्तर्गत-चइनपुरस्थे श्रोयाकग्रामे जातः खैराङखतिग्रामापराभिधे वानेश्वरग्रामे पूर्वं स्थितः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतवानेश्वरटोल्लकनिवासी श्रीहर्षपराभिधलोकनाथपौत्रो गङ्गाधरपुत्रो विष्णुमायाकुक्किजो लोकनाथो ढकालः पञ्चोत्तरशतपद्द्यात्मकम् पद्मप्रसाद-भट्टराजजीवनरचितं श्रद्धाञ्जल्लयाकृत्यं रचयामास । तच्च च २०३१तमे वीकक्रमेऽप्ये त्रिभुवनविश्वविद्यालय-संस्कृताध्ययनसंस्थानेन प्रकाशिते श्रद्धाञ्जल्लयाकृत्ये ग्रन्थे सङ्गृहीतम् दृश्यते ।

१३७. सोमनाथो घिमिरेः (१९६८ वै.-)

नेपाल-रामेछापमण्डलान्तर्गताऽर्चलेग्रामाभिजनः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गत-टङ्गालटोल्लकनिवासी पशुपतिनाथनप्ता श्रीकमलकान्तपुत्रः कमलागर्भजस् सोमनाथशर्मा घिमिरेस् स्वपितुः श्रीकमलकान्तस्य जीवनचरितम्, शालग्राम-मीमांसा, संस्कृतमनेपालदेश इति लघुग्रन्थम्, श्रीविष्णोःपौराणिकपूजापद्ध-तिञ्च च रचयामास । एते सर्वे ग्रन्था मुद्रिताः प्राप्यन्ते । तत्र शालग्राम-परीक्षेति हस्तलिखितो ग्रन्थस् त्रिविक्रमकृतो नेपालराष्ट्रवाभिलेखालये पठ्याम् पञ्जिकायाम् २०६ सङ्ख्यायाम् उल्लिखितो दृश्यते, नेपालनिलय-पण्डितपुङ्गवत्रिपुरानाथसङ्गृहीतो शालग्रामपरीक्षा मुद्रिताऽप्युपलब्धते । तस्यां रमानाथशर्मणा भूमिका योजिता दृश्यते । प्रस्तुतायाश्च शालग्राम-मीमांसायाम् ततो वैशिष्ट्यं सुधीभिरन्वेष्टव्यम् ।

१३८. हेमन्तरामो भट्टराइः (१९६८ वै.-)

नेपाल-ललितपुरमण्डलान्तर्गतलुबुङ्गग्रामाभिजनः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गत-कनलादिटोल्लकनिवासी लक्ष्मीनाथनप्ता कालिदासपुत्रः कोमललक्ष्मी-गर्भजो हेमन्तरामो भट्टराइः खलु उग्रतारास्तवम्, आदर्शत्रिभुवनचम्पूम्, आदर्शमहेन्द्रचम्पूम्, आदर्शजवाहरलालचम्पूम्, गान्धिगीताञ्च रचयामास । एते सर्वे ग्रन्था मुद्रिता उपलब्धन्ते ।

१३९. बुद्धिसागरः पराजुलिः (१९७० वै.-)

नेपाल-काठिमण्डलान्तर्गतपौष्करावतपुर-मिरुआ-टोल्लकाभिजनः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतबालुआटारटोल्लकनिवासी भूरमणनप्ता शिवप्रसादसुतः पार्श्वतीगर्भजो बुद्धिसागरः पराजुलिस् साम्राज्यलहरीं स्तवकाव्यम्,

राज्याभिषेकविधानकारिकाम्, ब्रह्मशान्तिम्, आहिन्नाकारदिपत्रं श्री-
सपर्यामृतम्, भगवद्भरिधस्स्यात् च रचयित्वा मुद्रापयित्वा च प्रचारयामास ।
एतेषु ग्रन्थेषु तत्त्रभवतो वैदुष्यक कवित्वम् च यथास्थानम् किञ्चिदभिव्यक्त-
मिति वक्तुं शक्यम् । तत्त्रभवता धर्ममीमांसाशास्त्रे न्यायतरङ्गिणी तर्क-
परिशेषश्चेति द्वौ ग्रन्थौ, ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे स्वरूपविलास इति ग्रन्थः, भारत-
वर्षोन्नतये मार्गस्य प्रदर्शकस् समन्वयचम्पूरिति ग्रन्थश्चेति चत्वारोऽन्ये
ग्रन्थाश् च विरचितास् सन्तीति तत्त्रभवान् कथयति ।

१४०. यदुनाथः खनालः (१९७० वं.-)

नेपाल-त्रिभुव्वाचलमण्डलान्तर्गत-मानुङ्गग्रामाभिजनः काष्ठमण्डप-
नगरान्तर्गत-वमेश्वरटोलकनिवासी देवदत्ताचार्यदौहित्रो रामप्रसादनप्ता
नरनाथपुत्रस् तारामर्भजो यदुनाथः खनालस् समयेसमये विविधानि संस्कृत-
पद्यानि रचयामास किल । तेषु तत्त्रभवता स्वतन्त्रतया रचितानि पद्यानि
पाश्चात्यकविकृत्यनुवादरूपाणि पद्यानि च सन्ति । तेषु पद्येषु सामयिको
विविधो भावोद्देशः पाठकरास्त्वादयितुं शक्यते । तेषाम् पद्यानां सङ्ग्रहो
द्वौ लघुकाव्य-महाकाव्यौ यथासमयम् मुद्रितावुपलब्धयेते ।

१४१. नयराजः पन्तः (१९७० वं.-)

काष्ठमण्डपनगरान्तर्गत-वटु-सबलबहलनिवासी कृष्णदत्तपुत्रो यज्ञ-
प्रियागर्भजो भुवननाथपांडेदौहित्रो नयराजः पन्तः “पृथ्वीनारायणोप-
देशस्य संस्कृतपद्यमयी व्याख्या (श्री ५ पृथ्वीनारायणशाहको उपदेशको
संस्कृत तथा नेपाली पद्यमयी व्याख्या)” इतिग्रन्थं रचयामास । तत्त्र संस्कृत-
पद्यैरपि सम्पूर्णस्य पृथ्वीनारायणोपदेशस्य प्रतिपादनम् कृतम् दृश्यते ।
एष ग्रन्थो मुद्रितः प्राप्स्यते ।

१४२. गुणराजः खनालः (१९७२-२०३१ वं.)

नेपाल-गोरखाचलमण्डलाभिजनः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतरिपुरेश्वर-
टोलकनिवासी पुर्ननाथप्रपोत्त उमानाथपोत्तो हर्षनाथपुत्रो गुणराज उपा-
ध्यायः खनालो रुक्मिणीपरिणयन् नाम द्विसर्गक कालिदासादिमहाकविकृत्यनु-
कारि लघु काव्यं रचयामास । तच् च २०३१तमे वैक्रमेऽब्दे प्रथमम् मुद्रि-
तम् २०४४तमे वैक्रमेऽब्दे पुनर्मुद्रितम् नेपालीयभाषानुवादसहितमुपलब्धयेते ।
गुणराजरचितं हिट्लरचरितम् तु नामशेषताक गतमिति वदन्ति ।

१४३. हरिनाथ उपाध्यायो हुङ्गेलः

(१९७३-२०३१ वै.)

नेपाल-भक्तपुरमण्डलस्थ-कटुञ्जेश्वरामाभिजनः काष्ठमण्डपनगरनिवासी पद्मनाभपुत्रो हरिनाथ उपाध्यायो हुङ्गेलः पद्मात्मकं सोमनाथशर्मजीवन-चरितोत्तरार्धं रचयामास । तच्च च २०२६तमे वैष्णवमेऽब्दे मुद्रितमुप-लब्ध्यते । सोमनाथशर्मजीवनचरितस्थ पूर्वार्धं तु वद्विनाथेन अधिकारिणा (१९६१-२०१६वै.) काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतनरदेवीटोलकनिवासिना रचितम् प्रकाशितमस्ति । हरिरचितं 'निजजन्मभूमिः' इति, 'हृदि वञ्ज्यपात' इति च लघु काव्यद्वयं 'सुरभिः' इत्यावश्ये सङ्ग्रहे २०२६तमे वैष्णवमेऽब्दे प्रकाशितमुप-लब्ध्यते । हरिरचितः पद्यमयः 'सरदारञ्जविलालसूरिपरिचयः' कुशलबोदय-नाटके सल्लग्नः प्रकाशित उपलब्ध्यते । हरिरचितः 'पृथ्वीनारायणस्य खड्गसिद्धिः' इति पद्यलेखो नेपालसंस्कृतसङ्ग्रहे दृश्यते ।

१४४. कृष्णप्रसादशर्मा लम्सालः (१९७४-२०४५ वै.)

नेपाल-त्रिसुङ्गाचलमण्डलाभिजनः किल कृतपूर्वचावेलटोलकनिवासः काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतचण्डोलटोलकनिवासी धनञ्जयपौत्रो दीनोदयज्येष्ठ-पुत्रः पोटलिका-कुक्लिजः कृष्णप्रसादशर्मा लम्सालश् शाक्ततन्त्रानुसारिणम् पञ्चपण्टिंश्लोकात्मकं दक्षिणाभिभूतिस्तवराजं नवोत्तरपातप्लोकात्मकञ्च कौलतन्त्रयोगसाररूपं योगाध्यासतरङ्गं च रचयामास । तौ द्वावेव ग्रन्थौ मुद्रितावुपलब्ध्यते ।

१४५. कृष्णप्रसादो घिमिरेः (१९७६ वै.-)

नेपाल-काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतगैरिधाराटोलकनिवासी केदारनाथ-शर्मपुत्रो मनोरथकुमारीगर्भजः कृष्णप्रसादशर्मा घिमिरेः श्रीकृष्णचरितामृतम् महाकाव्यम् (पूर्वार्धम्), कठोपनिषदाधृतं नाचिकेतस्य काव्यम्, रामविला-पञ्च खण्डकाव्यम्, नेपालेश्वरगौरवन् नाम रूपकम्, गौरीगिरीशमिति गीति-काव्यञ्च रचयामास किल । एते ग्रन्था मुद्रिता उपलब्ध्यन्ते । अन्येऽपि ययातिचरित-वृत्तवध-सम्पातिसन्देश-मनोयानादयो ग्रन्थास्तेन रचिता अवगम्यन्ते । तस्य कृतिषु अनुसन्धानमपि जातमस्ति ।

१४६. सुरेशो ऋः (१९७७ वै.-)

नेपाल-महोत्तरिमण्डलान्तर्गतसाँडाग्रामनिवासी जयदेवशर्मापुत्रो राधा-

कुक्लिजो ब्रजमोहनशिष्यस् सुरेशो ज्ञाः भट्टोजिदीक्षितकृतिम् पाणिनीय-
वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदीम् प्रतिसंस्कृत्य द्वादशसाहस्रौ श्लोकसिद्धान्तकौमुदीं
रचयामास । स च ग्रन्थः २०३८तमे वर्षकमेऽव्ये मुद्रितः प्रकाशितो दृश्यते ।
तेन ग्रन्थकारेण स्वग्रन्थस्य प्रथमभागस्य भूमिकायान् तृतीये पृष्ठे “किञ्चिद्-
वर्षपूर्वमहले लघुकौमुद्याश् छायामाश्रित्य बालसंस्कृतश्लोकव्याकरणव्-
व्यरीरचम् प्राचीकशब्दाऽपि” इति वाक्यम् प्रयुक्तमस्ति । एवमशुद्धपदप्रयोगस्य
दर्शनात् सा श्लोकसिद्धान्तकौमुदी वैयाकरणैस् सावधानैरनुशीलनीया यथाहम्
परिष्करणीया च भाति । ग्रनेन ग्रन्थकारेण रचिता सौरेशी लघुसिद्धान्तकौमुदी
अपि प्रकाशनोन्मुखीति श्रूयते । संस्कृतशिक्षासोपानऽद्योऽभ्येऽपि तदीया
ग्रन्थाश् श्रूयन्ते ।

१४७. भीमकान्तः पन्थिः (१९७८ वै.-)

नेपाल-गुल्मिमण्डलान्तर्गत-धुर्कोट-बाग्ला-बडाचौरनिवासी देवीप्रसाद-
पुत्रो नन्दकुमारीकुक्लिजो भीमकान्तः पन्थिर् जगदम्बिकावैभवम्, जगदीश्वर-
वैभवम् चेति भक्तिभावप्रधानञ्च काव्यद्वयञ्चकार किल । तच्च काव्यद्वयम्
प्रकाशनोन्मुखं श्रूयते । तेन रचितानां विविधानां संस्कृत-पद्यानां सङ्ग्रहोऽपि
तत्पुत्रेण लक्ष्मीकान्तपन्थिना सङ्गृह्यमाणोऽवगम्यते । तदीयं शालग्राम-
शिलाष्टकं हैमवत्या द्वितीयेऽङ्के मुद्रितम् दृश्यते च ।

१४८. पूर्णप्रसादब्राह्मणो दुवाडिः (१९७८-२०४६ वै.)

नेपाल-गोरक्षाचलमण्डलान्तर्गतकाफलढोडाग्रामाभिजनः काष्ठमण्डप-
नगरस्थताहाचलटोलकनिवासी देवीदत्तपुत्रो गायत्रीकुक्लिजः पूर्णप्रसादो
ब्राह्मणस् सत्त्वहरिश्चन्द्रम्, विश्वेदेवाः, रूपान्तरणात्मकस् तदर्थमेवेति
गीतिकाव्यग्रन्थः, ईशावास्यवृत्तिः (रूपान्तरणात्मिका), राजतन्त्रं सदा
जीव्यात् इति च संस्कृतग्रन्थान् रचयामास । एते सर्वे ग्रन्था मुद्रिता
दृश्यन्ते ।

१४९. चूडानाथो भट्टरायः (१९७८ वै.-)

नेपाल-काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतवालुघाटारटोलकनिवासी लोकनाथपुत्रः
कुलमञ्जरीकुक्लिजश् चूडानाथो भट्टराय आधुनिकवस्तुम् आधुनिकतर्क-

प्रधानशैलीकम् परिणामनाटकं रचयामास । तच्च नाटकम् २०१६तमे
वैकक्रमेऽब्दे प्रकाशितमुपलब्ध्यते ।

१५०. भोलानाथः पौडेलः (१९७८ वै.-)

नेपाल-ललितपुरमण्डलान्तर्गतलुब्धुसिस्नेरिग्रामाभिजनः काठमण्डप-
नगरान्तर्गतबानेश्वरटोल्लकनिवासी सद्गलपौत्रो धर्मानन्दपुत्रो भोलानाथः
पौडेलो 'बालगीतिका' इत्याख्यं संस्कृतभाषानिबद्धबालगीतसङ्ग्रहं रचया-
मास । स च सङ्ग्रहः २०२७तमे वैकक्रमेऽब्दे मुद्रित उपलब्ध्यते ।

१५१. मेघराज उपाध्यायो नेउपानेः (१९७९? - २०४८ वै.)

नेपाल-दाङमण्डलान्तर्गतहापुरविजोरिग्रामनिवासी गोवर्धनपुत्रो मेघ-
राज उपाध्यायो नेउपानेः ववैलहरीलं, लघु नदीस्तुतिकाख्यं रचयामास ।
तच्च काव्यं 'संस्कृताध्ययनसंस्थानम्' इत्याख्येन त्रिभुवनविश्वविद्या-
लयविभागेन २०३८तमे वैकक्रमेऽब्दे दाङ्गे मुद्रितमुपलब्ध्यते । ग्रन्थोऽपि
कश्चन तदीयश्चोभनो ग्रन्थोऽमुद्रितोऽस्तीति च श्रूयते ।

१५२. गिरिधारी भट्टराइः (१९८०? वै.-)

नेपाल-लुङ्गगाचलमण्डलान्तर्गत-बन्दिपुरग्रामान्तःपाति-बुङ्का-
ग्रामटिकाभिजनो ग्रामपाग्रामनिवासी हरिभक्तपौत्रः काकुपुत्रो गिरिधारी
भट्टराइः 'सवर्णयोः कुण्डगोलकयोर्ब्रह्मणत्त्वम्' इति दुर्बोधार्थकनामकं
विवादास्पदं, लघु निबन्धं रचयामास । स च निबन्धः २०४२तमे वैकक्रमेऽब्दे
मुद्रितो दृश्यते ।

१५३. शालग्रामशर्मापिराभिधः शिवराजः पोखरेयालः (?-?)

नेपाल-मुल्तिमण्डलान्तर्गतपणेनाग्रामाभिजनश्च शालग्रामशर्मापिरा-
भिधश्च शिवराजः पोखरेयालः खलु पाणिनितपोभूमिरिति लघु गद्यग्रन्थं
रचयित्वा स्वग्रामम् पाणिनितपोभूमित्वेन प्रतिजज्ञे । स च ग्रन्थः २०१५-
तमे वैकक्रमेऽब्दे मुद्रितो दृश्यते ।

१५४. गणेशप्रसादो गौतमः (१९८२-२०४२ वै.)

नेपाल-छादिङ्गमण्डलान्तर्गतजीवनपुरग्रामाभिजनः काठमण्डपनगरा-
न्तर्गतगोशालाटोल्लकनिवासी चातुर्मास्ययाजि-चन्द्रशेखरपौत्रो दशपूर्णमास-
याजि-टङ्कनाथपुत्रः पवित्राकुक्षिजो दशपूर्णमासयाजी गणेशप्रसादो गौतमो
मनुष्यजीवनं, व्यावहारिकदृष्ट्या पारमाथिकदृष्ट्या च वर्णयन् प्रपञ्चा-
प्रपञ्चप्रकाशं खण्डकाव्यं रचयामास । एतेन मातृसन्देश इति काव्यमपि

रचितमिति के चन वदन्ति। किन्तु तस्स्य कश् चनांऽपि पत्तिकायाम् प्रकाशित उपलब्ध्यते, सम्पूर्णं काव्यम् तु अविज्ञातमेवेति अन्ये वदन्ति ।

१५५. भरतराजो धिमिरेः [मन्थलीयः] (१९८२ वै.-)

नेपाल-रामेछापमण्डलान्तर्गत-मन्थलीग्रामाभिजनः काण्डमण्डप-नगरान्तर्गत-डिल्लिबजार-घट्टेकुलोटीलकनिवासी जीवनाथपौत्रो भवप्रसाद-पुत्रश्च सोमकुमारीकुक्षिजश्च केषराजरेगिमिश्रिण्यो भरतराजो धिमिरेः महेन्द्रोदयम् महाकाव्यं रचयामास । मन्थलीग्रामवास्तव्य-शङ्करप्रसाद-सत्याल-कृतटीकासहितम् तत् २०१७तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रितमुपलब्ध्यते । काव्यगुणास्तत्र सन्त्येव । किन्तु कविकुलशिक्षागुरो राजशेखरस्स्य "जानीयाल् लोक-साम्मत्यङ्ग कविः कुत्र ममेति च । असम्मतम् परिहरेन् मतेऽभिनि-विशेत् च" इति शिक्षामपरिशील्य रचितम् तत् काव्यम् लोके प्रचारे कामपि कुण्डामनुभवत् प्रतीयते । तदीयमन्यत् शैलबालेति खण्डकाव्यमपि मुद्रितमुपलब्ध्यते । मोतिरामवृत्तमिति खण्डकाव्यमपि भारद्वाजाकृत्यायाम् पत्तिकायाम् प्रकाशितमस्तीति, कृष्णाभिसर्पणम् नाम खण्डकाव्यमप्रकाशितमेवास्तीति, अन्येऽपि उपनिषा मुक्तकश्लोकात् सन्तीति धिमिरेमहोदयेन स्वयमुक्तम् ।

१५६. पशुपतिः ज्ञाः (१९८३ वै.-?)

नेपाल-महोत्तरिमण्डलान्तर्गत-साँडाग्रामाभिजनो हरिहरेवंशजो मनोहरपौत्रः कृष्णानन्दमध्यमपुत्रो विष्णुदेव-जीवनाथ-कार्तिकेयादिशिष्यः पशुपतिर् ज्ञाः २०३६तमे वैक्रमेऽब्दे नेपालसाम्राज्योदयम् नाम इतिहास-वर्णनप्रधानम् पञ्चदशसर्गात्मकञ्च काव्यञ्च चकार । तच्च २०३७तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रितमुपलब्ध्यते ।

१५७. हरिशरण उपाध्यायो लम्सालः (१९८८ वै.-)

नेपाल-स्याङ्जामण्डलान्तर्गत-चित्तेभञ्ज्याङ्ग्रामस्थकुलुङ्खोला-ग्रामटिकाभिजनो नवलपरासिमण्डलान्तर्गतगैँडाकोटग्रामनिवासी मणिरत्नपुत्रो भगवच्छरण-गणेशदत्तपाण्डेयाऽऽदिशिष्यो हरिशरण उपाध्यायो लम्सालश्च शब्दब्रह्मशतकम् नाम व्याकरणदर्शनविषयकं शास्त्रकाव्यं रचयामास । तच्च काव्यम् २०३४तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रितमुपलब्ध्यते । तस्स्य सव्यताप्रकाश इत्यावख्योऽन्योऽपि लघुर् अन्यो मुद्रितोऽस्तीति श्रूयते ।

१५८. पुण्यप्रसादो रेगिमः (१९९० वै.-)

नेपाल-पाँचथरमण्डलान्तर्गत-किदिमोपमण्डलाःतःपातिसुभाङ्ग्रामाभिजनो

वाराणसीनिवासी जनकलालपुत्रो यशोदाकुक्षिजो योगीश्वराराश्रमशिष्यो
गायत्रीस्वरूपब्रह्मचारीति सम्प्रति व्यवहियमाणः पुण्यप्रसादो रेगिः खलु
श्रीभगवत्समर्चाकृत्यां स्तुतिमञ्जरीं रचयामास किल । सा च २०३८तमे
वैक्रेमेऽब्दे पुनर्मुद्रितोपलभ्यते ।

१५६. भेषराजशर्मा सापकोटाः (१९६१ वै.-)

नेपाल-मुल्लिमण्डलान्तर्गत-मठकुद्याग्रामाभिजनः पाल्पामण्डलान्तर्गत-
सुन्दरग्याम-(मदनपोखरा-)निवासी नरनारायणपौत्र ऋषिरामपुत्रो राधिका-
कुक्षिजश्च श्रीकृष्णमणिलिपाटिशिष्यो भेषराजशर्मा सापकोटास् सृष्टिशतकन्
नाम कोषकाव्यं रचयामास । तच्च पण्डित-श्रीकृष्णमणिशास्त्रिणा
संशोधितं सम्पादितञ्च २०१५तमे वैक्रेमेऽब्दे वाराणस्याम् मुद्रितमुप-
लभ्यते । ग्रन्थेनैव ग्रन्थकारेण रचितस् सापकोटासरस्वत्याकृत्यो गीतामञ्जरी-
स्वार्थाथर्वशीर्षादिगर्भकोऽन्योऽपि ग्रन्थः प्रकाशोन्मुख इति श्रूयते ।

१५७. मणिप्रसादस् तिवारिः (१९६२ वै.-)

नेपाल-स्याङ्गामण्डलान्तर्गत-गरीकोटग्रामाभिजनः काष्ठमण्डप-
नगरान्तर्गत-नक्कशाल-नागपोखरिटोलवर्ष निवासी जीवनारायणपौत्रस् त्रिलो-
चनपुत्रः कौसल्याकुक्षिजो बालाकृष्णाचार्य-शिष्यो मणिप्रसादस् तिवारिः
खलु त्रिकालजन्मकुण्डलीदर्पणम् (२०२१) स्वयंदशाबोधादिकम् च रचया-
मास । एते ग्रन्थाः प्रकाशिता अवगम्यन्ते ।

१५८. हरिप्रसाद आचार्यः (१९९३ वै.-)

नेपाल-पिप्लानमण्डलान्तर्गत-खैराग्रामाभिजनो दाङमण्डलान्तर्गत-
मानपुरग्रामनिवासी दुर्गाप्रसादपुत्रो हीराकुक्षिजः आत्मारामादिशिष्यो
हरिप्रसाद आचार्यः "गोरक्षशाहवंशः" इति नाम्नाऽङ्कितम् इतिहासप्रधानक-
काव्यं रचयामास । तच्च काव्यं २०२२तमे वैक्रेमेऽब्दे मुद्रितमुपलभ्यते ।
एतेन 'श्री ५ महेन्द्रविरहवेदना' इति, 'श्री ५ वीरेन्द्रराज्याभिषेकम्' इति च
लघुनी काव्ये च रचिते मुद्रापिते चोपलभ्येते । अनुसन्धानप्रकाशे बुद्धि-
विनोदप्रश्नोत्तरानुवादे चाऽस्य कर्तृता दृश्यते ।

१५९. रोहिणीवल्लभशर्मा पोखरेलः (१९६५ वै.-)

नेपाल-सिराहामण्डलान्तर्गत-भक्तार्जपुर-बाखराभिजनो धनुषा-मण्डला-
न्तर्गत-जनकपुरान्तःपाति-किशोरीनगरनिवासी गणेशप्रसादोपाध्यायपौत्रो
रघुनाथसुतो बलदेवज्ञा-जीवनाथज्ञादिशिष्यो रोहिणीवल्लभशर्मा पोखरेलः
खलु अभिनवधेयदूतम् (प्रणयकाव्यम्), मिथिलासौरभम्, विनतिपुष्पाञ्जलिम्,

काव्यमीमांसायाः पञ्चमाध्यायान्तायाः पदसम्यक् रूपान्तरणञ्च रचयामास ।
एते ग्रन्था मुद्रिता अवगम्यन्ते । तेनाऽन्त्येऽपि वीरेन्द्रोपायनादयो ग्रन्थाः
कृतास् सन्तीति श्रूयते ।

१६३. टीकारामः पन्थिः (१९९६ वै.-)

नेपाल-गुल्ममण्डलान्तर्गताऽर्खलेग्रामस्थ-भाडग्राम-ग्रामटिकाभिजनः
टीकारामः पन्थी कवचम् (२०२१), अश्वूपहारः (२०३६), नेनेपालः
(२०४०) इति ग्रन्थान् रचयामास । ते च ग्रन्था यथाकालम् मुद्रिता उपल-
ब्ध्यन्ते ।

१६४. खेमराजः केशवशरणः (१९९६ वै.-)

भारतस्थ असमप्रान्ते जातो नेपाल-काठमण्डपनगरान्तर्गत-सिफले-
टोल्लकनिवासी तारानिधिपुत्रो द्रौपदीकुक्षिजः खेमराजः केशवशरणः
श्रीश्मन्महेन्द्रगौरवन् नाम द्वादशपद्यकले, लघु स्तुतिकाव्यञ्चकार किल ।
तच्च च प्रकाशनवर्षादिकत-रहितम् मुद्रितम् दृश्यते ।

१६५. शिवराज आचार्यः कौण्डिन्यायनः (१९९७ वै.-)

नेपाल-त्रिभुवनमण्डलान्तर्गत ताम्रकूटग्रामाभिजनः काठमण्डप-
नगरान्तर्गत-लाजिम्पाट-गरस्वतीमार्गटोल्लकनिवासी सूर्योपाध्यायात्
पञ्चदशशः श्रीकृष्णाचार्यात् षष्ठो शेखरापराभिधपद्मनाभतुत-देवदत्तप्रपोरतो
लोकनाथपोरतो नरनाथपुत्रो गङ्गाभायाकुक्षिजस् सुगृहीतनाम-नरनाथाचार्य-
रुद्रशङ्करपोरतो बुद्धिसागरपराजुल्लभाऽऽदिशिष्यश्च शिवराज आचार्यः
कौण्डिन्यायनः काव्यप्रकाशस्य हैमवत्यावध्याव् विद्वत्तिमररचत् । तस्या
विवृतेर् वैजिष्ठ्यञ्च तत्प्रभवतैवैवै, वजितम्-“सोऽहं काव्यप्रकाशस्य
व्याख्यानानि बहून्वपि पठित्वा तत्र केषाञ्चिद् विद्वद्भ्यामाधि-
गम्यताम् ॥ केषाञ्चिद् तु पुनर् बालमात्रस्य स्पृहणीयताम् ।
विलोक्य विदुषाञ्चैव बालानाञ्च कृते हितम् ॥ न चाऽतिविस्तृतं
नाऽतिसङ्क्षिप्तं सारगर्भकम् । पदवाक्याभिसन्धीनां स्फोरकवै विशदं
स्फुटम् ॥ प्रमाणवाक्यैः पूर्वेषां युक्तं सन्तुलनात्मकम् । न केवलम्
परोक्तस्यैवार्थस्य प्रतिपादकम् ॥ व्याख्यानमिदमाहार्षमुपग्रा-
ह्यतया नवम् । भूयाद्विदम् बुभुक्षुनाव् विदुषाञ्च समम् प्रियम् ॥
काशमीरकैर् वाङ्मकैश्च काशिकैर् मैथिलैरपि । दाक्षिणात्यैर्
मध्यदेश्यैर् विद्वद्भिर् विविधैरपि ॥ मीमांसकैस् तार्किकैश्च
यतिभिर् धर्मशास्त्रिभिः काव्यप्रकाशो व्याख्यातो नैव नेपालकेन

तु ॥ इति मे कौतुकमभूद् व्याख्यानेऽत्र प्रवर्तितम् । तदिदं कौतुकं चाद्योपशान्तिमगमन् मम " इति । एषा विवृतिः २०३७तमे वैक्रमेऽन्दे वाराणस्याम् मोतीलालबनारसिदासेन मुद्रिता प्रकाशिता उपलब्ध्यते । त्रितुङ्गाचलमण्डलान्तर्गत-चुदिताम्भकूटग्रामाभिजन-तुलसी-रामाचार्यद्वौहित्त-काष्ठमण्डपनगरवास्तव्या-ऽज्यलिखीरेन्द्रकेसरिणाऽपि नेपाल-केन काव्यप्रकाशव्याख्या कृताऽभूदिति श्रूयते । किन्तु निश्चयो नास्ति । सा नैवोपलब्ध्यते । साऽऽसीत्, किन्तु सर्वथा नष्टेति च के चन वदन्ति । तस्माद् हंमवती एव नेपालकेन विदुषा कृता प्रथमा उपलब्ध्यमाना काव्य-प्रकाशव्याख्याऽस्ति । अत्रभवता कौण्डिन्यायनशिक्षाकृया महाशिक्षा च रचिताऽस्ति । सा च मुद्रितप्राया प्रकाशनोन्मुखी वर्तते । तथैव पाणिनीय-व्याकरणाष्टाध्याय्या अत्यावश्यक-गणपाठ-भाष्येष्टित्तिकादि-सहितः कण्ठस्थीकरणीयः पाठश्च सम्पादितो वर्तते तत्रभवता । वेदभाषानिघण्टुश्च सामिरचितोऽस्ति । एते ग्रन्था यथावसरम् प्रकाशयिष्यमाणास् सन्ति ।

१६६. रामकृष्णप्रपन्नः (१९९७ वै.-)

गोठराइचाम्लिङ्गपुत्रो धम्मराइचाम्लिङ्गपुत्रो दिलमायाकुक्खिजो रामकृष्णप्रपन्नस् सिद्धिबैतल्यन् नाम तार्किकग्रन्थं रचयामास । स्वरचितयाऽनु-सन्धानात्मिकया भूमिकया विविधाभिः पञ्जिकाभिश्च सय्येयोज्य स्वयम्प्र-काशानन्दस्य वेदान्तनयभूषणग्रन्थस्य सम्पादनञ्च स चकार । एतो द्वावपि ग्रन्थौ मुद्रितावुपलब्ध्येते ।

१६७. ज्योतिःप्रकाशो जोसिः (१९९८ वै.-)

नेपाल-बजाङ्गमण्डलान्तर्गत-थलाराग्रामनिवासी लक्ष्मीनारायणपुत्रो ज्योतिःप्रकाशो जोसिः मर्याधिकाराकृत्यं ग्रन्थं रचयामास । स च ग्रन्थो मुद्रितोऽवगम्यते ।

१६८. मुकुन्दशरण उपाध्यायः पौडेलः (२००० वै.-)

नेपाल-कास्किमण्डलान्तर्गत - ह्याङ्गजानामाभिजनः पोष्करावतपुर-निवासी दशरथपुत्रो हरिदासबाबा-प्रेमचैतन्यब्रह्मचार्यादिशिष्यो मुकुन्द-शरण उपाध्यायः पौडेलो निम्बाकंचरितम् (२०१७), शरणागतिशतकम् (२०१७), शैलसरिताकव्यम् लघुम् पद्यसङ्ग्रहञ्च रचयामास । ते च ग्रन्थाः कोष्ठकेषु सङ्केतितेषु वर्षेषु मुद्रिता अवगम्यन्ते ।

१६९. ठाकुरप्रसाद आचार्यः (२००१ वै.-)

नेपाल-पिठठानमण्डलान्तर्गत-खैराग्रामाभिजनश् टीकारामपुत्रश्च

ठाकुरप्रसाद आचार्यश्च शिवलहरीं स्तवकाव्यं रचयामास । तच्च च काव्यम्
२०४२तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रितमुपलब्ध्यते ।

१७०. विष्णुराज आत्त्रेयः (२००२ वै.-)

नेपाल-गुल्मिमण्डलान्तर्गत-मर्भुङ्ग्रामाभिजनस् तौलिह्वानगरनिवासी
काष्ठमण्डपनगरे व्याप्तिप्रयमाणो योगिदासकुलजो रश्मिराजपौत्रो देवराजपुत्रो
विष्णुराज आत्त्रेयः [अर्ज्यालः] 'किमुपहरामि' इत्यङ्कितमाधुनिकशैलीकं
संस्कृतगद्यकवितासङ्ग्रहं रचयामास । स च सङ्ग्रहो मुद्रित उपलब्ध्यते ।
अन्ये तु तस्य संस्कृतग्रन्था द्रष्टुमपि अप्राप्या नामतोऽपि नैव परिचीयन्ते ।

१७१. स्थानेश्वरो गौतमः (२००७ वै.-)

नेपाल-पिउठानमण्डलान्तर्गत-क्वाडिग्रामाभिजनो दाङनिवासी
हरिकृष्णपुत्रो वेदकुमारीकुक्षिजस् स्थानेश्वरो गौतमो हरिप्रसादेनाऽऽचार्येण
सह सम्भूय अनुसन्धानप्रकाशावख्यल् लघुङ्ग ग्रन्थं रचयामास । स च ग्रन्थस्
त्रिभुवनविश्वविद्यालय-संस्कृताध्ययन-संस्थान-केन्द्रियसंस्कृतविद्यापीठेन
दाङ्बेलझुण्डिस्थेन प्रकाशितः २०४२तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रित उपलब्ध्यते ।

१७२. पवनकुमारः खनालः (२०१६ वै.-)

नेपाल-काष्ठमण्डपनगरान्तर्गतत्रिपुरेश्वरटोल्लकनिवासी हर्षनाथपौत्रो
गुणराजपुत्रश्च शेषकुमारीकुक्षिजः पवनकुमारः खनालस् संस्कृतभाषायान्
दुर्बलोऽपि संस्कृतभाषाम् प्रति श्रद्धाम् प्रकटयन् पुष्पाञ्जलिनामकल् लघुं
स्तवकाव्यसङ्ग्रहं रचयामास । स च सङ्ग्रहः २०४७तमे वैक्रमेऽब्दे
मुद्रित उपलब्ध्यते ।

१७३. ऋषिप्रसादशर्मा [रिजालः] (२०१७ वै.-)

नेपाल-दैलेखमण्डलान्तर्गत - दुर्लङ्घ्य (दुल्लु) - नगराभिजनः
काष्ठमण्डपनगरनिवासी कृपारामपौत्रो नारायणदत्तपुत्रः कृष्णकुमारीकुक्षिज
ऋषिप्रसादशर्मा खलु 'चाँदनीशाहरचिता गीतिकविताः' इत्यङ्कितं रूपान्त-
रणात्मकं गीतिकवितासङ्ग्रहं रचयामास । स च सङ्ग्रहो नेपालटेलिविजना-
धिकृतेन प्रकाशितो मुद्रित उपलब्ध्यते ।

१७४. गोविन्दप्रसादशर्मा [सापकोटाः] (२०१६ वै.-)

नेपाल-भ्याग्दिमण्डलान्तर्गत विमिराकोटग्रामाभिजनश्च श्रीधरादिशिष्यो
गोविन्दप्रसादशर्मा खलु पाणिनीयव्याकरणस्यैतिहासिकम् परिशीलनन् नाम
ग्रन्थं रचयामास । स च ग्रन्थोऽयोद्भवायाम् २०४७तमे वैक्रमेऽब्दे मुद्रित
उपलब्ध्यते ।।

अवशेषः

१७५. राघवदेवः

राज्यशू शङ्करदेवस्य समये (११२६ वं. ?) राघवदेवः खलु धर्मपुत्रिकेति शैवसिद्धान्तग्रन्थं रचयामास किल ।

१७६. भिक्षुपूजित-श्रीज्ञानः

राज्यो रुद्रदेवस्य समये (१२१४-१२३३ वं. ?) भिक्षुपूजित-श्रीज्ञानो बौद्धधर्मविषयन् धर्मसमुच्चयम् चकार किल ।

१७७. गोविन्दशीलः

राज्यो रुद्रदेवस्यैव समये वैद्यो गोविन्दशीलः खलु योगसारसारसमुच्चयम्, पिङ्गलमतम्, शिवधर्मशास्त्रादिकम् च रचयामास किल ।

१७८. हरिवंशशर्मा

नेपाल-ललितपुरराजश्रीनिवासमल्लसमये (१७१७-१७४१ वं.) वर्तमानो ललितपुरनिवासी हरिवंशशर्मा(राजोपाध्यायः)श्रीनिवासमल्लादि-शिलालेखपद्यानि, मयूरकविकृतसूर्यशतकटीकाम्, प्रश्नोत्तरं संस्कृतकाव्यम्, *AS* नीतिभुजङ्गप्रयातम् च रचयामास किल । एतद्विषये पूर्णिमाया अष्ट-चत्वारिंशत्तमेऽङ्के विवरणम् प्राप्यते । एकविंशतिपद्यात्मकम् नीतिभुजङ्ग-प्रयातम् तत्र प्रकाशितमप्यस्ति । प्रश्नोत्तरम् च हरिवंशवंशधरेण ऐश्वर्यधरेण सम्पादितम् तन्नेरीति पत्रे (व. २, अ. २; २०३७) प्रकाशितमवगम्यते ।

१७९. राजा सुमतिजयजितामित्रमल्लः (शा.का. १७२९-१७५३ वं.)

नेपाल-भक्तपुरराजस् सुमतिजयजितामित्रमल्लः खलु जैमिनिभारत-नाटकम्, मदालसाहरणम्, गोपीचन्द्रनाटकम्, महाभारतनाटकम्, रामायण-नाटकम् च रचयामास किल । एतानि नाट्यकाव्यानि प्रायेण गीतिनाट्य-रूपाणि लोकभाषाप्रधानानि विरलसंस्कृतपद्यकानि चाऽवगम्यन्ते ।

१८०. नरहरिर् नाथः (?-)

नेपाल-जुम्लामण्डलान्तर्गत-लालुग्रामान्तःपातिठांटिकोटग्रामटिका-भिजनस् थापाकुलजो नरहरिर् नाथः शान्तिचरितम् काव्यम् (२०२५)अभ्यो-क्तिमुक्तावलीम् (२०३५ ?) च रचयामास । तेन भक्तविजयकाव्ये टीकाऽपि कृताऽस्ति । एते सर्वे ग्रन्था मुद्रिता उपलब्ध्यन्ते ॥

“वैदुष्यमिच्छता कार्यं सद्बिद्वद्गुणकीर्तनम् ।

विदुषोरशिवनोः कीर्त्या कवक्षीवानप्यभूद् विदन् ॥”

साहाय्यविवरणम्

नैपालसंस्कृतज्जरचितमुद्रितसंस्कृतग्रन्थानाम् प्रदर्शन्या आयोजने पुस्तक-
च्छायाप्रतिलिपिकरणादी च जातस्य ३१८६।- रूप्यकात्मकस्य व्ययस्य,
'कतिपय-नैपाल-संस्कृतग्रन्थकारपरिचय'ग्रन्थस्य प्रकाशनाय सामग्रीणां
सङ्कलने प्रकाशने उपोद्घातस्याऽनुमुद्रणे च जातस्य १०३६७।- रूप्य-
कात्मकस्य व्ययस्य च भारस्स्य वहनाय कृताया अर्थव्यवस्थाया विवरणम्--

१ छविलालसूरिप्रपौत्रदीपकप्रसादहङ्गेलमहाशयात् प्राप्तं दानम् १५००।-

२ हरिनाथपौत्रप्रीतिनाथप्याकुन्यालमहाशयात् " " १४३०।-

३ श्रीविनोदाऽग्रवालमहाशयात् " " ११००।-

४ नीलदेववंशधरभुवनदेवपन्तमहाशयात् " " १०००।-

५ गुणराजोपाध्यायपत्न्याः महाशयायाः " " १०००।-

६ श्रीसोमनाथविमिरेमहाशयात् " " ५००।-

७ श्रीवल्लभमहादुरवस्नेतमहाशयात् " " ५००।-

८ श्रीहरिहरणीपाध्यायमहाशयात् " " ५००।-

९ श्रीजगदीशचन्द्राऽर्थालमहाशयात् " " ५००।-

१० श्रीकमलमणिदीक्षितमहाशयात् " " ५००।-

११ श्रीवासुदेवपीडेलमहाशयात् " " ५००।-

१२ श्रीयोगेश्वरकृष्णपराजुलिमहाशयात् " " ५००।-

१३ श्रीसागरनाथप्याकुन्यालमहाशयात् " " ५००।-

१४ ललितपुरनिवासिश्रीहरिप्रसादपीडेलमहाशयात् " " ५००।-

१५ श्रीनरहरेः आचार्यात् महाशयात् " " ३००।-

१६ श्रीजगदीशप्रसादाऽग्रवालमहाशयात् " " २५०।-

१७ श्रीगोविन्दटण्डनमहाशयात् " " २०१।-

१८ श्रीकेसरबहादुरराजमण्डारिमहाशयात् " " २००।-

१९ श्रीकल्याणप्रसादोपाध्यायमहाशयात् " " १२१।-

२० श्रीमणिप्रसादतिवारिमहाशयात् " " १००।-

२१ श्रीकेशवनाथप्याकुन्यालमहाशयात् " " १००।-

२२ श्रीश्यामप्रसादखरेलमहाशयात् " " १००।-

२३ अन्येऽप्योमहाशयेभ्यः " " २१०।-

२४ कौण्डिन्यायनशिक्षाप्रकाशनकोषाद् गृहीतं सामकम् ऋणम् ५००।-

२५ वैदिकसमाजवादिभिरुक्तसंस्कारप्रवर्धनसभातो " " " ६७१।-

(द्रष्टव्यम्-अत्र ग्रन्थकारविशेषच्छायाचित्रसमावेशनं तदर्थप्राप्त-
साहाय्यविशेषाधीनम्) ।